

240
1979/2

ქართული
ბიბლიოთეკა

საქართველოს
სახელმწიფო
ბუფებუბის

ბოგბბბ

XXXIV-B

«ბბბბბბბბ»

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ ИМ. С. Н. ДЖАНАШИА

25/11-82

В Е С Т Н И К
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ
ИМ. АКАД. С. Н. ДЖАНАШИА
XXXIV—V

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1979

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმის

მ ო ა მ ბ ე

XXXIV—B

16945

168

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1979

კ. მარჯის სახ. საგ. სსრ
სახელმწიფო ბიბლიოთეკა

„მოამბის“ წინამდებარე ტომში ქვეყნდება ნაშრომები საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მნიშვნელოვან საკითხებზე. შრომები ძირითადად ემყარება მუზეუმის საფონდო და სხვადასხვა ექსპედიციების შედეგად მოპოვებული მასალების შესწავლას.

ტომს ახლავს კრიტიკისა და ბიბლიოგრაფიის განყოფილებები, ასევე მუზეუმის 1977 წ. ქრონიკა.

В «Вестнике» публикуются труды по важнейшим вопросам истории, археологии и этнографии Грузии. Труды в основном составлены в результате изучения богатых фондов и материалов добытых экспедициями Музея.

В «Вестнике» имеются разделы критики и библиографии, дана также хроника Музея 1977 г.

რედაქტორი ლ. ჭილაშვილი
Редактор Л. А. Чилашвили

П. П. ЗАКАРАЯ

К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ ТИПА БАШНИ С ПИРАМИДАЛЬНО-СТУПЕНЬЧАТОЙ КРОВЛЕЙ

Древние фортификационные сооружения как Грузии, так и других стран мало изучены. Детальное их изучение дает достаточное представление, как о культурном уровне данной страны вообще, так конкретно о развитии строительного искусства.

Грузия в продолжении тысячелетий, защищая свою территорию, упорно отстаивала независимость. А защита территории от нашествий врагов, само-собой, требовала укрепления страны крепостями разного типа и характера. Другой важной причиной воздвижения крепостей служил сам феодальный строй. Во время феодальной раздробленности, когда страна находилась в состоянии «непрерывного и совершенно безцельного опустошения, которое неизменно продолжало существовать в течении всего средневековья»¹, порождалась необходимость увеличения количества и масштаба этих фортификационных сооружений. Грузия имевшая всегда как внешних, так и внутренних врагов, несмотря на свою территориальную малость, строила невероятно большое количество разнообразных сооружений.

Эти памятники только недавно стали объектами фиксации и научного изучения.

В данной статье мы касаемся только лишь одного вопроса, а именно: возникновения типа башни с пирамидально-ступеньчатой кровлей. В 1949 году нам пришлось изучить ансамбль Ананури, где вместе с другими сооружениями находится и башня вышеупомянутого типа².

Ознакомившись с обширной литературой касающейся данного вопроса мы решили в этой статье высказать свое мнение.

Ананурский архитектурный ансамбль находится по нынешней Военно-Грузинской дороге, приблизительно в сорока километрах к севе-

¹ Ф. Энгельс. О разложении феодализма и развитии буржуазии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, XVI, ч. I, с. 443.

² Архитектурный ансамбль Ананури. Тбилиси, 1953, с. 21—30.

ру от Мцхета (табл. 1). Памятник целиком относится к поздне-феодалной эпохе. Местность эта принадлежала Арагвским Эриставам (эристави — правитель области, буквально — воевода). Резиденция их вообще находилась в Душети, но при неоднократном вторжении врага душетские стройки были разрушены и эристави, как видно, к концу XVII в. резиденцию временно переносят в Ананурский замок.

Находящиеся на территории этого замка постройки не одновременны. Можно установить следующую хронологию возникновения этих памятников: местность эта имела большое стратегическое значение, поэтому на том месте, где идущая с севера по течению реки Арагви, главная дорога поворачивала направо по направлению Шида-Картли (Внутренний Картли), первоначально была воздвигнута караульная башня, которой посвящается эта статья. Затем была построена однонефная церковь «Мкурнали» (вторая половина XVI века или начало XVII века). В связи с усилением феодального дома Арагвских эриставов и осложнением политических условий Грузии, в первой половине, или в середине XVII века на этом месте появляется купольная церковь и громадная крепость, с пятью башнями, водохранилищем и другими подсобными сооружениями. В 1689 году мдиванбег Бардзим строит себе усыпальницу, которая представляет церковь центрально-купольного типа, и она одна из прекраснейших построек позднефеодалной Грузии. В конце XVII или в начале XVIII века крепость расширяется. К северной и восточной части крепости присоединяется громадная территория с оградой и несколькими башнями. Теперь — нижняя крепость превратилась в развалины, а территория ее занята населением, но цитадель, сравнительно в хорошем состоянии.

Башня с пирамидально-ступеньчатой кровлей расположена западнее на расстоянии одного шага от церкви богородицы (построенной в 1689 г.). Как уже отметили, она воздвигнута раньше последней (табл. 2).

Башня в основном четырехэтажная, но первый этаж расположен довольно высоко (свыше трех метров от уровня земли). Таким образом, нижняя часть — глухая масса. Верхнее подкупольное пространство пирамидальной формы, можно считать как пятый этаж (рис. 1).

Вход, находящийся с восточной стороны, перекрытый снаружи и внутри стрельчатой аркой, расположен в первом этаже (рис. 2).

Других деталей в этом этаже нет. Междуэтажное перекрытие башни было на деревянных балках. Теперь остались по три балки на каждом этаже расположенных по направлению с юга на север. Для устройства пола по противоположному направлению вероятно помещались горбыли. Для связи между этажами должно быть, пользовались деревянными лестницами.

Второй и третий этажи в центре, с четырех сторон, имеют по одному небольшому, узкому окну, на четвертом же этаже — широкие окна расположены аналогично. Перекрытие этих окон арочное; только

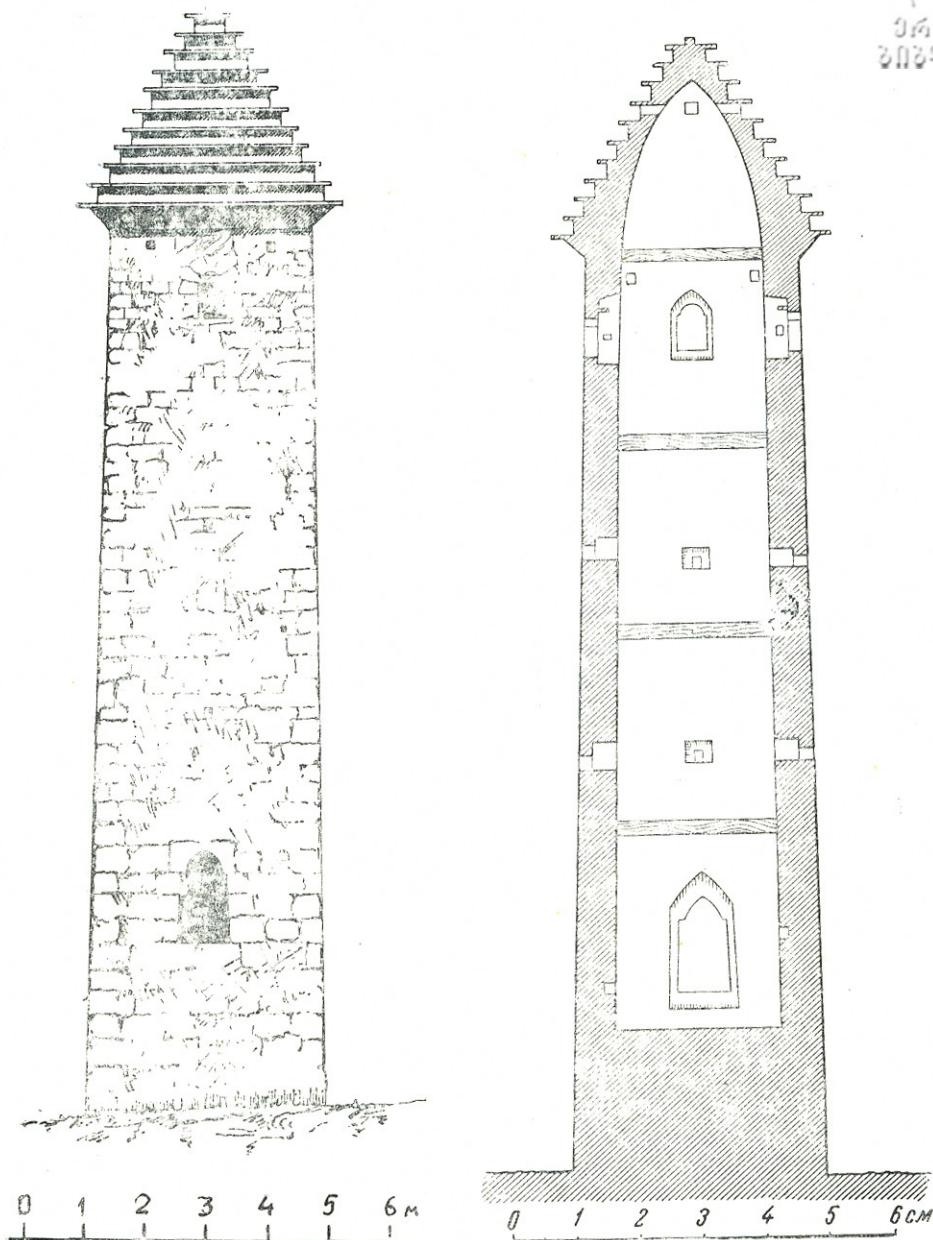

Рис. 1. Ананури; восточный фасад башни и разрез на восток.

изнутри арки стрельчатой формы, а снаружи — полукруглые; кроме того диаметр арок меньше ширины окон, поэтому арки немного нависают.

По направлению ущелья, на северо-южной оси в верхней части последнего сводчатого этажа, помещены квадратные отверстия, вероятно наблюдательного значения. Такие же, только парные отверстия, имеет четвертый этаж во всех углах.

Поверхность внутренних стен башни была слегка оштукатурена и сохранена по сей день.

Наружные стены башни простые: высокую и стройную пирамидальную массу завершает — карниз с 45°-ным наклоном, а крыша — пирамидальной формы. Эта крыша оригинальна, как по форме, так и по конструкциям.

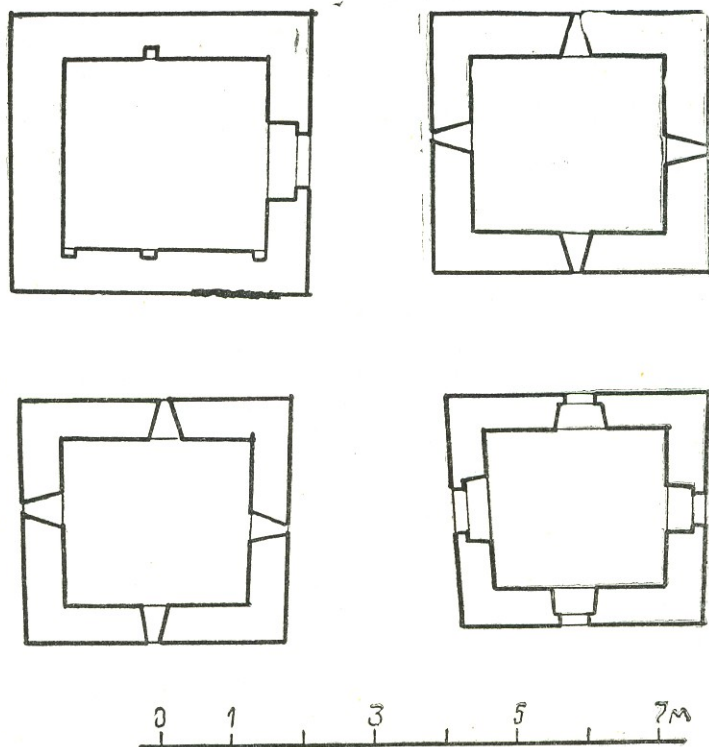

Рис. 2. Ананури; план башни

Обычно на наклонной плоскости крыши кладут каменные плиты, таким образом, что верхняя плита частично покрывала бы нижнюю и вместе с этим являлась ее продолжением; здесь же, в нашей башне, поверхность крыши делится почти на одинаковые ступеньчатые части, каждая из них покрыта горизонтальными каменными плитами, а выступ настолько велик, что верхняя плита защищает нижнюю вертикальную плиту от атмосферных осадков.

Башня построена бутовым камнем, поэтому снаружи она была оштукатурена, только углы были выведены из тесанных камней (рис. 1). В продолжении веков штукатурка осыпалась и только на восточной стороне сохранились фрагменты, защищенные в продолжении двух с половиной веков воздвигнутой перед ней церковью.

Установить точную дату постройки башни нет возможности, так как нет достаточных данных. Башня не имеет строительной надписи и в исторических документах тоже не сохранилось никаких сведений.

Сравнительно с другими памятниками аналогичного типа, Ананурская башня также не дает исчерпывающего ответа, так как вообще этот тип не изучен, несмотря на то, что этого вопроса касаются многие исследователи.

Несколькоэтажные башни, в плане квадратные с пирамидально-ступеньчатой крышей, распространены только в одном участке с обеих сторон Кавказского хребта. В указанную территорию входят из Грузии — Тушети и Хевсурети, а с севера — территория Чечни и Ингушети.

Все исследователи и даже путешественники касающиеся этих башен, выдвигают вопрос о происхождении данного типа. За неимением сведений в фактических материалах письменных источниках, для решения этого вопроса они прибегают к народному сказанию. Полагаться на этот метод рискованно, т. к. он приводит к совершенно противоположным мнениям. Например: на севере (Чечне и Ингушети) считают, что строителями этих башен являются грузины, тогда как в Грузии говорят наоборот, что строители являются северяне. Ясно, что установить действительность этим путем нельзя.

Первый исследователь этих башен В. Миллер описывает башни Чечни и заключает, что тип этот внесен из соседней Грузии³. В доказательство приводит политическое и культурное влияние Грузии на этот край. Обращает на себя внимание изображение креста на фасадах башен, символа христианства, параллели которой имеются на территории Грузии (как вообще, так и на аналогичных башнях). В труде В. Миллера читаем: «Что касается первоначальных строителей башен, то есть основание думать, что искусство сооружения этих укреплений было внесено в горную Чечню грузинами, оказавшими некогда несомненно культурное влияние на чеченцев, которые отчасти подчинялись им в политическом отношении... Притом изображение крестов и плиты с крестами указывают на строителей-христиан, которыми всего скорее могли быть грузины. Научившись от них, и сами чеченцы могли впоследствии возводить подобные же сооружения, а также поддерживать старые грузинские...»⁴ (подчеркнуто нами, П. З.).

Высказанная в 80-тых годах прошлого столетия эта правильная мысль не была принята археологами Л. Семеновым, работавшим над материальной культурой Чечни и художником-этнографом И. Щеблыкиным. В 20-ых годах текущего столетия они долго работали на территории Чечни и в своих нескольких статьях касаются множества вопросов.

Археолог Л. Семенов касаясь интересующего нас вопроса, в основном, разбирает вопрос о происхождении ступеньчатой крыши⁵.

³ В. Миллер. Терская область, МАК, 1888, вып. I, с. 40, табл. II.

⁴ Там же, с. 40.

⁵ Л. Семенов. Археологические и этнографические разыскания чеченской группы Северо-Кавказских языков. См. Известия Ингушского Научно-исследовательского Института Краеведения, II—III, Владикавказ, 1930, с. 389, 408.

Указанную форму крыши он сопоставляет с изменением форм крыши усыпальниц. Подземные усыпальницы первого периода по археологическим данным он датирует V—IX веками, последующий период содержит надземные усыпальницы, которые встречаются до XIX века, что же касается непосредственно пирамидально-ступенчатых кровель они, по его утверждению встречаются с XV века. Этот последний период — XV—XVI века он и считает периодом возникновения чеченских и ингушских башен.

В конце труда Л. Семенов отмечает ориентировочность упомянутых периодов. Насколько нам известно, автор еще не проделал указанной работы.

Статья указывает на знакомство автора с хевсурскими башнями по литературе, а Ананурскую башню он знает непосредственно. Несмотря на это, автор не делает никаких выводов, он только отмечает ее маленькие размеры по сравнению с ингушскими⁶.

Другой исследователь художник-этнограф И. Щерблыкин специально выделяет и рассматривает боевые башни, в том числе башни с пирамидальной кровлей⁷. Автор знаком с башнями Чечни непосредственно, а хевсурскими по литературе, но убедительных выводов все же не делает.

Существующие в Ингушетии башни И. Щерблыкин датирует по бойницам, временем изобретения огнестрельного оружия. Спорного здесь ничего нет, но когда он касается места возникновения этого типа, то дает непонятный ответ.

В заключении своей статьи автор пишет: «Ближайшими культурными соседями ингушей были грузины, их влияние видно по остаткам церквей. Однако, если грузины являются строителями башен, то почему же подобного типа башен не встречается в Грузии?»

Подобные башни можно наблюдать в Чечне, в Хевсуретии и только одна есть в Ананури... в замке Арагвских Эриставов. Грузинские мастера могли принимать участие в постройке этих башен, но тип и оригинальный стиль башни зародился на территории, принадлежащей чеченцам, ингушам и хевсурам⁸.

У автора нет убедительных документов для такого категорического заявления. Во-первых, он Хевсуретию считает отдельной страной, так как вышеприведенная цитата не допускает возникновения башни этого типа в Грузии, но допускает в Ингушетии, Чечне и Хевсуретии. Таким образом, по Щерблыкину получается, что Хевсуретия не относится к Грузии.

Мы полагаем, что в народе разной культуры и вероисповедания одинаковые архитектурные формы вклю-

⁶ Л. Семенов. указ. раб., с. 381.

⁷ И. П. Щерблыкин, Искусство ингушей в памятниках материальной культуры, см. Известия Ингушского Научно-исследовательского Института Краеведения, Владикавказ, 1928 г., с. 271—281.

⁸ Там же, с. 280.

чающие в себя кресты, символы христианства, не могли возникнуть в одно время. Совершенно очевидно, что такие башни первоначально могли возникнуть только в Грузии.

Этнограф С. Макалатия тоже касается тушинских и хевсурских башен этого типа⁹. Достоверных документов для датировки этих памятников не имеет и он, но констатирует, что раз Грузия влияла на Северный Кавказ, то такие башни возникли в Грузии и уже оттуда перешли на Северный Кавказ.

Наконец, М. Джандиери и Г. Лежава¹⁰ коснулись башен этого типа. В книге они дают чертежи и описание башни сел. Ахиели в Хевсуретии. Вопрос о возникновении они не исследуют, но заключают следующее: «Строителями этой башни ахиелцы (разговор идет о башне селения Ахиели. П. З.) считают ингушей и абсолютная ее идентичность с башнями Ингушии на территории которой они сохранились в значительно большем числе, чем в Хевсуретии, может служить некоторым подтверждением этого предположения»¹¹. Как видно, здесь высказано только предположение, в котором они убеждены.

Этим исчерпываются высказывания в научной литературе об этих башнях (Чертежи и сведения о них встречаем и в других работах, но в данном случае они не имеют существенного значения, поэтому их не приводим¹²).

По существу, ни один из исследователей не дает обоснованного ответа — когда и где, собственно говоря, возник этот тип башен.

Как уже отметили, этот тип башен встречается на территории Грузии в Картли, конкретно в Арагвском ущельи — в Ананури и остальные в Хевсуретии и Тушетии. Из них в литературе известны следующие башни: в Хевсуретии — в сел.: Ахиели, Квирицминда (полуразрушенная), в окрестностях Лебаискари, у Датвисджварского перевала, в окрестностях Гуру и Кистаны; в Тушетии — в сел.: Дартло (две башни), Гиреви, Фарсма и др.

Из перечисленных башен только башня Дартло имеет на перекрытии входа третьего этажа надпись: «Эту крепость построил Брати¹³ сын Хутури»¹⁴. Смысл этой надписи ничего не дает для датировки башни, может быть по палеографическим знакам возможно было бы установить дату построения. Вопрос датировки всех башен в том числе и Ананурской все авторы основывают на существующих в них амб-

⁹ С. Макалатия, Тушетия, Тбилиси, 1933, с. 119—125, рис. 58—62 (на груз. яз.), Хевсуретия, Тбилиси, 1935 (на груз. яз.) и боевые и оборонительные постройки в нагорной Грузии, Тбилиси, 1945 (на груз. яз.).

¹⁰ М. И. Джандиери, Г. И. Лежава. Архитектура горной Грузии, 1940, с. 16—17, таб. X, рис. 20—22 и 45—46.

¹¹ Там же, с. 17.

¹² Радде, Гордеев. Хевсурия и хевсуры, Тифлис, 1881, с. 235, таб. X.

¹³ Здесь вероятно подразумевается собственное имя «Баграти».

¹⁴ С. Макалатия. Тушетия, с. 120 (на груз. яз.).

разурах. На самом деле, основываясь на амбразуры которых считают бойницами, ранняя грань построения башни должна быть приурочена к XVI веку, но если другие башни имеют бойницы, то Ананурская башня не снабжена ярко выраженными бойницами. Существующие со всех сторон узкие и высокие отверстия второго и третьего этажа больше похожи на наблюдательные окна, чем на бойницы. Обращают на себя внимание, что нижняя их поверхность горизонтальна, но не наклонна, как это обычно бывает. В тех случаях, когда нет наклона в нижней части отверстия, тогда отверстие делается высокое и перекрытие — ступеньчатое, чтобы сразить врага стоящего около башни¹⁵.

Вообще, боевые элементы на башнях расположены с расчетом наблюдения движения врага при окружении башни. Направление бойниц и машикул давало возможность поражать как подступившего к подножию башни врага, так находящегося поодаль. В башне Ананури этот порядок не соблюден; из существующих отверстий можно поразить только далеко находящегося врага, но близко подступивший — оставался неуязвимым. Хотя на это возможно возразят, что подступившего врага поражали сбрасываемыми камнями из больших окон четвертого этажа. Мы считаем это невозможным, так как, воин сбрасывающий сверху камни, также подвергался обстрелу. Поэтому надо считать, что при применении огнестрельного оружия с таких открытых окон не вели огня. После изобретения огнестрельного оружия в нижней половине, или в целом в наблюдательных больших окнах верхнего этажа башен обычно делались выступающие машикулы (иногда вроде балкончика) и часто в тонких стенах устраивались маленькие отверстия для высовывания оружейного дула, там где не было такого устройства, такие большие наблюдательные окна закрывались при вражеском окружении. Так что окна четвертого этажа Ананурской башни можно было использовать для наблюдения и сбрасывания больших камней без прицела.

Здесь должны отметить то обстоятельство, что на сегодняшний день в изданных и неизданных памятниках этого типа везде на последнем этаже устроены выступающие (отвесные) машикулы, тогда как, в Ананурской башне этого нет.

Основываясь на вышесказанном, можно допустить, что Ананурская башня построена раньше чем стали применять огнестрельное оружие. Утверждать по имеющимся на сегодняшний день материалам это невозможно, так как отверстия второго и третьего этажа могли возникнуть еще в период недостаточного освоения и неполного учета специфики огнестрельного оружия при строительстве крепостей. Получается, что если Ананурская башня построена в указанных условиях, то тем более она должна была возникнуть раньше других.

Доказательством того, что эта башня боевого-караульного типа, а не только боевая, является следующее: расположение этой башни на

¹⁵ П. Закарая, Древние крепости Грузии, 1969, с. 216—219.

возвышенности перекрестка дорог идущих через Душети из внутренней Картли и с севера проходящей по Арагвскому ущелью; ограниченное количество боевых элементов башни; а также, — что последний подкупольный этаж только наблюдательного значения, в верхней ее части с двух сторон имеются отверстия для наблюдения (таких отверстий другие башни не имеют, о чем свидетельствуют изданные чертежи); башня стоит обособленно, она не была связана ни с крепостью ни с другой группой башен.

Датировку Ананурской башни облегчила бы ступеньчатая крыша если бы можно было установить время возникновения этой конструкции. Фасады башни для датировки не имеют ярко выраженных данных. Кладка стен также не характерна для той или иной эпохи. Дверь первого этажа имеет одну деталь, которая в данном случае частично помогает в датировке этой башни. Это стрельчатость формы арочной перемычки. Арки стрельчатой фермы распространены у нас в двух видах: одна высокая и стройная в XII—XIV веках и низкая и широкая позднефеодалной эпохи — в XVI—XVIII веках. В нашем случае нет ярко выраженной формы. Она больше напоминает форму арки первого периода. Если это так, то время возникновения башни намного передвигается вглубь. Но удовлетвориться только этим фактом не приходится, так как основываться только на эту деталь — трудно.

На основании выше не раз высказанных соображений можно допустить, что Ананурская башня воздвигнута раньше башен как тушинских и хевсурских, так и ингушских и чеченских. Для окончательного разрешения данного вопроса потребуются многолетняя всесторонняя фиксация и тщательное изучение всех башен указанного типа расположенных с обеих сторон хребта.

До сих пор речь в основном шла о датировке памятника, что же касается происхождения башен этого типа можно говорить гораздо убедительнее. Во первых, если согласиться с наиболее ранней (XII—XIV вв) датой построения башни, то вопрос будет вполне разрешен, но так как это окончательно не подтверждается данными архитектурного анализа и археологическими материалами, то следует привлечь и другие предположения.

Во первых, должно быть отвергнуто мнение вышеприведенной группы авторов, которые основываясь на ступеньчатости крыши, защищают теорию возникновения этого типа на Северном Кавказе.

Для разрешения этого вопроса они исходят из той позиции, что на Северном Кавказе крыши указанного типа встречаются как на башнях, так и на часовнях и на усыпальницах. На усыпальницах этого рода крыши по их же исследованиям, встречаются на протяжении всего средневековья. В данном случае, они забывают то обстоятельство, что конструктивно такое перекрытие очень несложное, простое и поэтому его применяют во многих других местах. Например, до XIX века в горных районах Грузии (Хевсуретии, Тушети, Хеви, Мтиулети и других местах) еще применялась ступеньчатая крыша в

усыпальницах и часовнях малых размеров¹⁶. Такой конструкцией перекрывают также крепости, как, например, перекрыта нижняя часть Паншетской башни довольно раннего периода, так и большая камера на ограде крепости Сно—позднефеодалного времени, а также другие.

Возникновение такой крыши, мы думаем, в первую очередь должно было произойти на раннем этапе развития строительной техники, особенно в таких местах, где в природе имелись плоские каменные плиты. А указанная часть Грузии, так же как и Северный Кавказ, как видно, богата такой породой камня.

Грузинские мастера, как это хорошо известно, рано освоили строительную технику перекрытия (прекрасные примеры которого имеются уже в первых веках до нашей эры) и вероятно, отстранили примитивный метод ступеньчатого перекрытия. А в указанных горных местностях консервация этого перекрытия была связана в первую очередь с социально-экономическими условиями, замкнутостью этого края и т. д.

Главное в том, что политическое и культурное влияние Грузии на Северный Кавказ, в частности на бывшие территории Ингушию и Чечню признаны всеми теми исследованиями, которые так или иначе касаются этого вопроса, потому мы не будем здесь повторять уже неоднократно сказанного. В этом отношении надо подчеркнуть то обстоятельство, что в средних веках этот край воспринимает христианство именно непосредственно из Грузии. Достоверным доказательством этого в первую очередь являются памятники культового назначения¹⁷. Культовые памятники первого периода непосредственно связаны с грузинскими памятниками (напр. Тхоба-Ерды, Альби-Ерды и др.), а памятники следующего периода в большинстве случаев представляют переработку — упрощение разнообразных грузинских архитектурных форм. Безусловное влияние грузинской культуры на Северный Край, также констатируется этнографией этого края. Грузинские надписи на этой территории имеются не только в церквях и на разных предметах, но даже на арочном камне усыпальницы¹⁸.

Все это доказывает, что грузинская культура, а в частности архитектура, в средних веках своеобразно влияла на прилежащие северные страны и иначе не могло быть при резко отличающемся культурном уровне двух соседних стран. Ясно, что влияние на протяжении такого

¹⁶ С. Макалатия, см. вышеприведенные труды и др.

¹⁷ Н. П. Щелблякин, Архитектура древних ингушских святилищ, см. Известия Ингушского Научно-Исследовательского Института краеведения, II—III, Владикавказ, 1930, с. 411—447, см. также вышеприведенные работы Л. Семенова и его же: Археолог. и этногр. разыскания в Ингушетии в 1925—27 гг., «Известия», этого института, I, с. 187—217; его же, Археол. раз. в Северной Осетии, «Известия» Северо-Осетинского Научно-Исследоват. института, Дзау-джикау, 1948, с. 44—136; а также Е. И. Крупнов, Грузинский храм «Тхоба-Ерды» на Северном Кавказе, см. «Краткие сообщения» ЦИМК, 1947г. вып. XV, с. 116—125.

¹⁸ Л. Семенов. Архитектура древних Ингушских святилищ, «Известия» ВНИИ, II—III, Владикавказ, 1930, с. 377.

большого промежутка времени было не в одинаковой степени, оно в действительности должно было меняться в соответствии с политическими и экономическими условиями.

Правда, на рассматриваемых крепостях и башнях не имеется надписей, объясняющих многие нас интересующие вопросы, но достаточно увидеть здесь распространенные виды укрепления, чтобы убедиться в очевидности места их происхождения. Они не имеют аналогии в других странах и распространены только в Грузии и отчасти в других областях, находящихся на Кавказских горах (то же можно сказать о культовых сооружениях и сооружениях другого назначения), но и то ясно, что архитектура этих областей находится в такой же зависимости от Грузии.

Наконец, если подытожим вышесказанное, можно утверждать, что на сегодняшний день нет надобности ставить вопрос о месте происхождения башни с пирамидально-ступеньчатой крышей. Конечно, местом возникновения может быть лишь Грузия. Что же касается того, которая из грузинских башен является древнейшей — это покажут будущие поиски и исследования.

Если даже не касаться отдельно стоящих башен или крепостей, которые распространены на территории всей Грузии и обследовать только интересующую нас территорию, мы увидим, что кроме башен с пирамидальной кровлей, имеется множество других типов. Грузинские мастера не удовлетворялись созданием башен только этих форм. Они, как указывают сохранившиеся памятники, повседневно создавали все более совершенные образы, используя современную им технику.

Таким образом, пшавские и хевсурские башни рассмотренного типа с пирамидально-ступеньчатой крышей один, но не единственный из видов существующих в Грузии фортификационных сооружений.

8. ჯალაბაძე

სათოხნ-საჩიროანი იარაღის ძირითადი ტიპები და მათი გავრცელება საქართველოში

საქართველოს ბუნებრივმა გეოგრაფიულმა გარემომ გარკვეულად განაპირობა მიწათმოქმედებაში ხელით სამუშაო იარაღების ნაირსახეობის ჩამოყალიბება. როგორც მთაში, ისე ბარში ხელით სამუშაო იარაღების მრავალი ტიპი იყო გავრცელებული. ყველაზე მარტივი სახის სამიწათმოქმედო იარაღად ჯერჯერობით მარგილია; მარგილი სწორი და წვერწამახვილებული ჯოხია, რომელსაც იყენებდნენ მიწიდან ბოლქვების ამოსაყრელად. მასვე ხმარობდნენ მიწაში ხახვის, ნიორის, ლობიოს და სიმინდის დასაბუნდად. ამავე და უფრო მეტი დანიშნულებით იყენებდნენ ჩეკს, რომელსაც განსხვავებით მარგილისაგან ან ხისავე ბრტყელი სამუშაო პირი ჰქონდა, ან რკინის. ჩეკით ხნულში ბელტებს აფხვიერებდნენ, ხოლო პურის ყანებში სარეველა ბალახის ამოსაძირკვად იყენებდნენ. ანალოგიური დანიშნულების იარაღს რაჭაში სარეკი ეწოდება, ხოლო ივრის ხეობაში სანარი. მსგავს იარაღს სვანეთში შუბისებური რკინის წვერი გააჩნდა და მას „წამ“ ეწოდებოდა.

მემინდვრეობაში ფართო გამოყენება ჰქონდა მერულს, რომელიც ხის ორკაბა ჯოხს წარმოადგენდა. მერულის საშუალებით ხდებოდა ნათიბის ან ნამკალის შეგროვება, მერულითვე ასუფთავებდნენ გაკაფული ტყის მასივს, აფხვიერებდნენ აგრეთვე საბოსტნე ნაკვეთებს. ზოგჯერ მერულს წვერებზე სიმაგრისათვის ხარის რქებს წამოაგებდნენ. მერული გავრცელებული იყო მთელ დასავლეთ საქართველოში, როგორც XIX ისე XX სს-ში.

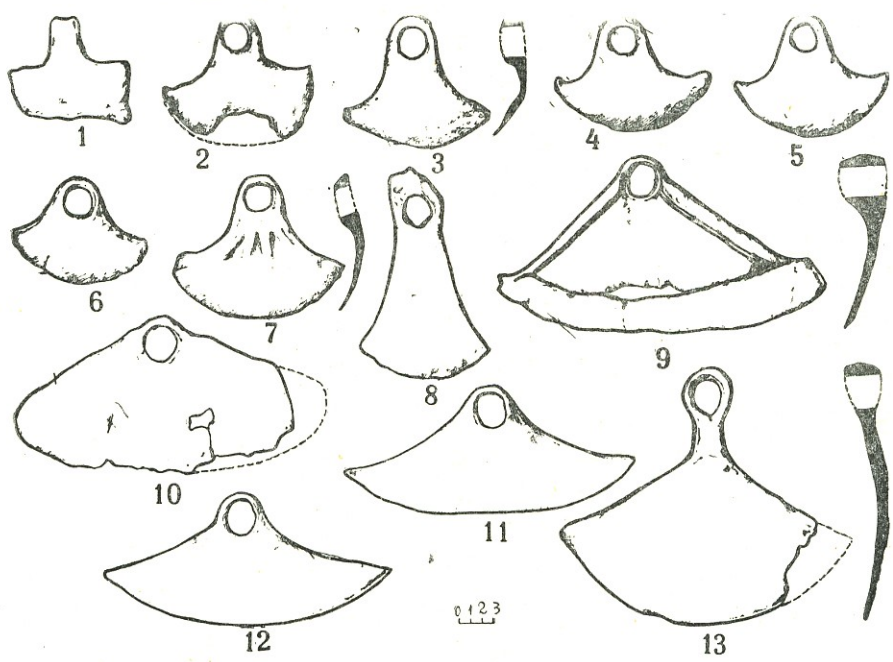
ძელბარის ხის ფიცრისაგან გამოთლილი მიწის სათხრელი იარაღი იყო, რომელსაც ფართო გავრცელება ჰქონდა დასავლეთ საქართველოში. ძელბარისათვის არჩევდნენ მაგარი ხის ჯიშს — აკაციას, იფანს, მუხას. დასავლეთ საქართველოს მევენახეობის რაიონებში ძელბარით ბარავდნენ მიწას. ხალხის რწმენით, ვენახს ხშირად არ ჰირდებოდა ბარვა, დაბარვა კი ჯობდა ბლაგვირიანი იარაღით, რათა ვაზის ფესვი არ დაზიანებულიყო. ძელბარის ტიპის იარაღს ქართლში ბარულას უწოდებდნენ, იგი უმთავრესად ქართლის დასავლეთ რაიონებში იყო გავრცელებული.

ლითონისაგან დამზადებული უძველესი იარაღებიდან აღსანიშნავია ბრინჯაოს სეგმენტური იარაღები და თოხები. თოხი პირველი სამიწათმოქმედო უნივერსალური იარაღი იყო, რომლითაც შეიძლებოდა მიწის, როგორც პირველადი ისე მეორადი დამუშავება. თოხით წარმოებულ საქმიანობა დამჯარი მეურნეობის პირველი პირობა იყო. დასავლეთ საქართველოში თოხი ძველთაგანვე იქცა მემინდვრეობის ძირითად და წამყვან იარაღად. თოხის ადრეული ტიპების მასალა ხე და ქვა უნდა ყოფილიყო. ხის თოხებს გვიანდლამდე

ხმარობდნენ იმერეთსა და სამეგრელოში, ქვემო სვანეთსა და ლეჩხუმში. ხის თოხები უმზადდებოდა ბზის, მუხისა და აკაციის. ს. მაკალათის ცნობით, ანალოგიური მდგომარეობა ყოფილა სამეგრელოში, იქაც — „ლონს თესავდნენ და თოხნიდნენ თურმე პატარა თოხით, რომელსაც „ჩენგს“ უწოდებდნენ. ხმარობდნენ აგრეთვე ბზისაგან გაკეთებულ თოხებს“¹. სამეგრელოში გავრცელებული „ჩენგის“ სამუშაო პირი, როგორც მთხრობლები გადმოგვცემენ, ოთხი თითის სიგანე ყოფილა, რაც ზომაში 8,5—9 სმ უდრიდა და ზედმიწევნით ემთხვეოდა ბრინჯაოს თოხების სამუშაო პირის ზომებს. ი. აჯინჯალის სავარაუდო მოსაზრებით, ხის თოხებს იყენებდნენ აგრეთვე აფხაზეთის მემინდვრობაში².

ხის თოხებს და ხის ბარებს ხმარობდნენ დასავლეთ საქართველოს ბევრ რაიონში: იმერეთში, ლეჩხუმში, რაჭაში, ქვემო სვანეთსა და გურიაში. მათი გამოყენება ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ივარაუდება 1900-იან წლებამდე.

საქართველოში ხელით სამუშაო სამეურნეო იარაღებიდან მრავალფეროვნებით გამოირჩევა თოხები. თოხების ნაირსახეობა დგინდება ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში, ამას ადასტურებს ბრინჯაოს თოხების არა ერთი აღმოჩენა³. ბრინჯაოს ხანიდანვე შეიმჩნევა ძირითადი და განსაკუთრებული დანიშნულებით

სურ. 1. იმერეთში აღმოჩენილი სპილენძ-ბრინჯაოს თოხები.

¹ ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, 1941, გვ. 185.
² И. А. Аджинджали. Из этнографии Абхазии, 1969, с. 334.
³ ოთ. ჯაფარიძე, მაშათმოქმედებას იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში, თსუ შრომები, 49; ნ. რეხვიასვილი, მჭედლობა რაჭაში, 1952; G. Citaia, Hackbau im Westlichen Georgien (Kolchis), Agrar ethnografie, Brl. 1957; დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, 1965; ოთ. ლომსაძე, თხმრის განძი, 1963; გ. ელიავა, ჭყონდიდი-მარტვილი (ისტორიული მიმოხილვა), 1962; გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამი წათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, 1960, და სხვ.

ქ. შარტავის ს. ხ. სიჭ. სსრ

ბის თოხის ტიპები, რომელთაგან პრიორიტეტი იმთავითვე მხრებდაშეველებული თოხებს ენიჭება. ასეთთა რიცხვს განეკუთვნება ციხისძირში ნახული თოხები (საქ. სახ. მუზ. კოლექცია № 93—07/7; № 93—07/23; № 93—07/24). ციხისძირის თოხები ხასიათდება: მხრებდაქნილობით, გორდა პირითა და ფართო სატარე ხერვლით (სამუშაო ზომებია 9,5×11,5 სმ).

ციხისძირის თოხებში თუ პირის სიფართოე სიმაღლეს 3—4 სმ-ით აღემატება, კურზუ გურძემის ბრინჯაოს თოხები სულ სხვა მოყვანილობისაა, მათი ზომების შეფარდება პირიქითაა — სიმაღლე აღემატება სიფართოს, 3—4 სმ-ით⁴. ეს სხვაობა თოხების სხვადასხვა ფუნქციიდან უნდა გამომდინარეობდეს, შესაძლებელია მაღალი და ვიწროპირიანი თოხები ღომის და ფეტვის გამოსამარგლი დანიშნულებით იყო ხმარებული. არქეოლოგი ნ. კილაძე, მიიჩნევს რა ფეტვს ერთ-ერთ უძველეს მარცვლეულ კულტურად, აღნიშნავს, რომ საგვარჯილეს კლდის გამოქვაბულში ნახული რქის თოხები, რომლებიც ხასიათდებიან მაღალი ტანითა და წაგრძელებული სამუშაო წვერით, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ფეტვის მოვლა-მოყვანასთან⁵. საგვარჯილეს რქის თოხებთან ბრინჯაოს თოხებს მართალია მსგავსება არა აქვთ, მაგრამ კურზუ გურძემის ბრინჯაოს თოხების ტანის და სამუშაო პირის ფარდობის თავისებურება უთუოდ იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ამ თოხებით ფეტვის ყანები მუშავდებოდა. ამავე დანიშნულების უნდა იყოს საქ. სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში დაცული ბრინჯაოს თოხი № 12—37, სოფელ ორბელიდან (ლეჩხუმი) ჩამოტანილი და ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული თოხი (საქ. სახ. მუზეუმის კოლექცია № 62—39/51). ამ თოხის შვეტი ტანი სამუშაო პირისაკენ ოდნავ განზიდულია, რაც მუშაობას მოსახერხებელს ხდის (მისი სიგრძე 15 სმ, სამუშაო პირის სიგანე — 11 სმ). იგი ფეტვის დასამუშავებელი თოხია.

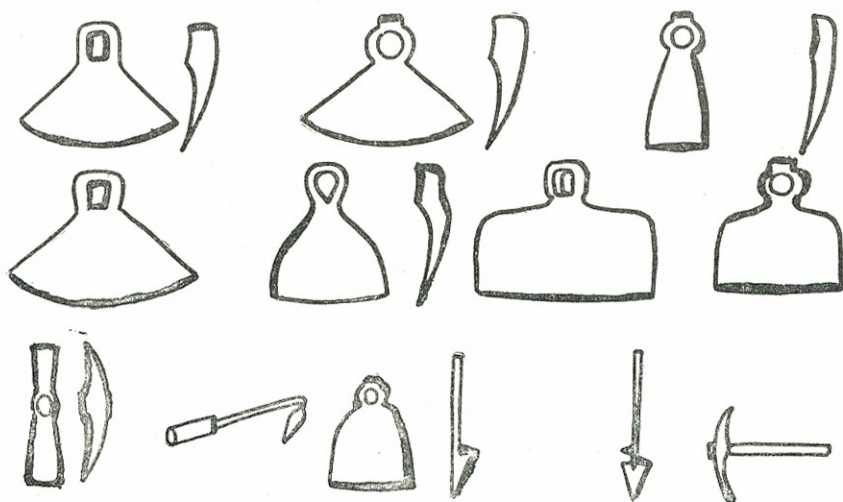
ციხისძირის ბრინჯაოს თოხები უფრო სამინდვრე სამუშაო იარაღებია. კურზუ გურძემის და ორბელის თოხებში თოხის ტანის სიშვეტეა შესამჩნევი, რაც შეიძლება იმით იყო გამოწვეული, რომ შვეტტანიანი თოხებით მიწის თხრის, მარცვლის დაფარვა-მარგვლის გარდა, უნდა ეწარმოებინათ მოახობული მიწის პირველადი დამუშავებაც. ახალ მოახობულ მიწაში კი უხვად იყო შერჩენილი ხის ფესვები და ძირკვები. ამ სამუშაოს შედარებით მძიმე და მარჯვე მოსახმარი იარაღი ესაჭიროებოდა. ალბათ ამის დანიშნულებით გამოიყენებოდა ძევრში, თელოვანში, ხიზაბავრაში, თერეგვანში, ზენითში, ბუგეულსა⁶ და თხმორში⁷ აღმოჩენილი ბრინჯაოს თოხები.

ბრინჯაოს ხანის კოლხური თოხებიდან არქეოლოგი დ. ქორიძე ორ ძირითად ტიპს გამოყოფს, მეორე ტიპიდან კი სამ ძირითად სახეობას. პირველ ტიპად მას მიაჩნია სამკუთხა პირიანი და სწორტანიანი თოხები⁸, რომელსაც არ-

⁴ გ. ე ლ ი ა ვ ა, ქყონდილი — მარტვილი, 1962, გვ. 82.
⁵ Н. К и л а д з е. Многослойный археологический памятник, «Сагварджиლე» საქ. მეცნ. აკად. შობზე, ტ. XIV, № 9, 1953, გვ. 565.
⁶ დ. ქ ო რ ი ძ ე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 32, 77, 85.
⁷ თ. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე, თხმორის განძი, თბ., 1963, გვ. 16.
⁸ დ. ქ ო რ ი ძ ე, კოლხური კულტურისათვის, 1965, გვ. 80.

ქეოლოგი ოთ. ჯაფარიძე გულის ფორმის თოხებს უწოდებს⁹. აღნიშნული თოხები (ურეკიდან, მეღეჭედურიდან, ზენითიდან), დ. ქორიძის აზრით, გამოყენებოდა ნიადაგის პირველადი დამუშავებისათვის¹⁰. დ. ქორიძემ ამ ტიპის თოხებს მათი ფუნქციის შესაბამისად ბართოხა უწოდა. მეორე ტიპის თოხებში მოაქცია მხრებდაქნილი გორდაპირიანი თოხების წყება (თერეგვანიდან, ზენითიდან, ოჯოლაღან, ბეგეულიდან, გუთურიდან, ციხისძირიდან, კოდისწყაროდან, შუახვევიდან და სხვ.), რომელთაც ახასიათებთ აგრეთვე ფართო პირი და წელში მოხრილობა¹¹.

ციხისძირის ბრინჯაოს თოხები შემოწერილობით ახლო დგანან აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში ნ. რეხვიაშვილის მიერ დამოწმებულ და შესწავლილ აჩა თოხებთან¹², იმერულ და სვანურ კეკო თოხებთან¹³. დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში მხრებდაქნილი თოხი დომინირებს. აღსანიშნავია, რომ ბრინჯაოს ხანამდე მხრებდაქნილმა დასავლურ-ქართულმა თოხებმა საკმაოდ უზვად შემოაღწიეს აღმოსავლეთ საქართველოს დასავლეთ რაიონებში: ზნაურში, თერეგვანში, ასპინძაში და სხვაგან. შუა ბრინჯაოს ხანაში კოლხური სამიწათმოქმედო იარაღების კულტურა ფართო ასპარეზზე გადის.

სურ. 2. იმერეთში გავრცელებული ხელით სამუშაო იარაღები.

იმერული მხრებდაქნილი თოხის ტიპი, რომლის წინაპარი ბრინჯაოს მხრებდაქნილი თოხია, დღემდე უცვლელად ინარჩუნებს თავის ფორმას. ამ ტიპის თოხი აღმოსავლეთ საქართველოში იწოდებოდა იმერულ თოხად.

⁹ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 189.

¹⁰ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

¹¹ იქვე, გვ. 82—83.

¹² ნ. რეხვიაშვილი, რკინის სამეურნეო იარაღები აფხაზეთიდან, მმ, XIX—XX; 1957, გვ. 321.

¹³ იქვე, გვ. 322. ნ. რეხვიაშვილის ნაშრომში მოცემული არ არის იარაღების ანაზომები, აქვე დამაჯერებლად არ გამოიყურება თოხის სახელის „აჩას“ ახსნა „აჩაღან“. ნ. ჯანაშვიის აფხაზურ ქართულ ლექსიკონში აჩა, თოხს კი არა, მწყერს ნიშნავს.

დასავლეთ საქართველოში თოხების მრავალსახეობა ჩამოყალიბდა. ბრინჯაოს ხანაშივე შეიქმნა სეგმენტური იარაღები, რომელთაც ტარსაგვები¹⁴ არ გააჩნიათ და ბოლოვდებიან ბრტყელი ყუნწებით. სეგმენტური იარაღები ფორმის მიხედვით თოხის ტიპებს იმეორებენ, რაც რამდენადმე ამ იარაღებს თოხის ფუნქციების მატარებლად გვევარაუდებინებს. ჩვენთვის ცნობილია ამ იარაღებთან დაკავშირებით გამოთქმული სხვადასხვა მოსაზრებები (გ. ნიორაძე, ბ. კუფტინა, ოთ. ფაჯარიძე და სხვები), ერთნი ტყავის დასამუშავებლად მოიხსენივენ, მეორენი ბარის ტიპის იარაღად და სხვ. ჩვენი დაკვირვებით გამოირიცხული არ არის, რომ ისინი გამოყენებული იყო სახნისის დანიშნულებითაც.

დასავლურ-ქართულ კულტურაში თოხების ძირითად მწარმოებელ კერად აღიარებულია ჭოროხის აუზი¹⁴, საიდანაც იგი სხვადასხვა განშტოებებით ვრცელდებოდა. აქედანვე უნდა გავრცელებულიყო სეგმენტური იარაღებიც, მაგრამ, როგორც ჩანს, მსგავსი იარაღების წარმოების ცენტრები გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის სხვაგანაც უნდა წარმოქმნილიყო. ამის მოთხოვნილებას ამ პერიოდისათვის აყენებდა თვით სამიწათმოქმედო კულტურის აღმავლობა. არგონავტების თქმულებაში მოხსენიებული სპილენძის ჩლიქებიანი ხარები და ფოლადის გუთანის¹⁵ უნდა წარმოადგენდეს კოლხეთის მთიანი ზოლის სამეურნეო იარაღს, რომელიც თოხურ მეურნეობასთან ერთად ქმნიდა მდიდარ სამიწათმოქმედო კულტურას. თუ ჰომეროსის ეპოსი ძველი წელთაღრიცხვის IX საუკუნეში შეიქმნა, ცხადია არგონავტების თქმულება უფრო ადრინდელ ხანას ასახავს. საგულისხმო კი აქ ის არის, რომ სახენელის გამწვევ ძალად დანალული ხარები გამოუყენებიათ, ხოლო თვით სახენელი ლითონისა ყოფილა¹⁶.

ამ თქმულებიდან შესაძლებელია რაღაც მცირე ნაწილი მაინც სიმართლეს ასახავდეს და მთელი სახენელი თუ არა, აღნიშნულ პერიოდში სახნისი მაინც რკინისა ვიგულოთ. ამ მოსაზრებას, გარდა არგონავტების თქმულებისა, მხარს უჭერს აღმოსავლეთ საქართველოს და საერთოდ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, ამ დროისათვის ისეთი ძლიერი სამეურნეო იარაღის არსებობა, როგორიც იყო სალენწი კვერი (მინგჩაური, ახტალა, სამთავრო, ხოვლე) კვერით ლეწვა არც დასავლეთ საქართველოსათვის უნდა ყოფილიყო იმ დროისათვის უცხო სამეურნეო საქმე. გვიანდლამდე სვანეთში, სამეგრელოსა და იმერეთში ხორბლეულს კვერით ლეწავდნენ.

დასავლეთ საქართველოში, როგორც აღვნიშნეთ, ბრინჯაოს ხანაშივე გვაქვს თოხების მრავალსახეობა. რკინის ხანაში ეს მრავალსახეობა ერთგვარად კლებულობს და ფორმები დაკნინებასაც კი განიცდის; სამაგიეროდ იზრდება თოხის მოცულობა, ფრთები განზეა გაზიდული, შენარჩუნებულია სატარე ნაჩერეტის ფორმა. ასეთებია მაგ., ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში დაცული № 1159 ა და № 11598 რკინის თოხები. დასახელებული ფორმები მეტად ორიგინალურია, იგი რამდენადმე მოგვაგონებს სამეგრელოში კურხუში, კიწიაში, ნახუნაოსა¹⁷ და ქართლში გამდლიწყაროში¹⁸, აგრეთვე მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში დაცულ ქუთაისიდანვე წაღე-

¹⁴ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 147.

¹⁵ აკ. უ რ უ შ ა ძ ე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, 1964, გვ. 214.

¹⁶ იქვე, გვ. 15.

¹⁷ გ. ე ლ ი ა ვ ა, ჭყონდიდი-მარტვილი, გვ. 87.

¹⁸ დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 34.

ბული ბრინჯაოს სეგმენტურ იარაღებს (მოსკოვის სახელმწიფო ისტ. მუზ. კოლექცია № 34/3 № 75702/6; № 75702/7; № 75702/1,4).

ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული № 1159 რკინის თოხის სიგანე 23, სიმაღლე სატარემდე — 7,5, ხოლო სატარე ნაჩვრეტის დიამეტრი 3 სმ-ია. სატარე ზურგიდან სახვრეტის დარტყმით არის გამოჩვრეტილი, ამის გამო სატარეს მიდამო შიგნით არის შემოზნექილი და ასევე დატოვებული. აღნიშნული თოხის ერთგვარი პარალელი სატარე ყუის გამოკლებით ეთნოგრაფიულ ყოფაში ისევ იმერეთში მოიძებნება¹⁹. როგორც აღვნიშნეთ, რკინის ხანაში თვით თოხების მრავალსახეობა კლებულობს, სამაგიეროდ პარალელურად იზრდება სახვნელთა მრავალსახეობა და ხელით სამუშაო სხვა სახის იარაღები. ასეთებად მიგვაჩნია ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული სამეურნეო იარაღები, რომელნიც საინვენტარო დავთარში სახნისებად არის გატარებული. მაგ., ქუთაისის მუზეუმის კოლექცია № 809 ა სახნისს, ტარსაგები სახნისის ყუასავით აქვს გაშლილი, ტარსაგებთან სიგანე 4,5 სმ-ია, სიგანე — 32 სმ. სამუშაო პირი სოლისებური ფორმისაა — სიგრძით 21 სმ, საჭრისის პირთან სიგანე 9,5 სმ-ია. ფორმით ანალოგიურია რკინის სახნისი № 209 აბ, იგი პირველისაგან მოცულობით განსხვავდება. ეს უკანასკნელი უფრო განიერია. ამ იარაღებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ისინი მსუბუქი სახვნელისათვის უნდა ყოფილიყო გამოყენებული; შესაძლებელია ხელსახვნელის მოვალეობას ასრულებდნენ. ამ სახნისების მსგავსია აგრეთვე ქუთაისის მუზეუმის კოლექცია № 2324 — რკინის სახნისი, რომლის სიგრძე 32 სმ-ია, ხოლო აქედან სატარეს სიგრძე 18 სმ უდრის. სატარეს მოყვანილობა კონუსური ფორმისაა, დასაგებ პირთან მისი ზომა 7×3 სმ-ზე. ასეთი ტარსაგები მოწყობილობით მხოლოდ ხელსახვნელი შეიძლებოდა ყოფილიყო. ამ იარაღით მუშაობა ისევე უნდა წარმართულიყო, როგორც ბართოხით მუშაობის დროს, ე. ი. რკინის სახნისს დაუგებდნენ 90° მოხრილ ხის ტოტს და მიწას დაამუშავებდნენ თოხით მუშაობის მსგავსი მოქმედებით, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ სახნისით მიწის ღრმად დამუშავებაც შეიძლებოდა; იგი უფრო მოხერხებული იყო ახალ ნატეხებში. ანალოგიური სახნისი თოხის სახელწოდებით დაცულია ლენინგრადის საბჭოთა კავშირის ხალხთა ეთნოგრაფიულ მუზეუმში (კოლ. № 998—86), რომლის სიგრძე 16,5 სმ-ია, ტარსაგები ისევ აქვს მოწყობილი როგორც ზემოთ აღწერილი ქუთაისის მუზეუმის კოლექციის სახნისებს, ე. ი. კონუსური ფორმით, პირგაშლილი. პირის სიგრძე 9 სმ, ხოლო სამუშაო პირის სიგანე 6,5 სმ-ია. ეს ნივთი თერგის აუზიდან ყოფილა ჩატანილი და მუზეუმის დავთარში გატარებულია „კაპეს“ სახელით. დავთარში პითითებული არ არის კონკრეტულად რომელი პუნქტიდან არის იგი წაღებული. სახნისს თოხის ფუნქცია უნდა დაკისრებოდა ტყიანი რაიონების საახო სამუშაოებთან დაკავშირებით. თერგის ხეობა უხვტყიანი და მას 90° მოხრილი ტარის დაგების მერე იყენებდნენ, როგორც ხელსახვნელ იარაღს.

აღნიშნული ხელსახნისები თუ ხელსახვნელები, როგორც ჩანს, შემთხვევითი არქეოლოგიური მონაპოვრებია და მათი ადგილმდებარეობა დაუდგენელია, ისევე, როგორც არ არის განსაზღვრული მათი ასაკი. თუმცა მათი ფორმების მიხედვით ეჭვი არაა, რომ ისინი გამოყენებაში უნდა ყოფილიყო გვიანბრინჯაოს ხანაში.

¹⁹ ნ. რეხვიასვილი, მკვდლობა რაქაში, გვ. 120.

ეთნოგრაფიულ ყოფაში დასავლეთ საქართველოში თოხების რამდენიმე სახეობა მოწმდება: ერთი მათგანია იმერული კეკო თოხი, რომელიც ფორმით ბრინჯაოს ხანის მხრებდაქნილი თოხების უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. ამ ტიპის თოხები ღომის სამარგლად იყო გამოყენებული. იგი კეკო თოხის სახელით გავრცელებულია მთელ დასავლეთ საქართველოში, მათ შორის სამეგრელოშიც. სამეგრელოში იმერეთიდან თოხის ერთ-ერთი სახეობაც გადიოდა, რომელსაც ჩუნეშურს უწოდებდნენ. გ. ელიავას ცნობით, თოხის ეს ტიპი სამეგრელოში იმერეთის სოფელ ჩუნეშიდან გავრცელებულა; მისთვის დამახასიათებელია საკმაოდ დიდი ზომები — 16×22 სმ, ყუაკობულიანია, აქვს მრგვალი სატარე ნახვრეტი. დაგებული ჰქონია 150 სმ სიგრძის ტარი²⁰.

აღმოსავლეთ საქართველოში მას იმერულ თოხს უწოდებენ, კახეთში, სახელდობრ ქიზიყში, დაფიქსირდა იმერული თოხის მეორე სახელი ბამბის თოხი. როგორც ჩანს, ამ ფორმის თოხს ძირითადად ნიადაგის მეორადი დაჟუშავებისათვის იყენებდნენ. თუ ფეტვი და ღომი საქართველოში მარცვლეულთა შორის უძველეს კულტურად უნდა ჩაითვალოს, მაშინ მხრებდაქნილი თოხები ამ კულტურათა თანმყოფ იარაღებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

თუ გავიზიარებთ დ. ქორიძის ზემოთ მოტანილ მოსაზრებას, რომ II ათასეულის მიწურულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში „შიდა ქართლის დიდი ნაწილზე დიდი მოზღვაგებაა დასავლურ-ქართული კულტურის ელემენტებისა“²¹, მაშინ მიზეზიც სამეურნეო კულტურაში მომხდარ ცვლილებებში უნდა ვეძიოთ, კერძოდ, ამ დროისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში ფართო განვითარების გზაზე იდგა სარწყავი მიწათმოქმედება. ეს კი მიწათმოქმედების მრავალდარგოვანს ხდიდა და დიდ მოთხოვნილებას აყენებდა ნაირსახოვან ხელით სამუშაო იარაღებზე.

ქართველ არქეოლოგებს შუაბრინჯაოს ხანა აღმოსავლეთ საქართველოსთვის მიაჩნიათ სამიწათმოქმედო იარაღების ერთგვარი პროგრესის ხანად. არქეოლოგი ი. კიკვიძე ვარაუდობს, რომ ეს პერიოდი აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მიწათმოქმედებისათვის კვლავ ათვისების ხანა იყო²². თუ ეს მოსაზრება გამართლებულია, მაშინ ბარის ხელახალი ათვისების პერიოდში ძირითადი სამეურნეო კულტურა ფეტვი და ქერი უნდა ყოფილიყო. მარცვლეულის ეს ორი სახეობა ახალნატეხი მიწების ათვისებისათვის უფრო ხელსაყრელსა და უხვმოსავლიანს წარმოადგენდა. ქერი და ფეტვი კარგად იტანდა ახალნატეხ ნოყიერ ნიადაგს, რასაც პურეულის სხვა ჯიშები ვერ ეგუებოდნენ. ფეტვი ამავე დროს თოხით მუშაობის აუცილებლობასაც აყენებდა.

მხრებდახრილი თოხის ფორმა გავრცელებული იყო აფხაზეთსა²³ და ჩერქეზეთშიც. ჩერქეზული კეკოსმაგვარი თოხი, რომელსაც იქ „წუან“ ეწოდებოდა ყუიანად სიმაღლეში 17 სმ-ია, კიდიდან კიდემდე კი — 25,5 სმ. ეს თოხი მაიკოპშია სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული, ჩამოტანილია სოფ. პანახესიდან 1957 წელს. (სამწუხაროდ, უნომროა). მისი

²⁰ გ. ელიავა, თოხების ნაირსახეობა აღმოსავლეთ სამეგრელოს სინამდვილიდან, „ძეგლის მეგობარი“, № 34, 1974, გვ. 46.

²¹ დ. ქორიძე, დავიცვათ და გადავარჩინოთ შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები“, „ძეგლის მეგობარი“, № 15, 1968, გვ. 40.

²² ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, 1963, გვ. 33.

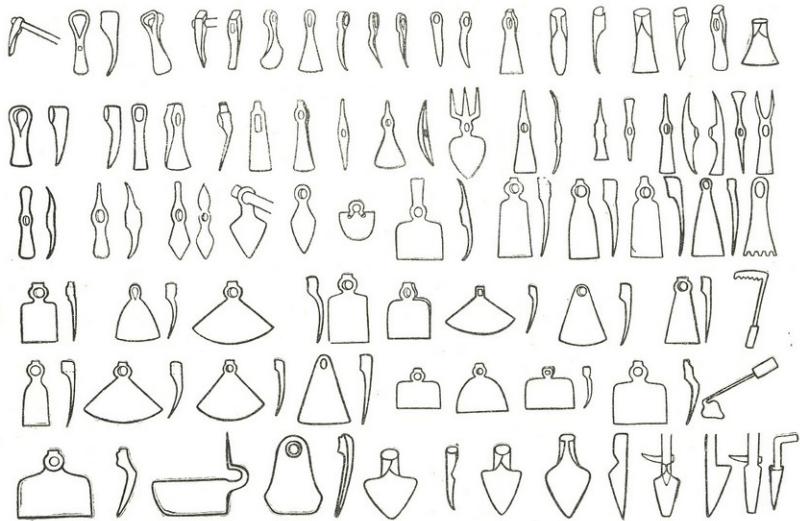
²³ И. А. Аджинджали, Из этнографии Абхазии, Сухуми, 1969, с. 326.

ფორმა მხრებდაქნილია, პირი გორდა და ოვალურია. ერთი ასეთი თოხის ყუა ადიღედან დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (კოლ. № 28—58/3). თოხის ამ ტიპის ორიგინალობა ყუის მიხედვით მყლავნდება, საერთო ფორმით კი იგი კეკო თოხს წააგავს. ისე როგორც მთელ საქართველოში, ჩერქეზეთშიც ფეტვი წამყვანი კულტურა იყო. შესაძლებელია ფეტვის დამუშავებამ თოხის ამ ტიპის განვითარებას შეუწყო ხელი.

კეკო თოხის ტიპს ანუ მხრებდაქნილ თოხს თავისი სახესხვაობები გააჩნია, რომლებიც მეტნაკლებად ერთიმეორისაგან განირჩევიან ყუით, სამუშაო პირის ფორმა-მოყვანილობით და ფუნქციით. ერთი ამათგანია თრიალეთური თოხი, რომელიც ძირითადად გავრცელებულია თეთრი წყაროს რაიონში. თრიალეთური თოხი ხასიათდება ვიწრო სქელი პირით, მაღალი და ვიწრო ცულისებური ტარსაგები ყუით. ერთი შეხედვით აქაური თოხის გარჩევა ხელეჩოსაგან ძნელდება კიდეც. თრიალეთური თოხი ძალზე წააგავს კასტელის (XVII ს.) ჩახატულ თოხებს. კასტელის სურათზე წარმოდგენილია კათოლიკე მისიონერები არგვეთში, აქვე მოცემულია სიუჟეტი „გლეხები მუშაობის შემდეგ“. გლეხებს ეჩოსმაგვარი თოხები აქვთ. ამგვარ თოხებს იმერეთში ეჩოლა თოხი ეწოდებოდა. მსგავსი თოხები სამეგრელოში „დიხაში ეჩვას“ სახელით იყო ცნობილი და გავრცელებული. ქართლელი მჭედლის ცნობით, ხელეჩოსნაირ თოხებს სპეციალურად მთიელთათვის ამზადებდნენ, რადგან მთაში ამგვარ თოხებს ახოს აღების საქმეში დიდი გამოყენება ჰქონია. თოხის ეს სახეობა ხასიათდება მძიმე ყუით და ვიწრო მჭრელი სამუშაო პირით. ამ იარაღის საშუალებით ადვილად ამუშავებდნენ ახალ ნატეხ მიწებს, ადვილად ახდენდნენ შემორჩენილი ფესვების ამოთლა-ამოყრას, ე. ი. ის ასრულებდა როგორც თოხის, ისე წერაქვისა და ცულის ფუნქციას. ამ ტიპის იარაღებს ახლა საქართველოში აღარავინ ამზადებს.

ხელით სამუშაო იარაღების გარკვეული სახეობაა ქარჩი, რომელიც ძირითადად მთის ზოლში გამოიყენებოდა. ქარჩით წარმოებდა ახოდ ნატეხი და მთის ტყე-ბუჩქიანი მიწების პირველადი დამუშავება (იხ. საქ. სახ. მუზეუმის კოლექცია № 28—45/63; № 28—45/3; № 21—48/2; № 1—48/3 და სხვ.). ქარჩი რკინისაა, რომელსაც აქვს მსხვილი სატარე (ტაბ. 11-13), ვიწრო ტანი და სქელი პირი. ქარჩის სიმაღლე 15—25 სმ არ აღემატება, ხოლო სამუშაო პირის სიგანე 5—10 სმ შორის მერყეობს. ქარჩი ოდნავ შიგნითაა მოხრილ-მოქანდული. ველზე შეკრებილი მასალით ირკვევა, რომ ქარჩი ტარის გაწყობის მიხედვით ორი სახის ყოფილა ხმარებაში. ერთს სატარე თოხისებურად ჰქონდა მოწყობილი, ხოლო მეორეს სახნისისებურად. ერთს სწორი ტარი ეგებოდა, მეორეს კი 90° მოხრილი ჯოხი. ტარსაგების მეორე ფორმა ძალზე ძველია. იგი გვხვდება, როგორც ეთნოგრაფიულ ყოფაში, ისე არქეოლოგიურ განათხარ მასალებში (ქუთაისის მუზეუმის და ქორეთის სასკოლო მუზეუმის ფონდები). ქარჩები სახნისისებური ტარსაგებით უხვად იბოვება აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის კომუნთის განათხარ მასალებში (მოსკოვის ისტორ. მუზეუმის კოლ. № 25276). სახნისისებური ტარსაგებიანი ქარჩები უკანასკნელ ხანებში ძირითადად გავრცელებული იყო: ქსნის, მეჯუღის და პატარა ლიხვის ხეობებში. ბარელი მჭედლები ამ იარაღს მთიელ მეურნეთათვის ამზადებდნენ. როგორც ჩანს, მსგავსი იარაღი სამეგრელოშიც უხმარიათ.

გარდა ქარჩისა საახოო სისტემაში გამოყენებული იყო წერაქვი, ცულ-

სურ. 3. ხელით სამუშაო სამიწათმოქმედო იარაღების ძირითადი ტიპები საქართველოში

წერაქვი (ფშავი), ცულქარჩი, თოხწერაქვი (რაჭა), ბართოხა (ქართლი, თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი, იმერეთი), ჩენგი (სამეგრელო).

ცულქარჩი კომბინირებული იარაღია. აღნაგობით წერაქვს წააგავს, სამუშაო მხარე ცულს წარმოადგენს, ხოლო მეორე წვერიან სათხრელს. ცულქარჩის ტიპის სამეურნეო იარაღის გავრცელება მთის ტყიანი რაიონის მოსახლეობაზე მოდის. მსგავსი სამეურნეო იარაღის ტიპს განეკუთვნება დმანისის რაიონში ნაპოვნი ბრინჯაოს ნისკარტიანი ცული²⁴, რომელსაც, განსხვავებით ფშაურ ცულ-ქარჩისაგან, ყუაზე აზის კონუსური ფორმის ნისკარტი. დასახელებული ცულის ნისკარტი შესაძლებელია იგივე მოვალეობას ასრულებდა, რასაც ფშაური ცულ-ქარჩის ყუაზე დასმული, ოღნავ წაბრტყელებული ქარჩის პირი.

ახოს საქმეში იყენებდნენ აგრეთვე ბართოხს. ბართოხი შედგება ბარისა და 90° მოხრილი ტარისაგან. ბარი რკინის ჩვეულებრივი სამეურნეო იარაღია. თუ მას 90° მოხრილ ხის ტარს დაუვებდნენ, მაშინ იგი თოხის ფუნქციის შემსრულებელი ხდებოდა. გავრცელებული იყო თუშეთში, ფშავში, ხევსურეთში, ქართლის მთიანეთში.

საქართველოს მთის ზოლში, განსაკუთრებით ხევში, სხვა ტიპის თოხებთან ერთად ფართოდ იყენებდნენ რომბისებურ, ფოთლისებურ, ნიკარტიან ანუ კომბინირებულ თოხს, უყუო და ქისტურ თოხებს, რომბისებურ და ფოთლისებურ ორთოხებს ხმარობდნენ ქვიანი ნიადაგების დასამუშავებლად. კომბინირებული თოხები გვხვდება: ხევში, ფშავში, მთიულეთ-გუდამაყარში, ქართლში, რაჭაში, იმერეთსა და სამეგრელოში.

ბრინჯაოს ფოთლისებურ დასავლურ თოხს სატარე გამოყოფილი არა აქვს, მაგრამ შემოწერილობით კარგად ემთხვევა ყუაგამოყოფილ ფოთლისებურ მოხვეურ თოხს. სატარის გამოყოფა თოხის სამუშაო ტანიდან უძველესი შენაძენია, რაც რკინის ხანის გვიანი პერიოდიდან უნდა იწყებოდეს. რკინის ხანის ადრეული პერიოდის თოხები კვლავ უყუოდ გვხვდება. მოხვეური უყუო რკინის თოხს მსგავსად რკინის ხანის თოხებისა ახასიათებს მოკლე გორდა პირი და ისრით ზურგიდან გაკეთებული სატარე ნაჩრეტი.

თოხებისა და საერთოდ ამ ტიპის ხელით სამუშაო იარაღების ყუის გაწყობა, გამართვა, როგორც ეთნოგრაფი ნ. რეხვიაშვილი აღნიშნავს, იარაღის დამზადების საქმეში ერთი მნიშვნელოვანი მომენტთაგანი იყო, რადგან „სატარის აგებულების პრინციპი ითვალისწინებს არა მარტო ტარის მყარად დაგებას, არამედ სიმძიმისა და ძალის წონასწორობის მოწესრიგებას იარაღის მოქმედების პროცესში²⁵“.

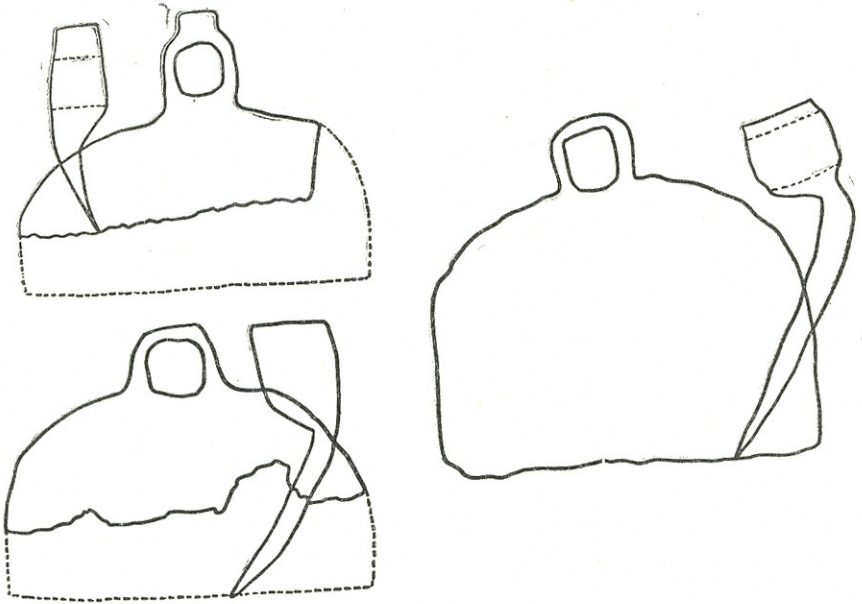
სატარესა და ყუის გაწყობა ერთგვარად შეპირობებული იყო აგრეთვე ნიადაგების თვისებით, აღსანიშნავია, რომ მოხვეურ არცერთი სახის თოხს ყუაზე ქეჩო არ გააჩნია. თოხის ყუაზე ქეჩოს (კოპულის) საპირობა ნიადაგების თავისებურებით იყო შეპირობებული. ქეჩოიან თოხებს მარჯვედ ხმარობდნენ ნახნავის ან ნაბარის დაჩრკვის დროს დაჩრენილი ბელტების დასაფშვენლად. ასე, რომ იგი უფრო თიხნარი ნიადაგების რაიონებშია გავრცელებული.

²⁴ Д. Коридзе, Новые находки медных орудий в Квемо Картли, С. А. № I, 1958, с. 135.

²⁵ ნ. რეხვიაშვილი, ქართული სამეურნეო იარაღი, მეუზუმის მოამბე, ტ. XVIII-B. 1954, გვ. 317.

ბული. სახელდობრ, ოთხკუთხა ყუაკობულიანი თოხები გავრცელებულია კახეთში, იმერეთში, ქართლში, რაჭაში, ლეჩხუმში, ქვემო სვანეთში, სამეგრელოში, აფხაზეთში და გადადის იგი ჩერქეზეთში.

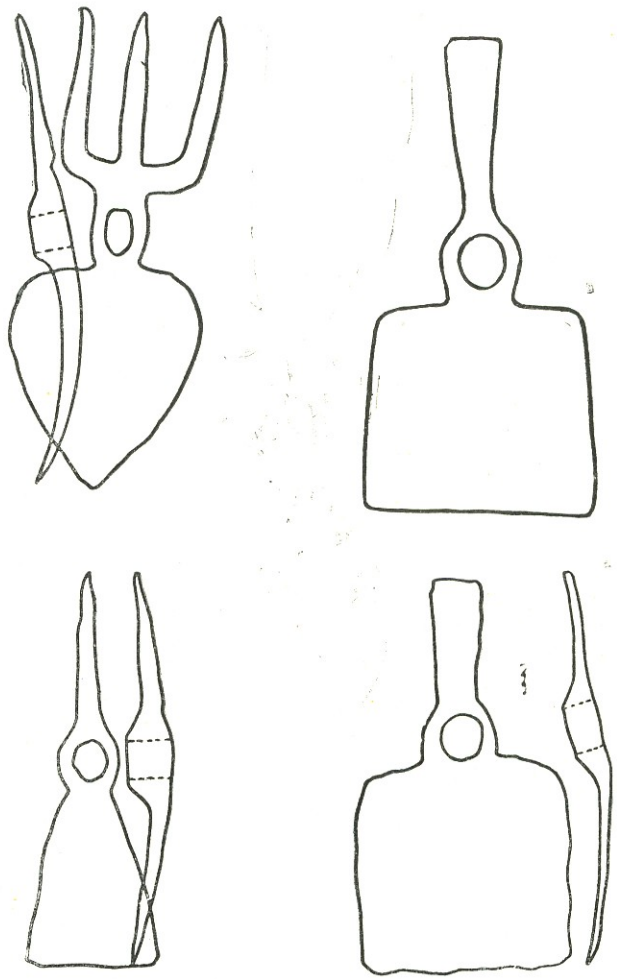
ყუის მიხედვით მეტად ორიგინალური თოხებია შემონახული სამეგრელოში, გურისა და აჭარაში. ამ თოხების ფორმა და სატარე ყუა საერთოდ ოთხკუთხაა და ცულის სატარეს მოგვაგონებს. ამ სახის თოხი მტკიცეა და მძლავრი, იგი გათვალისწინებულია ბალახმორეული ნიადაგების ღრმად დასამუშავებლად. ამგვარი ყუა გააჩნია აგრეთვე მესხეთში გავრცელებულ თოხის ერთ სახეობას, რომელსაც უდღელების თოხს უწოდებენ და სოფელ უდის მჭედლების ნახელავად აღიარებენ.

სურ. 4. გურია-სამეგრელოში გავრცელებული თოხები.

დასავლეთ საქართველოში თოხების ნაირსახეობა შემოინახა რაჭამ. აქ ხმარებაში იყო როგორც მხრებდაქნილი, ისე ოთხკუთხა თოხები, თოხწერაქვები, ჩენგები, ჩეკია, თოხმარგილი და სხვ. თოხების მრავალსახეობა ერთი მხრით იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ რაჭველი მჭედლები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში გადიოდნენ სამუშაოდ და დაკვეთით სამეურნეო იარაღებს ჭედდნენ. მსგავსი იარაღები მათ თავისთავისადაც უნდა დაემზადებინათ. გარდა ამისა, რაჭა მეურნეობის მრავალფეროვნებასთან ერთად, ნიადაგების ნაირობითა და რელიეფურობით გამოირჩეოდა, რაც ხელს უწყობდა სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების ხელით სამუშაო სამიწათმოქმედო იარაღების არსებობას. აქ არ შეიძლება ყურადღება არ გავამახვილოთ ჩენგად წოდებულ თოხებზე. მათი სიმაღლე 27—28 სმ-ია, ყუა კობულიანია, ტანი შვეტი, მხრებთან სიგანე 8 სმ-ია, ხოლო სამუშაო პირთან 12 სმ (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კოლექცია № 153—64/2, № 130—64/6; № 141—65/9). აღნიშნული თოხის აღნაგობა უახლოვდება არქეოლოგ ო. ლამბაშიძის შესწავლილ თხმორის განძის მეო-

რე ტიპის თოხებს და რაჭულ თოხწერაქვას²⁶. ო. ლამბაშიძე ამგვარ თოხებს მიწის გასაფხვიერებელ ფუნქციას მიაწერს, თუმცა მხოლოდ მიწის გაფხვიერება ასეთი მძლავრი იარაღისათვის ძალზე მცირე საქმე იქნებოდა. ეთნოგრაფიულ ყოფაში ამგვარი თოხებით აწარმოებდნენ ჯერ კიდევ აულეებელ სიმინდ-

სურ. 5. რაჭაში გავრცელებული თოხის ზოგიერთი ტიპი.

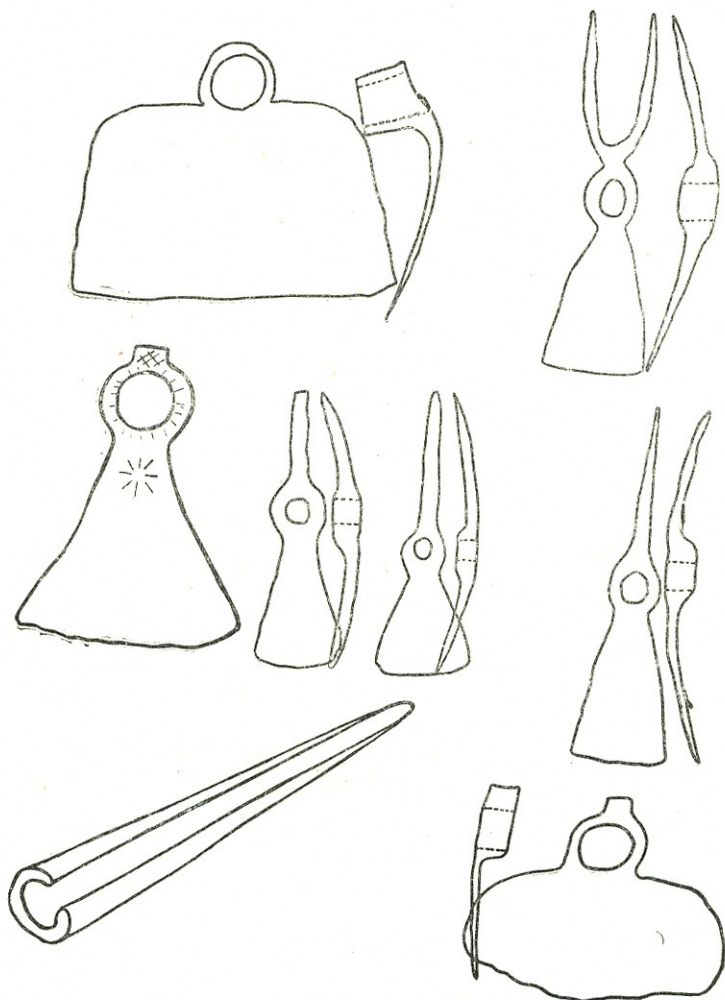
ში საშემოდგომო ხორბლის შეთესვას, რომ არ დაგვიანებოდათ და წვიმებისა და ზამთრის სიცივებისათვის დაესწროთ. ასე რომ, ეს იარაღი მიწის პირველადი დამუშავებისათვისაც გამოიყენებოდა.

რაჭაშივე ფართოდ იყო გავრცელებული ბოსტნის თოხები, ძველად აქ ამ დანიშნულებით ვიწროპირიანი დაბალი ტანის თოხი უხმარიათ. გვიანი დროისათვის ე. ი. XX საუკუნის დამდეგსა და 30-იან წლებში ბოსტნის თოხების ნაირსახეობასთან გვაქვს საქმე. ასეთებია თოხმარგილის სახესხვაობანი და ჩეკია თოხები. ჩეკია თოხი მცირეგაბარიტებიან წერაქვს წააგავს, რომელსაც

²⁶ ოთ. ლამბაშიძე, თხზობის განძი, გვ. 12 და ტაბ. I, სურ. 8.

ორი სამუშაო პირი აქვს; ერთი წერაქვისმაგვარი ნიკარტით ბოლოვდება, ხოლო მეორე ბრტყელი სამუშაო პირით. მისი საშუალო ზომებია: სიგრძე 21 სმ ბრტყელი სამუშაო პირის სიგანე 7 სმ. შუაში ჩეკია თოხს სატარე ნახვრეტი აქვს, რომლის დიამეტრი 2 სმ-ია (იხ. საქ. სახ. მუზეუმის კოლექცია № 153—64/3).

ბოსტანში მცირე მოცულობის სამუშაო თოხები გავრცელებული იყო სამეგრელოში, იმერეთსა და ლეჩხუმში, მათი ფორმა იმეორებდა კეკო თოხის ფორმას (იხ. საქ. სახ. მუზეუმის კოლექცია იმერული თოხი № 87—61/2; № 28—49/1; № 30—40/7; ლეჩხუმური № 62—39/20; № 62—30/22). ამგვარი თოხები იმერეთში გვხვდება, როგორც ჩეკიას, ისე ეჩოლას სახელით.

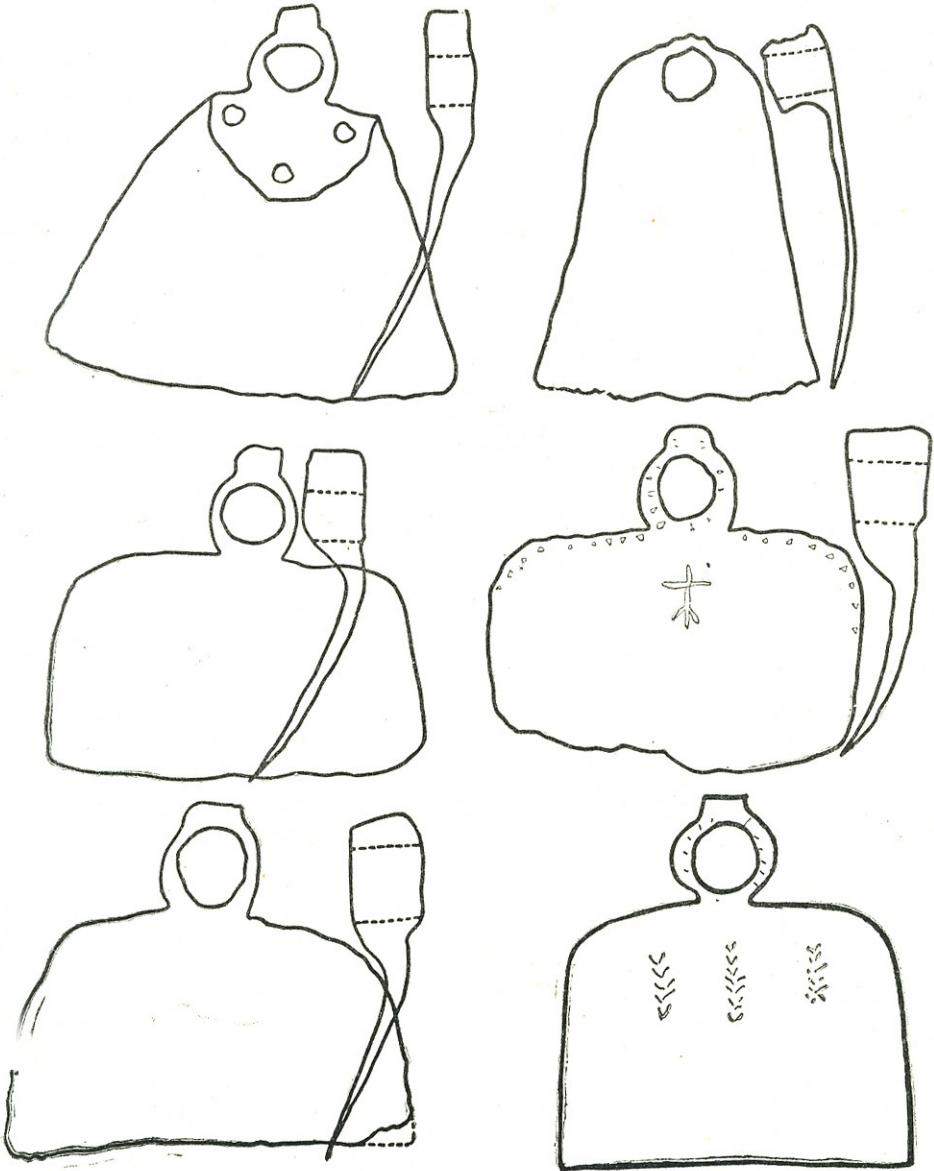
სურ. 6. ქართლში გავრცელებული თოხის ზოგიერთი ტიპი.

იმერეთის მთის ზოლის სოფლებში ახოს ალების დროს ფართოდ იყენებდნენ წაკატ-წერაქვისებურ იარაღს. წაკატი წალკატის სახელით გვხვდება ქართლის დასავლეთ რაიონებშიც, XIX ს. თბილისის სანახებში გავრცელებული

იყო ბოსტნის სამარგლი შალთა, რომელიც ფორმით პატარა ცელს წააგავდა მას სამუშაო პირი დაკბილული ჰქონდა. ზემო იმერეთში ხმარებაში იყო ოთხკუთხა ყუაკობულიანი თოხი, რომელიც ქართული (იგულისხმება ქართლური) თოხის სახელით იყო ცნობილი. იგი ვრცელდებოდა საჩხერის, ჭიათურის, ხარაგოულის რაიონებში. იმერეთში საყოველთაო გამოყენება ჰქონდა მხრებაქნილ თოხებს, რომელიც კეკოს, იმერული მთავარი თოხის და ლინგათოხის სახელებით იყო ცნობილი.

იმერეთშივე იყენებენ ძელბარს, ვენახის დაბარვისათვის ბარსა და წეხაქეს. დასახელებულ იარაღებს იმერეთში დღესაც იყენებენ.

ქართლში ძირითადი ხელით სამუშაო იარაღია ოთხკუთხა ანუ ქართული

სურ. 7. კახეთში გავრცელებული თოხები

თოხი, იგი გავრცელებულია მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ბარში, ისე მთაში. ამგვარ თოხებს ამზადებდნენ ქალაქებში, დაბეწსა და ზოგიერთ სოფელში.

დასავლეთ საქართველოს მიწათმოქმედებაში უძველესი დროიდან XIX საუკუნის ბოლომდე თოხი ძირითად სამეურნეო იარაღს წარმოადგენდა. ზედა პალეოლითში საგვარჯილესა და საკაყიის გამოქვაბულების მცხოვრებთ ცხოველთა ლულოვანი ძვლები და რქის თოხები გამოუყენებიათ²⁷. ბრინჯაოს ხანაში თოხური მეურნეობა საკმაოდ მაღალ დონეზე მდგარა. მომდევნო პერიოდებში თოხის ფორმები თანდათან განვითარებას განიცდის.

თოხის, როგორც ერთ-ერთი ძირითადი და წამყვანი იარაღის გამოყენება ადამიანის აზროვნებაში გარკვეულ წარმოდგენას დაუკავშირდა. სუმერული ლეგენდა ამ უნივერსალური იარაღის გამოგონებას უზენაეს ღვთაებას ენლილს მიაწერს. ლეგენდის მიხედვით ენლილს ოქროს ლაქვარდოვანტარაიანი თოხი ჰქონია²⁸. ქართველთა წინაპრებსაც ბრინჯაოს ხანაში თოხზე გარკვეული მითური წარმოდგენა ჰქონიათ, სხვანაირად ძნელი ასახსნელია სოფ. ქორეთში²⁹ და ურბნისის ტვლებიას გორაზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს მინიატურული თოხები³⁰. აღნიშნული თოხების სიმაღლე 1,5—2 სმ-ია, ხოლო პირის სიგანე — 1—1,5 სმ. სამეურნეო იარაღების მინიატურული ფორმების დამზადების მაგალითი მხოლოდ არქეოლოგიური მასალით არ შემოიფარგლება. 1972 წელს ზემო იმერეთის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციას საჩხერელმა მჭედელმა გადმოსცა მინიატურული წალდი და კვესი. წალდის (კოლ. № 20—972/8) ზომა 4,5 სმ-ია, კვესისა (კოლ. № 20—972/9)—3,5 სმ. ამგვარ ნივთებს დიდ ხუთშაბათს უმძირახზე გამოჰქვავდნენ და მერე აკვანზე აბამდნენ, რომ ბავშვს ავი თვალი არ მიკარებოდა. ამით ადამიანი გაიზარებდა მიწასთან მუდმივი კავშირის ძალას. როგორც ცნობილია ძველი აღმოსავლეთის ხალხებში მიწის მოხვნა მიწის განაყოფიერების აქტად ითვლებოდა, რომლის შემსრულებლად მამაკაცი გაიზარებოდა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სახვნელში ხარის შებმის წესიც ამ კონცეფციის ასახვას უნდა წარმოადგენდეს.

საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში თოხით ძირითადად მამაკაცები მუშაობდნენ, მაგარმ შეიმჩნევა, რომ იქ, სადაც მცირე სამუშაო იყო შესასრულებელი, ყოველთვის ქალი მუშაობდა. მაგ., ბოსტნის სამუშაოების მწარმოებელი ქალი იყო, ქალი ზრუნავდა საბოსტნე ნაკვეთის აკარგიანობაზე — მის როგორც პირველად, ისე მეორადი სახის დამუშავებაზე. ყოველივე ეს შეიძლება იმანაც განაპირობა, რომ საქართველოში თოხური მიწათმოქმედება საერთოდ მაღალ დონეზე იდგა. თოხი ზოგიერთ კუთხეში, მაგ., დასავლეთ საქართველოში, მიწის დამუშავების პირობას აკმაყოფილებდა — ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მიწის ზედაპირული დამუშავება. აღმოსავლეთ საქართველოშიც თოხური მიწათმოქმედების სფეროში ქალი ერთ-ერთი წამყვანი ძალა იყო. ეს გარემოება უთუოდ მხარს უჭერს იმ მოსაზრებას, რომელიც თოხის, როგორც სამეურნეო იარაღის, პირველ მომხმარებლად ქალს აღი-

²⁷ საქართველოს არქეოლოგია, 1959, გვ. 45.

²⁸ В. М. М а с с о н, Первобытное земледелие, Возникновение и развитие земледелия, 1967, с. 24.

⁹ ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე; 1961, გვ. 180.

³⁰ საქ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილ. ფონდი, კოლ. № 5—55/103.

რებს. ედ. ჰანის დაკვირვებით ეგვიპტურ მხატვრობაში თუ იეროგლიფებში სახენელი და თოხი ერთიმეორის იდენტურები არიან³¹.

თოხით, როგორც აღვნიშნეთ, ჩერკნიდნენ ნიადაგს, ახდენდნენ ზედაპირის მოსწორებას და მარგვლა-თოხნას. სიმინდს ზოგჯერ სამჯერ თოხნადნენ, აქედან პირველს პირადი თოხნა ეწოდებოდა, მეორეს შორდი. თუ ოჯახს სათოხნი ესწრაფებოდა, ამისათვის სცოდნიათ როგორც სანაცვლო მუშაობა, ისე ურთიერთდახმარება ანაზღაურების გარეშე, რასაც ნაღს ეძახდნენ. ნაღი ძველად საბატონო ან საეკლესიო მუშაობის გამომხატველი ბეგარა იყო, რომელსაც ბატონის ვალდებული ყმა ასრულებდა.

XIX საუკუნეში თოხი კვლავ ძალაში რჩებოდა და მრავალფეროვან სახეს იღებდა. ამას იწვევდა სოფლად კაპიტალიზმის შეჭრა, რომელსაც თან შეჰქონდა ექსპლოატაციის ახალი ფორმები. ამასთან სოფელში ჩნდებოდა ახალი სამეურნეო იარაღები. ქალაქების მომარაგებამ ბიძგი მისცა მებოსტნეობის შემდგომ აღმავლობას. ადრე თუ მებოსტნეობა შინმოხმარების ფარგლებს არ სცილდებოდა, XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნეში იგი საბაზრო ხასიათს ღებულობდა. მებოსტნეობაში მრავალი ახალი სამეურნეო იარაღი გაჩნდა, ასეთებია ხახვის სამარგლი, ნივრის ამოსაღები და სხვ.

Г. ДЖАЛАБАДЗЕ

РУЧНЫЕ ОРУДИЯ ТРУДА ДЛЯ ОБРАБОТКИ ПОЧВЫ И ИХ РАСПРОСТРАНЕНИЕ В ГРУЗИИ

Резюме

В этнографическом быту Грузии, как в горных и предгорных, так и в низменных районах употреблялось множество разных типов ручных орудий труда.

В работе изложены результаты изучения как простых, так и сложных типов мотыг. Автор особо выделяет основные типы мотыг и дает сравнительно-исторический анализ мотыг, обнаруженных во время археологических раскопок. Автору удалось установить основные центры изготовления мотыг и интенсивность их распространения.

В работе представлены богатые этнографические иллюстративные материалы, на основе чего автор создал картограмму распространения основных типов мотыг и мотыгообразных орудий.

³¹ H a h n Ed. Die Entstehung der Pflugkultur, Heidelberg, 1909, зб. 152; მისივე, Alter der Kultur, зб. 447.

ც. შარატულავილი

ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები კახეთში

1. მატყლის ქსოვილები

(ტაბ. III—VI)

ქსოვილების დამზადებას ადამიანი უძველესი დროიდან დაეუფლა, რაც მოწმობს არქეოლოგიური გათხრებით აღმოჩენილი ქსოვა-როთვასთან დაკავშირებული იარაღები — ძვლის, ქვის, თიხის კვირისტავეები, რომლებიც ნეოლითური ხანის ძეგლებშია აღმოჩენილი¹; ასევე ენეოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკულ ნაწარმზე („იმერის გორა“ „ღიხა-გუძუბა“, „ამირანის გორა“, „ქვაცხელები“, ხიზანანთ გორა, დიდუბე, ილტოს ნამოსახლარი, ურბნისი, ოჩამჩირე და სხვ.)², კარგად იკითხება ქსლისა და საზედაოს ძაფების ანაბეჭდები, რაც მიგვანიშნებს, რომ კერამიკული ჭურჭლის დამზადებისას გამოიყენებოდა საქსოვ დაზგებზე დამზადებული ქსოვილები. ადრებრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული თვით ქსოვილის ნაშთებიც მოგვეპოვება (მარტყოფი, ბედენი, დაბლა გომი, წვერმაღალა, დმანისი, არმაზციხე, „ყაზბეგის განძი“ და სხვ.)³, (იხ. ტაბ. III).

¹ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I; II, 1971. Липс И., Происхождение вещей, М., 1955; Массон В. М., Проблемы неолитической революции в свете новых данных археологии, Вопросы истории, М., 1970.

² ნ. ხოშტარია, „ღიხა გუძუბა“ კოლხეთის ძველი მოსახლეობა, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. V, თბილისი, 1944; ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბილისი, 1963; ბ. კუფტინი, შიდა ქართლისა და სამხრეთ ოსეთის ენეოლითის პრობლემებისათვის, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV, გვ. 82; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950; Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней и средней бронзы. Труды кахетской археологической экспедиции, I, 1969; Соловьев, Л. Н., Археологические раскопки близ гор. Очамчыры в Абхазии, Советская археология, IV, М.,-Л., 1959; Соловьев Л. Н., Селицы с текстильной керамикой из побережья Западной Грузии, Советская Археология, XIV, 1950; ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი I, ქვაცხელები (ტვლეპია გორა), თბილისი, 1962.

³ Б. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, таб. А, рис. 30. მარტყოფში შალის ქსოვილის ფრაგმენტი მოიპოვა და შესასწავლად გადმოგვცა არქეოლოგმა შ. დედაბრიშვილმა, რაზედაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ; გ. ვოზნეჩიშვილი, ბედენის აკლდამა; ქ. ისაკაძე, საფეიქროს საქმე საქართველოში, თბ., 1970; Куфтин Б., დასახნაშრ., დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, 1955; ა. ფაქიძე, გ. ვოზნეჩიშვილი, ალ. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, თბ., 1955, გვ. 25; Уварова П., Коллекции Кавказского музея, т. V, Археология, Тифлис, 1902; ც. შარატულავილი, ქსოვილის ორი ფრაგმენტი ყაზბეგის განძიდან, ეურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1971 წ., № 8.

ამრიგად, ყოველგვარი სავარაუდო მოსაზრების გარეშე შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ ენეოლითური ხანის ადამიანს უკვე ჰქონდა საქსოვი დაზგა, რომლის საშუალებითაც ქსოვილებს ამზადებდა. მისი არსებობა სავარაუდოა უფრო ადრეც — ნეოლითურ ხანაში. ამ თვალსაზრისით, მეტად მნიშვნელოვანია ჟიემს მელაართის მიერ „ჩათალ-პიუიკში“ (ანატოლია) მოპოვებული არქეოლოგიური მასალები, რომელთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს შალის ქსოვილების ნაშთები (3 ცალი). ქსოვილის ქსელიცა და მისაქსელიც ორწვერი საშუალო სისქის ნართია, ნაქსოვია მჭიდროდ, ტილოსებური ხლართით. ეს კულტურული მონაპოვარი ადრენეოლითურ ხანას განეკუთვნება (ძვ. წ. VII ათწლეული)⁴, რაც მეტყველებს, რომ ადრენეოლითური პერიოდის ადამიანს სცოდნია ქსოვილების დამზადება საქსოვი დაზგების საშუალებით, და საქსოვ მასალად მატყლი გამოუყენებია. ეს ფაქტი უაღრესად მნიშვნელოვანია, ქსოვის ტექნიკისა და ქსოვილების ტექნოლოგიის შესწავლის თვალსაზრისით და საერთოდ კაცობრიობის კულტურული მიღწევების დასადგენად.

ამრიგად, ქსოვილების წარმოებას დიდი ტრადიცია აქვს, რომელიც ქართულმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ უკანასკნელ დრომდე შემოგვინახა. ამჟამად ჩვენ შევვხებით კახეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არსებულ ქსოვილების, კერძოდ სასამოსლე მატყლის ქსოვილების დამზადების ზოგიერთ წესს; ეს ქსოვილები ცნობილი იყო: „შალის“, „საჩოხე შალის“, „საყაბალახე შალის“, „ყდის შალის“, წაღმა — უკულმა შალის“, „ადგილის შალის“, „ღიაგონალური“, „თევზიფხური“ და სხვათა სახელწოდებით (ტაბ. III—VI).

აღნიშნული ქსოვილების დასამზადებლად გამოყენებული იყო სხვადასხვანაირი საქსოვი დაზგები, როგორც ვერტიკალური — „ყდები“, ისე ჰორიზონტალური ტიპის — „ადგილის დაზგა“, „საფეიქრო“ (ორი ან ოთხ დგომიანი), „საფეიქრო სკამი“, „ორმოიანი საფეიქრო“. დასახელებული დაზგების ნაწილი შესწავილია და გამოქვეყნებულა⁵, ნაწილს ქვემოთ შევვხებით, ხოლო მათი სრულყოფილი შესწავლა, ე. ი. ტიპოლოგია და ევოლუცია გამიზნული გვაქვს ცალკე შრომაში.

ზემოთ დასახელებულ დაზგებზე ამზადებდნენ სხვადასხვა ხარისხის ქსოვილებს — ძირითადად ტილოსებური, ან ტილოს წარმოებული („ქსელის რედსი“) ხლართით; ოთხდგომიან საფეიქროზე კი „სარეული ხლართითაც“ ქსოვდნენ, რომელიც კახეთში — „ღიაგანალისა“ და „თევზიფხურის“ სახელით იყო ცნობილი (იხ. ტაბ. III, IV, V).

სასამოსლე „შალის“ დამზადება „ადგილის დაზგაზე“ და „საფეიქროზე“ განხილული გვაქვს სხვა შრომებში⁶, ამის გამო მათ აღარ შევვხებით. ამჟამად განვიხილავთ მხოლოდ „ყდებზე“ ქსოვის წესებს, კერძოდ, ე. წ. „ყდის შალის“ დამზადების პროცესებს, და საერთოდ „შალის“ სახელით ცნობილ მატყლის

⁴ James Mellaart, Gatal hüyük, a neolithic town in Anatolia, London, 1967, 116—118.

⁵ ც. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური ფეიქრობა მესხეთ-ჯავახეთში, კრ. მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1972; ხალხური ფეიქრობა ქსნის ხეობაში, კრ. ქსნის ხეობა, თბ., 1975; ქართული ხალხური საფეიქრო იარაღები, ყურნ. „მეგლის მეგობარი“, 1967, № 12; ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები აღმოსავლეთ საქართველოში („ჯვრიმური ქსოვა“) საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXXI-B, 1975; ხალხური ფეიქრობა კახეთში, ხელნაწერი, 1962.

⁶ ც. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

ქსოვილების საკითხს, ისტორიული და ეთნოგრაფიული მონაცემების წყაროების შესახებ.

ქსოვის პროცესებს წინ უსწრებდა გარკვეული მოსამზადებელი სამუშაოები, როგორცაა: ა) საქსოვი მასალის — მატყლის დამუშავება-მომზადება დაფად, რომელსაც „ბაწარი//ნართი“ ეწოდებოდა; ბ) საწარმოო იარაღის საქსოვი დაზვის გამართვა — აწყობა, გ) ქსელის გაბმა-დაქსელვა. შევეხებით მხოლოდ სასამოსლე „შალის“ დასამზადებელი ნართის ხარისხსა და მის სპეციფიკურ მხარეს, თუ რა გავლენას ახდენს იგი ქსოვის ხარისხზე.

შალის ქსოვილები საერთოდ სხვადასხვა სახისა და ხარისხის მზადდებოდა. ამას განსაზღვრავდა ერთი მხრივ ნართის ხარისხი (როგორც მასალა-მატყელი, ისე მისი დამუშავების ხასიათი), მეორე მხრივ — ქსოვის პროცესში გამოყენებული ხერხი და წესი.

ნართის ხარისხიანობისათვის პირველ რიგში მნიშვნელოვანი იყო თვით მასალა — ნატყლის ხარისხი. ამიტომაც მატყლსაც შერჩევა ჭირდებოდა — საუკეთესოდ ითვლებოდა ბატკნის მატყლი. ამისათვის დიდი ცხვრის — ზრდადამთავრებული ცხვრის მატყლსაც იყენებდნენ, მაგრამ მას შეარჩევდნენ, გადაარჩევდნენ, მეორე მხრივ მნიშვნელოვანი იყო თვით მისი დამუშავების პროცესი: რეცხვა, ჩეჩვა, რთვა, ძახვა⁷.

ნართი სხვადასხვა სიმსხოსი (ნომრის) მზადდებოდა. ნართის სიმსხოს მიხედვით სამნაირს ასახელებენ: წმინდას, საშუალოს და მსხვილს. ამის მიხედვით შალიც სხვადასხვა ხარისხის მზადდებოდა (წმინდა ნართიდან თხელი, ნაზი ქსოვილები, მსხვილი ნართიდან — მსხვილი ქსოვილები). სხვადასხვა ხარისხის ნართის დამზადება თავის მხრივ შეპირობებული იყო იმით, თუ რა დანიშნულების ქსოვილის დამზადება ჰქონდათ გამიზნული. მაგ., საკაბედ და საყაბაღსავე წმინდა ნართს ამზადებდნენ — წმინდა შალის მოსაქსოვად ზოგი ცალწვერ ნართსაც იყენებდა, ძირითადად კი ორწვერ წმინდა ნართს ხმარობდნენ. ზოგი „ზეწვზე“ ე. ი. ძალიან წმინდად ართავდა. საშარვლე, საჩოხე, სახალათე შალის დასამზადებლად საშუალო სისქის ნართს ამზადებდნენ; ხოლო სქელი შალისათვის მსხვილ ნართს იყენებდნენ (მსხვილი შალისაგან კერავდნენ ქულაჯებს, მწყემსის ტანსაცმელს და სხვ.), მსხვილი ნართისაგან ქსოვდნენ აგრეთვე მაგარ ქსოვილებს: ჯეჯიმს, ფარდაგს, ტომარას, ხურჯინსა და სხვ. ნართის სიმსხოს ზოგჯერ მასში შემავალი ძაფის წვერთა რაოდენობაც განსაზღვრავდა; მაგალითად, ნართს ხმარობდნენ ცალწვერს, ორ წვერს, სამწვერს; ორ და სამწვერ ნართს ძახავდნენ.

ამგვარად, ნართის ხარისხი — სიმსხო თავის მხრივ შეპირობებული იყო, თუ რა დანიშნულების ქსოვილი უნდა დაემზადებინათ. გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ მართალია სასამოსლე შალის ქსოვილების დამზადებისას ქსელსაცა და საზედაოსაც თითქმის ერთნაირი სიმსხოს ნართს იყენებდნენ, მაგრამ ქსელი მეტად იყო დაგრებილი, ვიდრე საზედაო. ქსელი მაგარი ნართი იყო საჭირო (ნართი სიმაგრეს გრეხვის შედეგად იძენდა), რომ ქსოვისას ბეჭვამი არ ჩაწყვეტილიყო. საზედაო ნართს კი შედარებით ნაკლები გრეხილობისას ამზადებდნენ. აგრეთვე, უნდა აღინიშნოს, რომ საზედაო ნართი შედარებით ნაკლები ჭირდებოდა, ვიდრე ქსელი. მაგ., 3 გირვანქა ქსელი 2 გირვანქა სა-

⁷ აღნიშნული პროცესები განხილული ვაქვს სხვა შრომებში, ამის გამო მათ გამოორებას აქ აღარ შეეცდებით.

ზედაოს შეიქსოვდა. ქსელისა და საზედაო ნართების ასეთი შეფარდება (როგორც ჩანს, დენობის მიხედვით) ქსოვილის (ქსელისა და საზედაოს ძაფთა) სიხშირეს განსაზღვრავდა.

ნართის სიმსხო (ნომერი), როგორც ითქვა, ერთი მხრივ განსაზღვრავდა ქსოვილის ხარისხს, ამავე დროს ქსლის სიხშირეს და სიგრძეს. გამოცდილმა მქსოველმა იცოდა ამა თუ იმ რაოდენობის ნართიდან, რამდენი არშინი დაიქსელებოდა. ამ შემთხვევაში ნართის წონასთან ერთად ნართის სიმსხოს ჰქონდა მნიშვნელობა. სხვადასხვა ნომრის ნართისაგან სხვადასხვა სიგრძისა და სიგანის ქსელი მზადდებოდა, ამავე დროს იგი ქსლის სიხშირესაც განსაზღვრავდა. წმინდა ნართი მეტს დაქსელავდა, ხოლო მსხვილი ნართი ნაკლებს, ამის გამო გამოუცდელი მქსოველი ზოგჯერ ტყუედებოდა, რადგან მსხვილი ნართი ბევრს ვერ ქსელავდა და ნართი აკლდებოდა. ხარისხით წმინდა ნართისაგან დამზადებული ქსოვილი ჯობდა, ხოლო გამძლეობის თვალსაზრისით მსხვილი ნართისა.

ქსოვილების დამზადებისას, ზემოაღნიშნულის გარდა, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქსლის სწორად გამართვას (თანაბრად დაჭიმვას), ქსოვისას სიზუსტეს — მისაქსელის გატარებას, ბეჭვასა და შემდეგ კი მის დამუშავებას: თელვას, ლებვას და მის აბრეტურას. ამრიგად, ქსოვილების დამზადება მრავალ ტექნოლოგიურ პროცესს მოიცავდა, რაც მოითხოვდა გულმოდგინე შრომასა და დიდ დახელოვნებას.

უნდა აღინიშნოს, რომ შალის ქსოვილებს ამზადებდნენ, როგორც საკუთრივ მატყლის ნართისას, ე. ი. როცა ქსელიცა და საზედაოც მატყლის ნართისა იყო. ამას გარდა იცოდნენ მატყლის ნართთან ერთად სხვა მასალის, მაგ., აბრეშუმის ან ბამბის ძაფით ქსოვა; ამ შემთხვევაში, ქსელი მატყლის ნართი იყო, ხოლო საზედაო აბრეშუმის ან ბამბის ძაფი (იგი ქსოვილის ზედაპირზე არ ჩანდა, მას ქსელი ფარავდა). აბრეშუმის ძაფს ზოგი ქსელშიც შეურევდა, ერთ წვერს მატყლის ნართს ერთ წვერ აბრეშუმის ძაფს ამოუტოლებდნენ და ისე შექმნიდნენ.

შალის ქსოვილების დამზადებისას, საზედაოდ აბრეშუმის — ყაჭის ან ბამბის ძაფის („კოჭის ძაფის“, „მიტკის ძაფის“) გამოყენება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც იყო ცნობილი — იმერეთში, სამეგრელოში, ქართლში, ხევსურეთში, თუშეთში, ქსნის ხეობის მთისძირა ზოლში და სხვ. ამგვარად დამზადებული შალი საუკეთესოდ ითვლებოდა, უფრო წმინდა, კარგი ხარისხის ვამოდიოდა (იხ. ტაბ. V, სურ. 2, 3).

ორგვარი მასალის ნართით დამზადებულ ქსოვილებს ზოგიერთ კუთხეში შესაფერისი (მასალის მიხედვით) სახელიც გააჩნდათ. მაგ., იმერეთში მატყლისა და ბამბის ძაფით დამზადებულ ქსოვილს „ხამ-შალას“ უწოდებდნენ; როგორც ცნობილია, „ხამი“ ბამბის ქსოვილის აღმნიშვნელი სახელია, ხოლო „შალი“ მატყლისა, აქედან უნდა იყოს ნაწარმოები ამ ორივე სახის მასალის კომბინირებით დამზადებული ქსოვილის სახელი „ხამ-შალა“. იმერეთსა და სამეგრელოში აბრეშუმისა და მატყლის ნართით დამზადებულ ქსოვილს „შალ-აბრეშუმს“ უწოდებდნენ. ამ შემთხვევაში ქსელი აბრეშუმის იყო, ხოლო მისაქსელი მატყლის ნართი (ცალწვერი); ქსოვილის ზედაპირს მხოლოდ მისაქსელი ქმნიდა. აგრეთვე იცოდნენ მატყლის ნართითა და „თივთიკით“ ქსოვა, ამგვარი შალი საუკეთესოდ ითვლებოდა, მისგან ძირითადად კაბას, ყაბაღასს კერავდნენ.

ამ საკითხთან დაკავშირებით საყურადღებოა ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება შავთელის აბდულ მესიაში მოხსენიებულ ტერმინ — „თანაშექსული“ შესახებ:

„შესამოსელნი, შესამკობელნი, გმოსიან ტანსა ოქრონემსულნი.

გვირგვინ-სკიპტრანი, ბისონ-მიტრანი, ძოწეულითა თანაშექსულნი“.

ივ. ჯავახიშვილს „თანაშექსული“ მიაჩნია ქსოვის ერთ-ერთ სახეობად⁸. აღნიშნული ტერმინი კარგად გამოხატავს ქსოვილში ორი სახის მასალის არსებობას, მის თანაბრად შექსოვას, როგორც ეს ზემოთ ეთნოგრაფიული მასალებით გვექონდა დამოწმებული.

ქსოვილების დამზადებისას ორგვარი მასალის — ნართის გამოყენება ძველთაგანვე ყოფილა ცნობილი. დაბადებაში აღნიშნულია: „ნუ შეიმოს სამოსელსა, რისა მატყლი და სელი შესთულად მოქსოვილ იყოს“ (მეორე სჯულისა, 22₁₁)⁹. ლიაპუნოვას ეგვიპტური (ელინური, რომაული, კობტური) ქსოვილების შესწავლის საფუძველზე შენიშნული აქვს, რომ ქსოვილების დამზადებისას ერთდროულად გამოყენებული იყო მატყლისა და სელის ნართი. მატყლის ნართით ზოგჯერ მხოლოდ სახეებს ქსოვდნენ (მაგ., როგორიცაა «петельчатые ткани»); ზოგჯერ კი ფანს უქსოვდნენ («пурпурные ткани») ¹⁰.

* * *

განვიხილავთ მატყლის ქსოვილების დამზადების წესებს „ყდებზე“, ე. ი. „ყდის შალის“ ქსოვის პროცესებს.

საქსოვი დაზგა — „ყდები“ წარმოადგენს ვერტიკალური ტიპის საქსოვს. „ყდები“ შედგება შემდეგი ნაწილებისაგან: ორი თანაბარი სიგრძის ხეები — „ყდები“, ორი განის ხიდი ე. წ. „ლვილი“, რომელიც ყდებშია გაყრილი (ერთი ზედა ნაწილში, მეორე ქვედაში, რის შედეგადაც საქსოვი სწორკუთხედის ფორმას იღებს). დგომი, დგომის ხით (შდრ. „შე“ და „საშევრის ჯოხი“), „საგორავი“//„გარა“, „გარათ საყვანელა“, „ფეხები“//„ქიჩები“ (ორი), საბეჭავი, ირმის რქა, „ცხემლა“ წკებლა (ორი ან სამი), სოლები. „ყდებს“ ოთხი ან ხუთი „თვალი“ (შდრ. ხევისურული „ფატერები“) აქვს ამოღებული ხიდების გასაყრელად; აგრეთვე საქიჩურების ჩასარჭობი. საქიჩურებზე დგომის ხე//საშევრის ჯოხს დებდნენ, საქიჩურის ჩასარჭობი რამდენიმე იყო (4,5), რადგან ქსოვის დროს ხდებოდა მათი გადაადგილება. ერთ ნაწილს რომ მოქსოვდნენ, საქიჩურს თითო ფეხით აუნაცვლებდნენ, რის შედეგადაც დგომის ხე ზევით იწევდა, გადაინაცვლებდა, შემდეგ კი ქსელს დააბრუნებდნენ.

ქსელვა. საქსოვ ყდებს სხვადასხვა ზომაზე მართავდნენ, ე. ი. განის ხეებს ყდებში რომელიმე „სალვილე თვალი“ გაუყრიდნენ. „სალვილე თვალი“ რამდენიმე ჰქონდა — 3, 4, 5. ისინი სხვადასხვა სიმაღლეზე იყო მოთავსებული. ეს იმის მიხედვით, თუ რა სიგრძის ქსოვილის დამზადება სურდათ და რა რაოდენობის ნართი ჰქონდათ მომზადებული.

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ტ. III—IV, 1962, გვ. 199.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

¹⁰ И. Лурье, К. Ляпунова, М. Матье, Б. Пиотровский, Н. Флитнер, Очерки по истории техники древнего востока, М.-Л., 1940, с. 320—322.

„ყდებზე“ ქსელის გაბმა-გამართვა უშუალოდ წარმოებდა. ქსელს განისხილებს ვარშემო ახვევდნენ, ორი ქალი ქსელავდა, ერთი ქვემოთ იჯდა და ქვედა ხილთან მიმაგრებულ წკებლაზე ქსელავდა, ახვევდა; მეორე ზემოდან საქსელე ნართს (საქსელე ნართი გორგლებად ჰქონდათ დახვეული და ისე ქსელავდნენ) ზედა ხილზე გადატარებით ქვევით აწვდიდა. მქსელავი ნართს ჯერ ქვედა ხილთან მოთავსებულ წკებლაზე მიამაგრებდა (ჩანასკვავდა), მას ერთხელ შემოახვევდა და ნართის გორგალს ზევით მიაწვდიდა მეორე ქალს. იგი ნართს ზედა ხილს გადაატარებდა და უკანა მხრიდან დაბლა ჩააწვდიდა მქსელავს, რომელიც ქვედა ხილს ქვეშ ამოატარებდა, ქვედა ხილთან დამაგრებულ წკებლაზე შემოუყრიდა, შემოახვევდა (ერთხელ მოეხვევა და ყულფივით გამოედება) და უკან დააბრუნებდა ქვემოთ, ახლა უკანიდან ზედა ხილზე გადმოატარებდა და წინიდან ჩააწვდიდა დაბლა, მქსელავი ისევ წკებლას შემოახვევდა და ზევით მიაწვდიდა. ამრიგად, საქსელე ნართი ჯოხს ერთხელ ქვემოდან მოეხვეოდა, ერთხელ ზემოდან. ამგვარი თანმიმდევრობით დაიქსელება გარკვეულ ზომაზე. ქსლის ზომა (ქსლის ძაფთა რაოდენობა) „სათვალავითაც“ იცოდნენ და ქვედა ხილზე, ან ჯოხზე დანიშნულიც ჰქონდათ, ისე რომ ქსოვილის — „შა-ლის“ სიგანე ერთი არშინი, ოთხი მტკაველი უნდა გამოსულიყო. ყდაზე დაქსელვის რამდენიმე ხერხი მოწმდება¹¹. გარდა აღნიშნულისა, ყდაზე დაქსელვას ორნაირად ახდენდნენ: ერთი როცა ზემოდან მქსელავს „ყუას“ ანუ ყულფს აწვდიან ქვემოთ, ერთხელ უკანა და ერთხელ წინა მხრიდან (ეს ხდება თანმიმდევრულად) და მას მქსელავი ქვედა ხილთან მიმაგრებულ წკებლაზე შემოუყრის. შემდეგ ქსელი თითოს გამოშვებით „იდგიმება“ II „იშვენებოდა“.

მეორე შემთხვევაში — ორ წკებლაზე იქსელებოდა. ერთი წკებლა ქვედა ხილის ქვემოთ იყო მიმაგრებული, მეორე — მის ზემოთ. ქვედა წკებლას ზემოაღნიშნული წესით ეხვეოდა ქსელი; მეორე წკებლას კი ხან ზემოდან გადაატარებდნენ, ხან ქვემოდან. ეს თანმიმდევრობით ხდებოდა. წკებლა ქსელს ორად ყოფდა. ზემოთას ამოდეგმავდნენ. დგიმის ძაფი (ბამბის ან მატყლის მაგარი ნართის იყო, რამდენიმე წვერი შეგრეხალი) მჭიდროდ იკვანძებოდა დგიმის ხილზე. დგიმის ხილს კი ყდაში ჩარჭობილ კაპიან ჯოხებზე თოკით // „ღარძლით“ ამაგრებდნენ. წკებლას ზემოთ მოთავსებული ქსელი თუ ამოდეგმული იყო, ე. ი. დგიმზე იდგა, წკებლას ქვემოთა თავისუფალი ქსელი — „საგორავზე“ რჩებოდა. „საგორავი“ მრგვალად გათლილი ხე, დგიმის ხილს ზემოთ, მის პარალელურად ქსელში იყო გაყრილი, ისე რომ ქსლის ძაფები დგიმსა და საგორავს შორის გადაჯვარედინებული იყო. ამ მხრივ, იგი მეორე დგიმის როლს ასრულებდა. ქსოვის პროცესში საგორავი მოძრაობდა და დგიმი უძრავად იყო დამაგრებული. „საგორავს“ ხის „კავით“, „კაუჭით“ ამოძრავებდნენ (ჯერ ზევით ასწევდნენ, მერე ქვემოთ ჩამოსწევდნენ).

ქსოვის დაწყების წინ აუცილებელი იყო ქსელის დაჭიმვა. ქსელს ყდებზე სოლებს საშუალებით ჭიმავდნენ. სოლებს ხილების შესაყარ თვლებში გაუ-

¹¹ ხევსურები „ყდაზე“ დაქსელვას ორნაირად ახდენდნენ: ერთი, როცა ჯერ დაქსელავდნენ და შემდეგ „დაშვენიდნენ“ (დადეგმავდნენ), მეორე, როცა ქსელისას თან „შვენიდნენ“. „ცლაზე“ ქსოვას აწარმოებდნენ ერთი „შე“-თი („შე“ დგიმს შეესატყვისება, მეორე დგიმის როლს მოძრავი „გარა“ ასრულებდა) და ორი „შე“-თიც; ნაწარმის სახელწოდება — „ცალშინი ტოლი“ და „ორშინი ტოლი“ სწორედ აქედან არის ნაწარმოები. „ცალშინის“ დაქსელვისას ორ წკებლას ხმარობდნენ. „ორშინის“ ქსელისას კი სამ წკებლას (იხ. ავტორის მიერ ველზე შეკრებილი მასალები), „ხალხური ქსოვის წესები ხევსურეთში“. 1961, ინახება საქ. სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების არქივში).

ყრიდნენ. ხიდები გაიწვედა, რის შედეგადაც ქსელი დაიჭიმებოდა. ამავე დროს ხიდებს ყდებში ამაგრებდა, რაც აუცილებელი იყო ქსოვის

ამგვარად გამართული „ყდა“ საქსოვად იყო გამოზადებული, საზედაო ნართს „ცხემლაზე“ დაახვევდნენ, მას კიდევ ცალკე, სხვა ძაფი ჰქონდა გამოზმული (შდრ. ხევსურული „საკუდა“)¹², რომელიც „ცხემლას“ ქსელში გატარებისას საზედაოს ზემოთ მოექცეოდა, ბეჭვისას იგი იცავდა ქსელს ჩაწყვეტი-საგან, ჩაბეჭვის შემდეგ იმ ძაფს — „საკუდას“ ისევ გამოაცილდნენ.

დაქსელვას ორი ქალი აწარმოებდა, ქსოვას კი ერთი, იგი საქსოვი ყდის წინ დაბალ სკამზე ან ხის კუნძზე დამჯდარი ქსოვდა.

ქსოვა. ქსოვას საგორავის მოძრაობით იწყებდნენ. საგორავს ზევით დაქვევით ამოძრავებდნენ ხის კავით. საგორავის მოძრაობის შედეგად ქსლის გარჩევა ხდება — „ქსლის პირი“ იხსნება. ქსლის ერთი ნაწილი ზევით ამოვა, მეორე ნაწილი ქვევით ჩავა. ე. ი. ხან დგომიანი ქსელია ზევით, ხან თავისუფალი (საგორავზე მოთავსებული ქსელი), ეს ხდება თანმიმდევრულად, გარკვეული კანონზომიერების დაცვით. საგორავს ქვევით ჩამოსწევენ, დგომის ქსელი ზემოთ ამოვა, ხოლო საგორავზე მოთავსებული ქსელი ქვევით ჩავა, ქსლის ძაფები ერთმანეთში იხლართება, გადაჯვარედინდება. ამის გამო რქას ან თითისტარს (შდრ. ხევსურული „ფხინი“, „წიწუ“) მთელ სიგანეზე გაუსვამენ, რომ ქსელი კარგად გაირჩეს. ამ პროცესს, მართალია, საგორავის მოძრაობა იწვევდა, მაგრამ რქას მაინც გაუსვამდნენ, რაც ქსელს უკეთესად არჩევდა (დაბლითა ძაფები მაღლა ამოცვივდებოდა); „ქსლის პირში“ („ხახა“) „ცხემლით“ საზედაო ნართს გაატარებდნენ, რომელსაც საბეჭავით ჩაბეჭავდნენ, შემდეგ საგორავს ზევით ასწევდნენ და ქსელი ისევ გაირჩეოდა, შემდეგ საზედაოს კვლავ „ცხემლით“ გაატარებდნენ და ჩაბეჭავდნენ. ამ პროცესის თანმიმდევრული გამეორება ქსოვის პროცესს გამოხატავდა.

როგორც ითქვა, ყდაზე დგომი ორკაპი ხეებით „ანუ“ ფეხებით“ არის დამაგრებული, ყდაზე ამოჭრილ ხვრელებში. ამ ადგილს ქართლში „ფეხებიც“ ეწოდებოდა. ყდაზე სულ სამი ან ოთხი „ფეხი“ იყო ამოჭრილი, უფრო სწორედ საფეხური (შდრ. ხევსურული „ქიჩი“ და „საქიჩური“). საფეხურს შორის მანძილი ნახევარი არშინი იყო. ქსოვას ქვედა ფეხიდან ანუ საფეხურიდან იწყებდნენ, ე. ი. დგომის ფეხები ქვემოდან პირველ საფეხურში იყო ჩამაგრებული. ერთ ფეხს რომ მოქსოვდნენ, შემდეგ დგომის ფეხებს აუნაცვლებდნენ, გადაადგილებდნენ მეორე საფეხურში, მერე მესამეში; ამგვარად, მეოთხე ფეხსაც რომ მოქსოვდნენ, შემდეგ ქსელს დააბრუნებდნენ, ამისათვის სოლებს გამოაცილდნენ. ქსელი მოფონდებოდა, ნაქსოვს დაბლა დასწევდნენ, მოქსოვილი უკან მოექცეოდა და მოსაქსოვი ქსელი წინ გადმოვიდოდა. სოლებს ხელახლა გაამაგრებდნენ. ქსელი ისევ დაიჭიმებოდა, დგომის ფეხებს პირველ საფეხურში მოათავსებდნენ და ზემოთ აღნიშნული წესით გააგრძელებდნენ ქსოვას. ქსელს რამდენიმეჯერ დააბრუნებდნენ, ვიდრე სულ არ მოქსოვებოდა. ბოლოს, როცა ორი მტკაველი დარჩებოდა, ქსელს გაჭრიდნენ და მოქსოვილი — „შალი“ ჩამოვარდებოდა, ძირს დაეშვებოდა.

ამგვარად, მოქსოვილ შალს შემდეგი დამუშავება ჰქონდა, კერძოდ თელვა და ლებვა. ცხელ წყალში ჩადებდნენ, ახლა თბილი წყლით დანამავენ და შემდეგ ლასტზე ფეხებით თელავდნენ. მოთელილ შალს კი გასწორების, გა-

¹² გ. ჩ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული საქსოვი დაზგები, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XVIII-B, ბბ., 1954.

ტკეცის მიზნით საგორავზე (მრგვალ ხეზე) დაახვედნენ, ანდა ხეზე გადაკიდდნენ, ბოლოებს გაუკერავდნენ და შიგ დიდ ხეს გაუყრიდნენ, რაც დაჭიმავდა და დატკეცავდა-გაასწორებდა.

„ყდის შალი“ საჩოხედ 7,8 არშინი იქსოვებოდა, რომლის სიგანე ერთი არშინი იქნებოდა. მის დასამზადებლად 5 გირვანქა ნართი იყო საჭირო, ქსელი მეტი ჭირდებოდა, ვიდრე საზედაო, სამი გირვანქა ქსელი და 2 გირვანქა საზედაო.

ორი კილო ნართიდან 9,10 არშინი სიგრძის შალი მოიქსოვებოდა, სიგანით 4 მტკაველი. საყაბალახე შალს ნახევარი კილო ანუ 3,4 კვერცხის წონა წმინდა ნართი ჭირდებოდა, რომლის სიგრძე 2,5 მეტრი იქნებოდა, საკბებს კი ოთხი გირვანქა წმინდა ნართი.

* * *

ყდებზე ამზადდნენ ორნაირ შალს „წალმასა“ და „წალმა-უკულმას“, რომელთა ქსოვა ერთნაირი წესით ხდებოდა; განსხვავება ნართის დამზადებაში იყო. „წალმა შალისათვის“ ნართი ერთნაირად იყო დართული „წალმა“. „წალმა-უკულმა შალის“ მოსაქსოვად კი ნართს ორნაირად — „წალმა“ და „უკულმა“ ართავდნენ. „უკულმა ნართს“ ჯარახე ართავდნენ. ამ შემთხვევაში ჯარახე „ლამბს“ ჯვარედინად უკეთებდნენ (როგორც ძახვისას) და ნართი უკულმა დაირთვებოდა, შემდეგ წალმა დაიძახებოდა. დაქსელვისას ორი გორგლით ქსელავდნენ. ერთზე „წალმა ნართი“ იყო დახვეული და მეორეზე „უკულმა“. „წალმა“ და „უკულმა“ ნართის მონაცვლეობით დამზადებულ ქსელს შემდეგნაირად დგმავდნენ: „წალმა“ ნართის ქსელი იდგმებოდა, ხოლო „უკულმა“ — თავისუფალი საგორავზე იდგა. ქსოვა ზემოაღწერილი წესით მიმდინარეობდა. საზედაოდ წალმა ნართს ხმარობდნენ. ზოგი აბრეშუმის ყაჭს ან „კოჭის ძაფს“ შეაყრიდა. შალის ქსოვილების დამზადებისას საზედაოდ აბრეშუმის ან „კოჭის ძაფის“ გამოყენებით, შალი უფრო წმინდა, კარგი გამოდიოდა. საზედაოდ ქსოვილის ზედაპირზე არ ჩანდა, მას ქსელი ფარავდა მთლიანად. ამ შემთხვევაში ქსოვილის ხლართი „ქსელის რეპს“ შეესატყვისება (ტაბ. V, VI). ამ წესით დამზადებული („წალმა“ და უკულმა“ ნართით დაქსელილი) შალის ზედაპირი განსხვავდებოდა „წალმა შალის“ ზედაპირისაგან, რომლის ქსელიც ჩვეულებრივ წალმა დართული ნართისაგან მზადდებოდა. წალმა და უკულმა დამზადებული (დართული) ნართისაგან მოქსოვილი შალის ზედაპირზე, როგორც მთხრობელები აღნიშნავენ, „ჯავარი ეყარა“, „ჯავარი“ სიგანეზე — თავისივე ფერის ზოლებივით გასდევდა, რასაც „ჯავარს“ უწოდებდნენ. აქედან გამომდინარე მას პირობითად „ჯავარიან შალს“ ვუწოდებთ. „წალმა შალს“ ჯავარი არ ჰქონდა. „ჯავარიან შალი“ უფრო რბილი იყო, ვიდრე „წალმა შალი“. „ჯავარიან შალს“ ძალიან წმინდა, ორწვერა ნართისას ქსოვდნენ. როგორც ითქვა, მას საზედაოდ აბრეშუმს ან ბამბის — „კოჭის ძაფსაც“ შეაყრიდნენ და ნაქსოვი უკეთესი გამოდიოდა (აბრეშუმს განსაკუთრებით „საკაბე“, საყაბალახე, საჩოხედ შალის დასამზადებლად ხმარობდნენ), ტაბ. VI.

შალის ქსოვილების დამზადებისას ორნაირად დაგრეხილი ნართის გამოყენება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც იყო გავრცელებული: შიდა ქართლი, ქსნის ხეობა, თუშეთი, ხევისურეთი, პანკისის ხეობა და სხვ. შიდა ქართლში

მას „წალმა-უკულმართი შალი“ // „უკულმართი შალი“ ეწოდებოდა, მას ჯავარიან შალსაც უწოდებდნენ, ჩვეულებრივს კი „წალმართი შალი“; ხევესტრეთში „წალმა-უკულმართად ტოლად“, ფშავში „წალმა-უკულმართად ტოლად“, ითქვამის, მეთში — „სოლურა ტოლად“¹³, „ქისტურად ტოლსაც“ წალმა-უკულმა ბაწრისაგანაც ქსოვდნენ, მხოლოდ ცალკეცად, (ე. ი. ცალწვერი ნართისას) „წალმა-უკულმა“ ბაწრით ზოლებიანსაც ქსოვდნენ, ზოლები სიგრძეზე მისდევდა — „კაქკაჭადა“. ასეთ ტოლს „საკაცო ტოლად“ ეწოდებოდა; მისგან ძირითადად შარვლებს კერავდნენ¹⁴. „წალმა-უკულმართად ბაწრისაგან“ მოქსოვილ ტოლს — „სოლურა ტოლს“ „ნაჯარადა“ აქვს, „გარდიგარდმო“¹⁵. „ნაჯარადა“ იგივე „ჯავარს“ უნდა შესატყვისებოდეს.

კახეთში „წალმა“ და „უკულმა“ ნართისაგან „საფეიქროზე“ ოთხი დგომით, „სარკული“ ხლართითაც ქსოვდნენ; ამგვარ ნაქსოვს „თევზიფხუტრს“ უწოდებდნენ (ტაბ. III, სურ. 3).

საყურადღებოა, რომ „წალმა-უკულმა შალის“ ზედაპირზე შექმნილ სახეებს, სიგანის ზოლებს ყველგან თითქმის ერთი სახელით აღნიშნავენ — „ჯავარი“ ეყარაო; მხოლოდ თუშები „ნაჯარადა“-ს უწოდებდნენ. აქედან გამომდინარე ბუნებრივად მიგვაჩნია, რომ ჩვეულებრივი ე. ი. „წალმა შალისაგან“ განსხვავებით მას „ჯავარიანი შალის“ სახელი დაუემკვიდროთ. „წალმა-უკულმა“ შალის ზედაპირი „ქსლიან რეფსულ“ ქსოვილებს შეესატყვისება, ხოლო მისი გადიდებული მასშტაბით ჩვენება წიწვოვან სახეს იძლევა (იხ. ტაბ. V, IV, სურ. 1, 2). „ჯავარიანი შალი“ რბილი იყო, ვიდრე „წალმა შალი“. „ჯავარიანი შალი“ საუკეთესოდ ითვლებოდა და მეტადაც ფასობდა. მისგან კერავდნენ: ჩოხებს, ყაბალახს, კაბას და სხვ. „წალმა-უკულმა“ ანუ „ჯავარიანი შალისაგან“ შეკერილი ჩოხები დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების ქსოვილებისა და კოსტუმის ფონდში, რომელიც კავკასიის ხალხთა ყოფიდან არის შემოსული (კახეთი, ქართლი, ხევესტრეთი, თუშეთი, აზერბაიჯანი, დაღესტანი და სხვ.), რაც მიგვანიშნებს, რომ აღნიშნული წესით შალის ქსოვილების დამზადება კავკასიის ხალხთა ხალხურ ფეიქრობაში ფართოდ იყო გავრცელებული.

შალის ქსოვილები ძირითადად სადა, ერთი ფერისა მზადდებოდა — თეთრი, შავი, ლეგა. შავსა და თეთრ მატყლს ერთად გადაჩეჩავდნენ და ნაცრისფერი ნართი გამოდიოდა, რასაც „ლეგას“ უწოდებდნენ. თეთრი ფერის შალს შემდეგ ღებავდნენ სხვადასხვა ფერად, ლურჯად, შავად, ყავისფერად, შვინდისფერად და სხვ. ეს დამოკიდებული იყო იმაზე, რა დანიშნულების ქსოვილი მზადდებოდა (საჩოხე, საყაბალახე, საშარვლე, საკაბე, სახალათე და სხვა), აგრეთვე გათვალისწინებული იყო ასაკი და მდგომარეობა.

ქსოვილებს ღებავდნენ, როგორც ოჯახებში, ისე სპეციალურ სამღებრო-სახელოსნოებში.

შალის ქსოვილებს ზოგჯერ ფერად ზოლიანს ან „უჯრიან“ // კუბოკრულ სახიანსაც ამზადებდნენ. ამისათვის ნართს წინასწარ სხვადასხვა ფერად ღებავდნენ და ფერადი ნართებით ზოლებად ქსელავდნენ. ზოლიანი ქსოვილების დამზადებისას სახედაოდ ერთი ფერის ნართს შეაქსოვდნენ, ხოლო „უჯრია-

¹³ საქ. ცენტრ. არქივი, გ. ბოჭორიძის არქივი, № 1753, გვ. 208—210.

¹⁴ გ. ბოჭორიძე, არქივის მასალები; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, თბ., 1933.

¹⁵ გ. ბოჭორიძე, არქივის მასალები.

ნი“ ქსოვილის მისაღებად, ისევ ფერად ნართებს შეახამებდნენ. ზოლებისა უკრედების გამოსახვა ქსოვილის ზედაპირზე გარკვეული სათვალავით ხდებოდა. სათვალავი საჭირო იყო, პირველ რიგში ქსელის დამზადებისას, ზოლიანის ქსოვის დროს სათვალავი აღარ ჭირდებოდა, „უკრებიანის“ ქსოვისას კი სათვალავი აუცილებელი იყო, რომ ფერადი საზედაო ნართიც ისეთი სიზუსტით შეექსოვათ, როგორც მისი ქსელი იყო დამზადებული, წინააღმდეგ შემთხვევაში ქსოვილის ზედაპირზე სასურველ სახეს — უკრედებს ვერ გამოსახავდნენ.

ზოლიან ქსოვილებს „ყდებზეც“ ქსოვდნენ და „საფეიქროზეც“, კუბოკრულ სახიანს კი მხოლოდ „საფეიქროზე“. კუბოკრულ სახიან ქსოვილებს ორი დღემითაც ქსოვდნენ და ოთხითაც. ს. საბუეში და ქ. თელავში ოთხი დღემით კუბოკრულსახიანი „დიაგონალური“ ნაქსოვი „შალი“ დავამოწმეთ. მას ძირითადად საფენებად იყენებდნენ.

ძველად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ფერადზოლიან შალის ქსოვილებს უფრო თუშები ამზადებდნენ. ამისათვის იყენებდნენ ვერტიკალური ტიპის დაზგებს — „აკაზმებს“ // „ყდებს“, რომლიდანაც მამაკაცის შარვლებსა და გოგონების კაბებს კერავდნენ. შალის ქსოვილებს აქ საერთოდ „ტოლი“ ეწოდებოდა. გ. ბოჭორიძის მასალების მიხედვით ფერადზოლიან ტოლს „კაჭკაჭა“ საცავო ტოლი“ ეწოდებოდა, მას ზოლები სიგრძეზე მისდევდა, იგი ფერების შეხამების მიხედვით რამდენიმე სახელით აღინიშნებოდა: „კაჭკაჭა ჭრელი“, „ჭრელ-ჭროლა ტოლი“, „თეთლეგა კაჭკაჭა“ და სხვა¹⁶. თუშები „აკაზმებზე“, „საჭიკას“ ფერადზოლიან სარტყლებსაც ქსოვდნენ (იხ. საქართველოს სახ. მუზ. ეთნოგრაფიის ქსოვილებისა და კოსტუმის ფონდში დაცული კოლ.). ხევსურეთში ქსოვდნენ ფერადზოლიან შალს — „ტოლს“, რომელსაც დაბლა სადიაცოს ე. წ. „ქოქომოს“ შემოაკერებდნენ; აგრეთვე ფერადზოლიან სარტყლებს, „ჭრელას“ და „ზიკებს“, რომლითაც ტანსაცმელს იმკობდნენ. ფერადზოლიან შალის ქსოვილებს ქართლში, ქსნის ხეობაშიც ქსოვდნენ¹⁷.

* * *

ყდაში შალს დღეში ერთ არშინზე მეტს ვერ ქსოვდნენ, მაშინ როდესაც საფეიქროში ორ, სამ, ოთხ არშინს ქსოვდნენ. ეს შემდეგი გარემოებით უნდა აიხსნას. ყდაში ქსლის პირის გახსნა „სავორავის“ მოძრაობით ხდებოდა, რომელსაც ხელით ამოძრავებდნენ; საფეიქროში კი დგომების მოძრაობით, ამ უკანასკნელს საფეხურებით; საფეხურები ფეხის ზემოქმედებით მოდიოდა მოძრაობაში. ხელით მხოლოდ საზედაო ნართს ატარებდნენ და სავარცხლით ერთიანად ბეჭავდნენ; ყდაში ჩაბეჭვას ხის ბეჭით ახდენდნენ. ბეჭი მცირე ზომისა იყო. ამის გამო ქსელს ერთიანად ვერ ბეჭავდნენ, არამედ ნაწილ-ნაწილ, რაც, რა ოქმა უნდა, მეტ დროსა და ენერგიას მოითხოვდა. ამდენად, ყდაში შალის ქსოვა უფრო რთული და შრომატევადი იყო, ვიდრე საფეიქროში. სიმტკიცის მიხედვით „ყდის შალს“ ამჯობინებდნენ „საფეიქრო შალს“. ეს გარემოება ერთნაირად აქვთ შენიშნული საქართველოს სხვა კუთხეების მცხოვ-

¹⁶ საქართველოს ცენტრ. არქივი, გ. ბოჭორიძის არქივი, № 1753, გვ. 208—210.
¹⁷ ც. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური ფეიქრობა ქსნის ხეობაში, კრ. ქსნის ხეობა, თბ., 1975.

რებთაც, სადაც კი ქსოვილების დამზადებას აწარმოებდნენ „ყდებზეც“ და „საფეიქროზეც“. მაგ., ქსნის ხეობაში ერთ-ერთი მთხრობელი აღნიშნავდა: „როგორც დღე დამეს სჯობია, „ყდის შალი“ სჯობდა საფეიქროს შალსს“¹⁸.

ამასვე უნდა უსვამდეს ხაზს ვ. კაკაბაძის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოში დამზადებული შალის ქსოვილებისადმი უპირატესობის მინიჭება იმერულ ქსოვილებთან შედარებით¹⁹, რაც გამოიხატებოდა შალის ქსოვილების სიმკვრივესა და მასალის ღირსებაში; ამგვარი შეფასება მართებულად მიგვაჩნია, რადგანაც აღმოსავლეთ საქართველოში „შალს“ ძირითადად ვერტიკალური ტიპის საქსოვ დაზგებზე — „ყდებზე“ ამზადებდნენ (კახეთში, ქართლში, ხევსურეთში, თუშეთში, არაგვისა და ქსნის ხეობა და სხვა), თუმცა მის პარალელურად ჰორიზონტალური ტიპის „საფეიქრო“ დაზგებსაც იყენებდნენ (კახეთი, ქართლი, ქსნის ხეობა, ხევი, ფშავი, მესხეთი და სხვ.). მაგრამ, როგორც ითქვა, „ყდის შალი“, სიმკვრივეთა და სიმტკიცით ბევრად სჯობდა „საფეიქროს შალს“. იმერეთში და საერთოდ დასავლეთ საქართველოში ქსოვილების დასამზადებლად ჰორიზონტალური ტიპის საქსოვი დაზგები — „საფეიქრო“ იყო გამოყენებული. ამდენად, ვ. კაკაბაძის შენიშვნა მართებულად მიგვაჩნია. ვ. კაკაბაძე აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოში დამზადებულ შალის ქსოვილებს მასალის მხრივაც უპირატესობას აძლევს. აღმოსავლეთ საქართველოში ძირითადად „თუშური ჯიშის“ ცხვარი იყო გავრცელებული, დასავლეთში კი „იმერული“. თუშური ჯიშის ცხვრის მატყლი ღირსებით სჯობდა იმერული ჯიშის ცხვრის მატყლს, რაც მისგან დამზადებულ ქსოვილების აკვარგეიანობაზე თავისებურ გავლენას ახდენდა.

* * *

შალის ქსოვილები ფართოდ იყო გამოყენებული ტანსაცმლის დასამზადებლად. მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი შინ ნაქსოვი (ხალხური საფეიქრო ნაწარმით) შალის ქსოვილებით იმოსებოდა. მისგან იკერავდნენ ტანსაცმლის სხვადასხვა ელემენტებს: ჩოხას, ქულაჯას, ხალათს, შარვალს, სარტყელს, პაიჭებს, ტოლალებს, კაბას (ქვედა და ზედა ტანს), ქათიბს და სხვ. ამავე დანიშნულებით იყო გამოყენებული როგორც ადგილობრივი, ისე სხვა რაიონებიდან შემოტანილი შალის ქსოვილები. მაგალითად, გორელი დერეციკის გადმოცემით, ჩოხის შესაკერად „ქიზიყურ შალსაც“ იყენებდნენ²⁰, ე. ი. „ქიზიყური შალი“ რაიონის ფარგლებს ცილდებოდა.

ს. მაკალათიას აღნიშნული აქვს, რომ „თუშური ტოლი“ იყიდებოდა საჩოხედ და საქათიბედ და საკმაოდ ბევრი სალდებოდა კახეთში. შვიდი მეტრი საშუალო ღირსების თუშური ტოლი აქ ფასობდა 250—300 მანეთამდე²¹. თუმცა მიხეილ მაჩაბელი იმავე თუშური შალის ქსოვილების შესახებ წერდა: „...и ткацкие изделия из села Алвани на продажу почти не попадают, несмотря на громадный их спрос“²².

¹⁸ ავტორის მიერ ველზე შეკრებილი მასალები, 1967.

¹⁹ ვ. კაკაბაძე, შინამრეწველობა, 1967.

²⁰ ც. ყარაულაშვილი, მასალები ქარგვა-ქსოვის ხალხური წესები ქართლში (გორის რ.), 1961, ინახ. საქ. სახ. მუზ. ეთნოგრაფიის განყ. არქივში.

²¹ ს. მაკალათია, თუშეთი, 1933, გვ. 72.

²² საქ. მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, გ. მაჩაბლის არქივი, № 193.

საშინაო სავაჭრო ურთიერთობის შედეგად, რომელსაც ე. წ. „მენოგენეტი“ აწარმოებდნენ, კავშირურთიერთობას ამყარებდნენ მთისა და ბარის მცხოვრებლებთან. ამ მხრივ საინტერესოა ნეკრესის ეკლესიის საბუთი — პირობის წიგნი, რომელიც შედგენილია 1796 წ. 22 ივლისს, სოფ. შილდის მკვიდრის ამგროსი ნეკრესელის, თავადებისა და სოფლის მიერ მენოგენეთა თაობაზე: „...შარშანს წინ, ქკს უპბ მენოგენეთა ისხდნენ სვიმონა, ანტონა, მიკურტუმა და პეპანა: ახლა ამ წლის თარიღში ჩვენ ერთობით ეს პირობა გამოვართვით, რომ რადგან მენოგენეთ აღარ დასხდნენ, ამათ აქ შილდაში აღარ ივაჭრონ რა, აღარც არა იყიდონ და აღარც არა გაჰყიდონ, არც მთილამა და არც ბარილამა. ამათს გარდა ვინც ფეიქრები არიან, გრიგოლამა თუ სხვამ, ან მთილამ ან ბარილამ ივაჭრეს რამე, სალამათს იმას გამოვართმევთ ათორმეტს თუმანსა, ამგროსი მენოგენებს“²³.

მართალია, ქსოვილების დამზადება ქალთა საქმიანობად ითვლებოდა, მაგრამ აღნიშნული საბუთიდან ირკვევა, რომ ფეიქარი ხელოსნები მამაკაცები იყვნენ; ეს დამახასიათებელია მხოლოდ ბარისათვის (კახეთი, მესხეთი, ქართლი), მთაში კი ამგვარ გარემოებას არა აქვს ადგილი.

კახეთის ბაზრებზე (თელავი, სიღნაღი და სხვა) ვაჭრებსა და დერციკებს დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ ლეკური შალის ქსოვილები, ძირითადად იგი ნუხიდან მოჰქონდათ, ზოგჯერ თვითონ ლეკებსაც ჩამოჰქონდათ. ლეკური შალის ქსოვილები სხვადასხვა ხარისხისა იყო, ზოგი აბრეშუმნარვეიც ყოფილა და სხვადასხვა სახელწოდებით იყო ცნობილი: „მუხახის შალი“, „აყოშა შალი“, „ქობაჩის შალი“, „ბოლოზის შალი“, „კარატის შალი“, „ხუნძახის შალი“, „აქლემის ყელის შალი“ და სხვა. ლეკური შალის ქსოვილები დაუმუშავებელი შემოჰქონდათ. იგი ძირითადად თეთრი ფერისა იყო და მოუთელავი. მას თბილი წყლითა და საბნით ასველებდნენ და ფეხით თელავდნენ. მოთელილ შალს კი ლევადნენ სხვადასხვა ფერად: ლურჯად (ლილაში), წაბლისფრად, მრეშს (კაკლის წენგოში) და სხვა. სამოსლის ფერები ასაკის შესაბამისად იხმარებოდა ე. ი. მასში ასაკობრივი დაყოფა შეინიშნებოდა. მაგ., თეთრი, და წყლისფერი, შალი სანეფოდ იხმარებოდა ლევა — ყველა ასაკში ჩაიცმებოდა, შუაკაცობამდე; აქლემის ყელის ჩოხას ჯეილობა იცვამდა. მრეშს იცვამდნენ შუაკაცობიდან — სიბერემდე. შავ ან მუქი ლურჯი ფერის ჩოხებს ცოლიანი მამაკაცები იცვამდნენ²⁴.

„აქლემის ყელის შალი“ ყვითელი ფერისა იყო, წმინდა და რბილი. მისგან ჩოხებს, ყაბალახს და ქალის კაბებს კერავდნენ. „აქლემის ყელის შალი“ ძვირად ფასობდა და მისგან შეკერილ ჩოხებს უფრო თავადები იცვამდნენ. ზოგი ყვითელი ფერისასვე იკერავდა, ზოგი შავად ალებინებდა.

გლეხობა უფრო „აყოშას“ და „ქობაჩის“ შალს ხმარობდა, ზოგი „ხუნძახის“ და „მუხახის“ შალის ჩოხებსაც იკერავდა. „მუხახის შალი“ — ნახევარი მატყლი და ნახევარი აბრეშუმი იყო, ქსელი „ბაწრისა“ და ზედად აბრეშუმი ეყარა. გლეხური ჩოხა ჩაქიანიც იყო და ნაოჭიანიც. თითო ჩოხას ათი-თორმეტი არშინი შალი უნდოდა. საჩოხედ ბოლო დროს „იმერულ შალსაც“ ხმარობ-

²³ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. II, 1953, გვ. 394.
²⁴ შინამრეწველობის მასალები, შიგნით კახეთი, ქ. თელავი, ტანისამოსი, გვ. 340, 341—343.

დნენ. „იმერული შალისას“ „ჩერქეზულ ჩოხებს“ იკერავდნენ და „ქართული ჩოხას“ კი „ლეკური შალისას“²⁵.

მთხრობელთა ჩვენებით, ძველად დარბაისელი ხალხი უფრო „კაბას“ ატარებდა, რომელიც ნაოჭიანი და ყურთმაჯიანი იყო; მასალად შავი მათედი იმპარებოდა. ამ შემთხვევაში ლაპარაკია მამაკაცის ყურთმაჯიან კაბაზე, რომელსაც შეძლებული და მაღალი წრის დარბაისელნი იცვამდნენ. ირკვევა წოდებრივი განსხვავება. სხვადასხვა წრის ხალხი სხვადასხვა მასალისა და ხარისხის ქსოვილებს ხმარობდა.

ისტორიულ საბუთებში დაცული ცნობებით ირკვევა, რომ ლეკური ანუ დაღესტნური შალის ქსოვილები საქართველოში შემოჭქონდათ. 1808 წლის საპატრიარქო ბაჟის ნუსხაში აღნიშნულია: „რომ წაიღონ კახეთს... (უზალთუნი) ქ. თუ ქობაჩის შალს მოიტანენ. (უზალთუნი) ქ. ამათგანვე მოიტანეს წამოსასხამს ნაბადზე. (1/2 შაური) ლეკურს შალზე“²⁶.

XVIII ს. შუა ხანების ნუსხაში აღნიშნულია „ლეკური შალის ჩოხა უხმარებელი... შალის სარტყელი“²⁷.

ზაალ ეშვიკაბაშვის სალეკო თეთრის ნუსხაში 1779 წ. სხვა ნატურალურ გადასახადთან ერთად შალის ქსოვილებიც იხსენიება: „ქ. ჩოფიკას-შვილის სახელოს სტეფანწმინდიდან ცხვარი ია, ხუთი ადლი ტილო და ორი აბაზი თეთრი ერთ ცხვარად, შალი ერთი ცხვრათ, ჩოხაც ცხვრათ, ერთი საკიდელი ცხვრათ. ქ. გაიბოტელი ცხვარი ე., შალი ქ. ტყარშეთილამ ცხვარი იბ. შალი ა, ტილო და ორი აბაზი ერთს აპატივა“. ამავე საბუთში აღნიშნულია აგრეთვე ხევის, გუდამაყრის, ქართლის სოფლები, სადაც სალეკო გადასახადის ასაკრეფად დასახელებულია ცხვარი და სხვადასხვა ქსოვილები: შალი, ტილო, ჯეჯიმი, ტომარა, ჩოხა, შარვალი და სხვა²⁸.

* * *

აღსანიშნავია, რომ საქსოვი დაზგების ნაირსახეობა ქსოვილის სახელწოდების განმსაზღვრელად გვევლინება: მაგ., „ადგილის დაზგაზე“ მოქსოვილ შალს — „საფეიქროს შალი“ (მესხეთი), „ყდაზე“ მოქსოვილის „ყდის შალი“ (კახეთი, ქართლი).

ქსოვილის სახელწოდებას ზოგჯერ ტექნიკური პროცესიც განსაზღვრავდა. მაგ.: „წალმა შალი“, „წალმა-უკულმა შალი“, „დიაგონალური“, „თევზიფხური“ და სხვა. პირველი ორი სახელწოდება ნართის გრეხილობის დამზადების მიხედვით არის აღებული და დართვის ტექნოლოგიური პროცესის გამომხატველია, უკანასკნელი ორი სახელი კი ქსოვილზე მიღებული სახეების აღნიშვნელია. საერთოდ ქსოვილის სახელწოდებაში ზოგჯერ თავს იჩენს საქსოვი იარაღის სახელი — „ადგილის შალი“, „საფეიქრო შალი“, „ყდის შალი“, რაც მანიშნებელია იმისა, რომ ქსოვილების დამზადება რამდენიმე სახის დაზგაზე წარმოებდა. ზოგჯერ საქსოვი იარაღის ნაწილის სახელიც ჩანს. მაგ., ხევსუ-

²⁵ შინამრეწველობის მასალები, შიგნით კახეთი, ქ. თელავი, ტანისამოსი, გვ. 340—343.

²⁶ ნ. ბ. რ. ძ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, მასალები საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. I, 1938, 201, 311.

²⁷ ნ. ბ. რ. ძ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, დასახ. ნაშრ., წ. III, 1955, გვ. 165.

²⁸ დასახ. ნაშრომი. წ. III, გვ. 65, 66.

რეთში შალის ქსოვილის აღმნიშვნელი სახელება „ცალშიანი ტოლი“, „ორშიანი ტოლი“ და სხვ. „შე“ იგივე საშეგარი-ყდის დგომია. ერთი „შეთი“ სხვათაგან სხვის ქსოვილი (სადა, ტილოსებური ან ქსლიანი რეთსი) იქსოვებოდა, ორი „შეთი“ კი სხვანაირი სახის. ამ უკანასკნელს ზედაპირზე ირიბი დიაგონალური ხაზები გასდევდა, რაც ერთგვარად „სარყულ ხლართიანი“ დიაგონალური ქსოვილის ზედაპირს გვაგონებს.

ამრიგად, მატყლის ქსოვილების ნაირსახეობას და მათ შესაბამის სახელებს განსაზღვრავს, როგორც ნართის ხარისხი და მისი დამზადების წესები (გრეხილობის მიხედვით „წალმა“ და „უკუღმა“), ისე ქსოვის ტექნოლოგია, რომლის შედეგადაც განსხვავებული ზედაპირის ქსოვილები მიიღება. აგრეთვე, ქსოვილის სახელწოდებაში ზოგჯერ საქსოვი მასალის სახელიც მოჩანს; განსაკუთრებით, როცა იგი სხვადასხვა მასალით არის დამზადებული („ხამშალა“, „შალ-აბრეშუმი, „სელ-აბრეშუმი“ და სხვა).

ისტორიული და ეთნოგრაფიული მასალებით ქსოვილის სახელის განმსაზღვრელად ხშირად ეთნიკური ან გეოგრაფიული ადგილის (ქვეყნის, მხარის, სოფლის, ქალაქის მიკრორაიონის) სახელიც ჩანს, მაგ., „ქიზიყური შალი“, „იმერული შალი“, „ონური შალი“ „მუხახის შალი“, „ლექური შალი“, „ქვემოური შალი“, „ქისტურად ტოლად“²⁹, იბერიული ტილო“³⁰, „კოლხური სელი“³¹, „ოსური შალი“, „ქირმანის შალი“³², „ქობაჩის შალი“³³, „რიზაის შალი“³⁴, „ფრანგის შალი“³⁵, „კახური მერდინი“, „იმერული თავთა“³⁶, „ჰინდის ყირმიზი თავთა, განჯის მოვი, „იეზიდის მოვი“, თავრიზის თავთა, ნასრხანის ჩითი“³⁷, ფრანგის ატლასი, ინდოური დაწინწკლული ყალანქარი“³⁸, ქვემოური ქეჩა, ქალაქური იანქეჩა, ქალაქის ჩითი“³⁹ და სხვა.

ქსოვილის სახელის განმსაზღვრელად ზოგჯერ დანიშნულება გვევლინება: მაგ. „საჩოხე შალი“, „საყაბალახე შალი“, „საქათიბე ტოლი“, საკაბე შალი, საშარვლე, „სამეცხვარეო ტოლად“, „სადიაცო ტოლად“, „საკაცო ტოლად“⁴⁰. ეს სახელები მიუთითებენ ფუნქციაზე და აგრეთვე სქესობრივ განსხვავებაზე, რის გამოც განსხვავებული ხარისხის ან ფერის შალი მზადდებოდა.

ამრიგად, ქართული ისტორიული და ეთნოგრაფიული მასალებით სასამოსლე მატყლის ქსოვილების აღმნიშვნელ სახელად „შალი“ იხმარებოდა; მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ხევსურეთი, ხევი, თუშეთი) მას „ტოლი“ ეწოდებოდა.

²⁹ საქ. ცენტრ. არქივი, გ. ბოჭორიძის არქივი, № 1753, გვ. 208—210.

³⁰ ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტუმი (VI—XIV); თბილისი, 1964.

³¹ Геродоте, т. II, 105.

³² ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის, ტ. III, 1955, გვ. 355.

³³ იქვე, გვ. 29, 292, 293, 304, 311, 220. შალი ქსოვილის სახეობა. ქობაჩი—სოფელი ლეკეთში, საიდანაც საჩოხე შალები მოჰქონდათ (გრძ.); დანართი I, II, III, წიგნების ლექსიკონი და საძიებლები შეადგინა მ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1958.

³⁴ იქვე, III წ. 535; რიზე ქალაქი და ვილაიეთი თურქეთში შავი ზღვის პირას, რიზაის შალი, რიზეში დამზადებული.

³⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., წ. III, გვ. 232.

³⁶ იქვე, გვ. 201, 231.

³⁷ იქვე, გვ. 231—232.

³⁸ იქვე, გვ. 248.

³⁹ იქვე, გვ. 259, 232.

⁴⁰ ბოჭორიძის არქივი, ფონდი № 1753, გვ. 208—210.

გ. ჩაჩაშვილი ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე აღნიშნავს, რომ „მეგრულში ლართი ეწოდება შალს. იგი მზადდება გაზაფხულის მატყლისაგან და საჩოხედ ხმარობენ“⁴¹.

საბას განმარტებით, „ლართი“ საწვიმარი ნაბადია“⁴². საბასთან სიტყვა-ნაბადსაც ვხვდებით, მისი განმარტებით „ნაბადი შეთელილი“-ა. როგორც ჩანს, შეთელილი ნაბდები სხვადასხვანაირი იყო, რომელთა აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინები გვხვდება — „თაქნაბადი“ და „თეჭა“, ისინი ქვეშაფენელ საგებელის აღნიშვნელ სახელთან — „ტერის“ განმარტებასთანაა მოცემული.

ამრიგად, „ლართი“ სულ სხვა მნიშვნელობის სიტყვაა და საჩოხე შალის ქსოვილთან საერთო არაფერი აქვს.

ივ. ჯავახიშვილი და დ. ჩუბინაშვილი ამ საკითხთან დაკავშირებით აღნიშნავენ, რომ შალი სპარსული სიტყვაა — کاش — შალ სპარსულად ქსოვილის სახელია; თურქულად წამოსასხამსაც ნიშნავს. ცენკერის ლექსიკონის მიხედვით, کاش შალფეში სპარსულად ეწოდებოდა მატყლის მსხვილ ქსოვილს⁴³. საყურადღებოა, რომ დალესტნის ერთ-ერთ სოფელს „შალი“ ეწოდება. საბა 3 მეფეთა 21²⁷-ზე დაყრდნობით „ლაზლის შალს“ „ძაძას“ უწოდებს. მისივე განმარტებით, „ლაზა“ — მატყლის მკედია მსხვილი“ (ლექსიკ.)⁴⁴.

ივ. ჯავახიშვილს ამავე საკითხის დასასაბუთებლად მოჰყავს „დაბადებიდან“ გარკვეული ტექსტები, სადაც აღნიშნულია მატყლი, როგორც შესამოსელი, ქსოვილის მნიშვნელობით: „აჰა ეგერა სძესა შეშუამთ და მატყლსა შეიმოსთ (ეზეკ. 34₃: ოშკ). „რუჴს შევიდოდიან იგინი ბჭეთა ეზოჲსა მის შინაგანისათა სამოსელი სელისაჲ შეიმოსიდიან და არა შეიმოსიდიან მატყლისაჲ“ (ეზეკ. 44¹⁷ ოშკ). „განვძარცო მისგან მატყლი ჩემი და სული ჩემი რომლითა დაფარვიდენ სირცხვლთა თუსთა“ (ოსესი 2₉). „ტყავი მისი და ...ფაშუნიერითურთ მისით დაიწყეს და მოიღოს მღღმან მან ძელი ნაძუსაჲ და უსუბი და მატყლი მეწამული“ (რიცხუთაჲ, 9₅₋₆). „ანუ შეიმოს სამოსელსა, რისა მატყლი და სელი შესთულად მოქსოვილ იყოს“ (2 შჯულ 22¹¹)⁴⁵. ამ შემთხვევაში მატყლი მასალის მნიშვნელობით არის მოხსენიებული: „სამოსელთა სელისათა შეიმოსოდიან და არა შეიმოსიდიან მატყლიერთა მსახურებასა შინა“ (ეზეკიელი. გვ. 719)⁴⁶.

როგორც ზემოაღნიშნული ტექსტიდან ირკვევა, რელიგია კრძალავდა „მსახურებასა შინა“ მატყლის სამოსლის ხმარებას. ამ გარემოებას ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება: „მღვდლებს ნება არა ჰქონდათ მატყლის ჩაცმისა და სელის ქსოვილით იმოსებოდნენ“⁴⁷.

ჩვენში კი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, საისტორიო წყაროების (ელისაბოლნელის წარწერა IX—X სს. და ც¹ იო¹ვნსი და ეფვთ¹მსი X—XI სს.) მიხედვით, მონასტრის მსახურთ, ქართველ ბერებს შესამოსლად ჰქონიათ „ჩოვა“,

⁴¹ გ. ჩაჩაშვილი, ქართული გლეხი მამაკაცის კოსტუმი XIX ს-სა (მუზეუმის მასალების მიხედვით), საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-A და XXI-B, 1957, გვ. 397.

⁴² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. IV², 1965, სიტყვასთან „ლართი“.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტ. III—IV, გვ. 165.

⁴⁴ საბა, დასახ. ნაშრ.

⁴⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტ. III—IV, გვ. 123, 162.

⁴⁶ იქვე, გვ. 98.

⁴⁷ იქვე, გვ. 161.

რომელიც შალის ქსოვილს ნიშნავს; აგრეთვე ზოგიერთი მათგანი „ფიჩვის სახელით ცნობილ მატყლის სამოსელს ხმარობდა, რის გამოც მათ „ფიჩოსანი“ ეწოდებოდათ⁴⁸. ეს გარემოება შეიძლება შემდეგი მიზეზებით აიხსნას; სამხრეთის ხალხებისათვის მატყლის სამოსლით შემოსვა არ იყო მიზანშეწონილი კლიმატური პირობების გამო; ჩრდილოეთის და მთის ზოლის ხალხთა სამოსლად კი პირიქით მატყლის ქსოვილის ხმარება სასარგებლოც იყო.

ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით, ძველ საქართველოში ტანისამოსისათვის გამოყენებულ ქსოვილთა შესახებ აღნიშნავდა, მატყლის ქსოვილების ერთ-ერთი სახეობა ფიჩვი უნდა ყოფილიყო. ამის დასაბუთებლად მოჰყავს IX—X სს. ელია ბოლნელის წარწერა: „აწ ვინ შემდგომად ჩემსა ესე ღამისთევად და ზედაშე ამის ეკლესიისაგან და ფიჩოსანთა (ფჩსთა) შესცვალოს“, შეჩვენებული იყოსო (ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენის ისტორიისა და მატ. კულტ. მოამბე, III, 339)⁴⁹. აგრეთვე, გიორგი მთაწმინდელს აღნიშნული აქვს, რომ: „იყო რაა თორნიკ აღმოსავლეთს (ე. ი. საქართველოში), მრავალნი ფიჩოსანნი და სახელოვანნი მონაზონნი: ჩამოიტანნა, სიმრავლე არა მცირედი და ენება, რათა ქართველნი ოდენ იყვენ მონასტრისა ამის მკვდრნი ყოველნი“-ო (ცაი ოგნისი და ეფთმსი, გვ. 13)⁵⁰. ამ მასალებზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ ბერების სამოსელი თავდაპირველად საქართველოში ფიჩვისაგან იკერებოდა, იქედანაც ჩანს, რომ მონაზონს მარტივად ფიჩოსანიც ეწოდებოდა⁵¹.

ამრიგად, ზემოაღნიშნულის მიხედვით ირკვევა, რომ ფიჩვის ერთ-ერთი თავდაპირველი მნიშვნელობა მატყლის ქსოვილის აღმნიშვნელი სახელია, რომლითაც ბერები იმოსებოდნენ, მხოლოდ ისიც გარკვეული კატეგორიისანი და ამის მიხედვით მათ „ფიჩოსანი“ ეწოდებოდათ.

საბა „ფიჩვის“ რამდენიმე სახესხვაობას იძლევა, რომლის მიხედვით „ფიჩუ-მატყლის ფარდაგია“. თხელი ფიჩვი ხირაულია, კედლის ფარდაგი სარაფანდა, ხოლო ბალნის ფიჩვი//ფლასი, ბალნისა—კილიკი (წმინდა ნინოს ცხოვრებაზე დაყრდნობით). საბას ფიჩვუ, ხირაული, კილიკი და სხვა ქვეშ საფენელ და საგებლის ზოგად სახელთან—ტერთან აქვს გაიგივებული. ფიჩვის ამგვარი განმარტება ასახვას პოულობს ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, მესხეთ-ჯავახეთში ფიჩვი მატყლის ფარდაგს ეწოდება; ფიჩვი ბალნის საფენებსაც ეწოდებოდა; მხოლოდ პირველისაგან განსხვავებით, ამ უკანასკნელს „ბალნის ფიჩვს“ უწოდებდნენ. ქსნის ხეობაში ფიჩვი მხოლოდ ბალნის საფენის აღმნიშვნელ სახელად გვხვდება⁵².

ამრიგად ფიჩვი, ერთი მხრივ, მატყლის ქსოვილის აღმნიშვნელი სახელია, რომლითაც ბერები იმოსებოდნენ, მეორე მხრივ, საფენი და კედლის შესამკობელი — „დამოსაკიდებლი“ კედელთ ფარდაგია.

მატყლის ქსოვილის აღმნიშვნელად ძველად საქართველოში „ჩოვაც“ გვხვდება; როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, აღნიშნული სახელი თურქულსა და სპარსულში ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა. რაკი ქართულში მხოლოდ IX—X სს. ჩნდება, საფიქრებელია, ეს ტერმინი სპარსულიდან იყოს შეთვისებული, ვიდრე თურქულიდან, რომლის გავლენა ამაზე უფრო გვიან ხდება⁵³.

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტ. III—IV, გვ. 49, 153.

⁴⁹ იქვე, გვ. 163.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ იქვე.

⁵² ც. ყარაულაშვილი, ტერმინი ფიჩვას საკითხისათვის, ხელნაწერი.

საბას განმარტებით, „ჩოჯა“ მატყლის სამოსელია⁵⁴. „ჩოჯა“-ს ამგვარი გვხვდება ეთნოგრაფიული მასალებითაც მოწმდება. როგორც ჩანს, შემდეგში სამოსლის ერთ-ერთი ელემენტის კონკრეტულ სახელად იქცა, კერძოდ მამაკაცის ზედა საცმელის, რომელიც მატყლის ქსოვილისაგან მზადდებოდა, თუმცა თუშეთსა და ხევსურეთში „ჩოჯა“ ქალის ზედა ჩასაცმელსაც ეწოდებოდა. ამის დადასტურებას ვხვდებით ფ. გორგიჯანიძის ნაშრომში: „ერთს ლამეს დედოფალმა თუშური ჩოხა ჩაიცვა...“⁵⁵.

აჭარიანის სომხური ეტიმოლოგიური ლექსიკონის მიხედვით ირკვევა, რომ ტერმინი „ჩოხა“ სხვადასხვა ფონეტიკური სახესხვაობით ფართოდ ყოფილა გავრცელებული აღმოსავლეთსა და აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებში. სპარსული čuxa აღმოსავლეთიდან ბალკანეთამდე ფართოდ გავრცელებული სიტყვაა. მაგალითად, ქართულში čuxa, čoxa, čuka, თურქულში čuga, არაბულში čuxa, ლაზურში čoxe, იგივე τσοχα (სოფოკლეს ლექსიკონი, 1081) — τσοχεვიος, სერბიულში, čoha, čoha, ბულგარულში čoha, სლოვაკურში čuha, ახალი სლავური čoha, უნგრულში csuha, csoha, პოლონურში czucha, czuha czuhaj, czuja, czujka, szuja, უკრაინულში čuha, čuhana, რუსულში чуха (Bernener, 158) (ჰუმბოლდტი 273). (ტ. V, 1926—32 წწ., გვ. 761).

ი. აბულაძის ცნობით, „ჩოხა“ ქართულში შემოსული უნდა იყოს VIII—IX სს-ში⁵⁶.

ამ ტერმინის გასარკვევად მეტად მნიშვნელოვანია ვახუშტის ცნობა: „ქართველთა... ტანს კაბა მოსიათ ლარისა, სკლატისა ანუ ჩოხისა“⁵⁷. ამრიგად, ვახუშტის მიხედვით „ჩოხა“ ქსოვილის აღმნიშვნელი სახელია, „ჩოხის“ ამგვარ გაგებას ზოგიერთი ეთნოგრაფიული მასალებიც მოწმობენ; შდრ. რაჭული „ჩოხის შარვალი“⁵⁸. ცნობილია სიტყვა „ჩოხის“ მეორე მნიშვნელობაც — მამაკაცის ზედა ჩასაცმელი (რომელიც მატყლის ქსოვილისაგან მზადდებოდა). ამ მხრივ საინტერესოა აჭარული „ჩოხა-შალი“, რომლითაც მამაკაცის ზედა ჩასაცმელსა და მატყლის ქსოვილსაც აღნიშნავდნენ⁵⁹. ეს ტერმინი „ჩოხა“ ასეთივე მნიშვნელობით დაღესტნის ხალხებშიც გვხვდება.

ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით ივ. ციციშვილი აღნიშნავდა, ჩოხას აქვს სამი გაგება: იგი წარმოგვიდგება, როგორც ხალხური ზედა სამოსის ერთ-ერთი სახე, მონაზონთა შესამოსელი და შალის ქსოვილის ერთ-ერთი სახესხვაობა⁶⁰.

ზემოაღნიშნულიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ სიტყვა „ჩოხა//ჩოჯა“ ქართულში VIII—IX სს-ში შემოდის; თავდაპირველად იგი მატყლის ქსოვილს ეწოდებოდა, ხოლო შემდეგში ეს სახელწოდება თვით მატყლის ქსოვილისაგან შეკერილი ზედა სამოსის კონკრეტულ სახელად იქცა.

53 ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.
 54 ს ა ბ ა, დასახ. ნაშრომი.
 55 ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.
 56 გ. ჩ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 402.
 57 ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ.
 58 გ. ჩ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 401.
 59 ი. ს ა მ ს თ ი ა, აჭარული მამაკაცის კოსტუმი, ხელნაწერი.
 60 ივ. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის, თბ., 1954,

* * *

ცნობილი იყო აგრეთვე „თივთიკის შალი“. იგი რბილი, ნაზი ქსოვილი იყო, თავისი მაღალი თვისებების გამო საუკეთესოდ ითვლებოდა და ძვირად იყიდებოდა. მისგან იკერავდნენ: ყაბალახებს, კაბებს, ჩოხებსა და სხვ. ეთნოგრაფიულ ყოფაში ტერმინი თივთიკი წარმოდგენილია ფონეტიკური სახესხვაობით: „თივთიკი“ (ხევი), „თიფიკი“ (ქართლი), „თიმთიკი“ (რაჭა), „თინ“, „თინთიკი“ (თრუსოს ხეობის ოსები).

„თივთიკის შალს“ ამზადებდნენ „თხათა რბილთა თმათაგან, რომელსაც საბა „თხისურს“ უწოდებდა. საბა „თივთიკს“ სხუთა ენად მიიჩნევს. ქართულად თხისური ჰქვიაო“⁶¹. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ თხისური მხოლოდ რბილსა და ნაზ თმას ნიშნავდა, ეს განმარტება ვახუშტის ცნობას („რომ ჰირისუფალნი ძველ საქართველოში“ შთაიცივიან ძაძა-ფლანსი და დაიბურთან თავსა თხისურნი ჩაჩნი“) ⁶² არ უდგება. რაკი ჰირისუფალნი მწუხარების ნიშნად კარგსა და რბილი ქსოვილისაგან შეკერილ სამოსლის მაგიერ სწორედ მსხვილი და უხეში ქსოვილისაგან გაკეთებულს იცვამდნენ, ამიტომ შემომოყვანილ ცნობაში არას გზით თხისური არ შეიძლებოდა თხის ნაზი და რბილი ბალნისაგან შემზადებული ქსოვილის სახელად ვიგულისხმოთ, არამედ პირიქითო⁶³.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ვახუშტის ცნობაში იქვეა აღნიშნული უხეში ბალნის ქსოვილი „ფლასი“, რომლითაც ტანს იმოსავდნენ; როგორც ქვემოთაც დავინახეთ, საბას განმარტების თანახმად „ფლასი ბალნის ძაძაა“. ამავე დროს, თავზე რბილი ქსოვილის „თხისურ-ჩაჩს“ — გრძელ ქუდს იხურავდნენ. ამ შემთხვევაში თხის ბალნის უხეში და რბილი ქსოვილია დასახელებული.

ივ. ჯავახიშვილი ცენკერის (თურქული, არაბული, სპარსული) ლექსიკონზე დაყრდნობით ტერმინ თივთიკის შესატყვის თურქულ სიტყვას, *تاراج*, შიხე უდარებს, სადაც ეს სახელი ანგორის თხის ბალნისაგან მოქსოვილი ნაზი ქსოვილის აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება⁶⁴.

ეთნოგრაფიული მასალებითაც ცნობილია, რომ თივთიკი ყველა თხას არა აქვს. თივთიკი მხოლოდ გარკვეული ჯიშის თხას და ჯიხვს აქვს. თივთიკი შიგნით არის მოთავსებული, შემოდან კი უხეში ბალნით არის დაფარული. თხას წელიწადში ერთხელ რკინის სავარცხლით გამოვარცხნიან (ხევი, თრუსოს ხეობა), ან მაკრატლით გაკრეჭენ (აჭრიან უხეშ ბალანთან ერთად), შემდეგ მას პენტავენ მშვილდით, ჩეჩავენ ცალკილა საჩეჩელზე და ართავენ თითისტარზე.

ამრიგად, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, რომ „თხათა რბილთა თმათაგან-თივთიკისაგან რბილ, ნაზ ქსოვილებს ამზადებდნენ, რომელსაც „თივთიკის შალი“ ეწოდებოდა; ხოლო უხეში ბალნისაგან უხეშ ქსოვილებს, რომლისაგანაც „ყისინას“-საბანს, ტომრებს, ხურჯინს, თორბას, „ფიჩუს“ ამზადებდნენ⁶⁵. ისტორიული წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ბალნის ქსოვილს ძველად სამგლოვიარო სამოსელადაც ხმარობდნენ, რომელსაც „ფლასი“ ეწოდებოდა.

⁶¹ საბა, დასახ. ნაშრ.

⁶² ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

⁶³ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

⁶⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

⁶⁵ ც. ყარაულაშვილი, ტერმინ ფიჩვის საკითხისათვის, ხელნაწერი, 1970.

ვახუშტის აღნიშნული აქვს, „ჭირისუფალნი ძველ საქართველოში შთა-
ცივიან ძაძა-ფლასნი და დაიბურვიან თავსა თხისურნი ჩაჩნი“⁶⁶. ჩანს, „ძაძა-ფლას-
სნი“ სამგლოვიარო ტანსაცმელი ყოფილა. სამგლოვიარო სამოსელი უბრა-
ლო მსხვილი შალისა, შესაძლებელია თხის ბალნისაგანაც მზადდებოდა; საბა-
ც ასე განმარტავს: „ფლასი ბალნის ძაძა“⁶⁷.

ფლასი სამგლოვიარო ტანსაცმლის მნიშვნელობით ვეფხისტყაოსანშიც
არის მოხსენიებული: „აქათ სამ წელს არ მოვიდე. მაშინ გმართებს გლოვა.
ფლასი“⁶⁸. ხოლო სამგლოვიარო მანდილი — „ხლა“-ს სახელით არის აღნი-
შნული: „შავი ხლა თავსა ჰსლებია“⁶⁹. ფლასი ამავე მნიშვნელობით ვისრამიან-
შიც გვხვდებამ: „ჩემი გული გამაძლარა ამა საწუთროისა სიცოცხლითა; არად
მინდა არ ჩავიცუამ ტანისამოსსა, არცა დავჯდები ტახტსა ზედა. ჩემი ტანისა-
მოსი ფლასია და ტახტი მიწაა, და ნადიმი ჩემი მოთქმა“ (ვის. 59)⁷⁰.

საბა ბალნის ფლასს ბალნის საფენელ-საგებელთან (ბალნის ფიჩვი, ყისი-
ნა) აიგივებს და მათ ზოგადი სახელის „კილიკის“ ქვეშ აერთიანებს. „კილიკი
(„წმინდა ნინოს ცხოვრებაში“) ფლასი ბალნისა, ბალნის ფიჩვი, ყისინა, გინა
ჯორჯის შემაწუხებელი რამე, ბალნის ფიჩვი CD. „სარეცლად მათ და იყო
კილიკი მცირე E“⁷¹.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის (ხევსურეთი, თუშეთი, ფშავი) ეთ-
ნოგრაფიული მასალებით ფლასი საფენია, რომელსაც ლოგინის მაგიერადაც
ხმარობდნენ — ქვეშაც იფენდნენ და ზედაც იხურავდნენ: ისე, როგორც „ყი-
სინას ქართლში, ხევში და ოსეთში“⁷².

ამრიგად ირკვევა, რომ ზემოდასახელებული მატყლის ქსოვილების აღმნი-
შნელი სახელები სხვადასხვა ხასიათის, წარმოშობისა და ნაირსახეობის გა-
მომხატველია. სასამოსლე მატყლის ქსოვილის ქართული ტერმინი, როგორც
ჩანს, კიდევ კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

* * *

მატყლისაგან ქსოვილების დამზადება საქართველოს ტერიტორიაზე
მცხოვრები მოსახლეობისათვის ძველთაგანვე ყოფილა ცნობილი, რასაც მოწ-
მობენ არქეოლოგიური მასალები. სხვადასხვა ხარისხის ყველაზე უძველესი
მატყლის ქსოვილის ნიმუშები ბედენის აკლდამიდან მოგვეპოვება (ძვ. წ. ა.
III ათასწლეულის ბოლო)⁷³. ამავე პერიოდს ეკუთვნის კახეთში ილტოს ნამო-
სახლარის კერამიკულ ჭურჭელზე მოცემული ქსოვილის ანაბეჭდები⁷⁴, რომე-

⁶⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ.

⁶⁷ ს ა ბ ა, დასახ. ნაშრ.

⁶⁸ შ. რ უ ს თ ა ვ ე ლ ი, ვეფხისტყაოსანი.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

⁷¹ ს ა ბ ა, დასახ. ნაშრ.

⁷² ყისინა, უხეში შალის ქსოვილი, რომელსაც ძირითადად თხის ბალნისაგან ამზადებდნენ, აგრეთვე მატყლის. მას ერთ ფერს ქსოვდნენ. რამდენიმე განს ჩააკერებდნენ და საბნის მაგიერ ზედ იხურავდნენ, განსაკუთრებით მწყემსები და ღარიბი ხალხი. ისტორიული საბუთების მიხედვით ყი-
სინისა ტომარა და თორბაც უკერნაით. ც. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ტერმინი ფიჩვის საკითხის
თვის, ხელნაწერი, 1970.

⁷³ ტ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, ბედენის აკლდამა.

⁷⁴ III. Д е д а р и ш в и л и, Памятники эпохи ранней и средней бронзы, Труды
кахетской археологической экспедиции, I, 1969, с. 53, рис. 12.

ლიც შესაძლებელია მატყლის ქსოვილისა იყოს. მეტად მნიშვნელოვანია შა-
ლის ქსოვილის ნაშთი მარტყოფიდან (ადრებრინჯაოს ხანა)⁷⁵ (იხ. ტაბ. I, სურ.
2). იგი დიდ მსგავსებას პოულობს კახეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამო-
წმებულ „თევზიფხურ“ სახიან მატყლის ქსოვილთან. როგორც აღვნიშნეთ,
„თევზიფხურ სახიანი“ ქსოვილი ოთხდგიმიან საფეიქროზეა დამზადებული და
იგი სარყულხრათიან ქსოვილების ჯგუფს ეკუთვნის (იხ. ტაბ. I, სურ. 3). ამ-
რიგად, თუ კი მარტყოფში ადრე ბრინჯაოს ხანის მასალებში მოპოვებული
ქსოვილიც „თევზიფხურ სახიანი“ ქსოვილივით ოთხი დგიმით არის ნაქსოვი,
მაშინ, ჩვენში ადრებრინჯაოს ხანისათვის სავარაუდო ჩანს ოთხდგიმიანი
საქსოვი დაზგების გამოყენების შესაძლებლობა. საყურადღებოა ის ფაქტი,
რომ ამავე პერიოდის მასალებში მოპოვებულია ანალოგიური ქსოვილის ნაშთი
(ბედენის აკლდამა)⁷⁶. ამრიგად, ეს ფაქტი მეტად საინტერესო და მნიშვნელო-
ვანია ტექნიკის ისტორიისა და ხალხური ქსოვის ისტორიის თვალსაზრისით.

მაშინ, როდესაც აღმოსავლეთის ქვეყნების (სირია, მესოპოტომია, ალე-
ქსანდრია) მხოლოდ ანტიკურ ხანაში გაცნენ მრავალდგიმიან საქსოვებს⁷⁷, აღ-
მოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის მოსახლეობა ჩანს უკვე და-
უფლებული იყო ოთხდგიმიან საქსოვებს. თუმცა ახალი სამეფოს პერიოდის
ეგვიპტის მოსახლეობა დგომისაფხურიან ორდგიმიან დაზგებს უკვე იცნობდა⁷⁸.

ამასვე მოწმობს უფრო მოგვიანო ხანის მასალებში — ბაგინეთში (არმაზ-
ციხე) აღმოჩენილი ფერადსახიანი მატყლის ქსოვილი (ა. წ. II ს.)⁷⁹. იგი ძალიან
წმინდა ნართისაგან არის დამზადებული, ქსლის ორი ფერის ნართის მონა-
ცვლეობით რთული გეომეტრიული სახეა ჩაქსოვილი, რომლის დამზადების
ტექნოლოგია რთულია და მხოლოდ მრავალმაქოიან საქსოვ დაზგაზე შეიძ-
ლება მოიქსოვოს⁸⁰.

საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებში მრავალ ადგილას აღმოჩნდა მატ-
ყლის ქსოვილები, რომელთა შორის შეინიშნება ნაირსახეობა, როგორც ნარ-
ტის ხარისხის, ისე ქსოვის ტექნოლოგიური წესების მხრივ, რომელთა დაწვრი-
ლებით განხილვას აქ აღარ შევუდგებით⁸¹.

ზემოაღნიშნული ნათლად მეტყველებს, რომ ქართველი ტომები ნაირი
სახის მატყლის ქსოვილების დამზადების ხელოვნებას ადრევე დაუფლებიან

⁷⁵ აღნიშნული ქსოვილის ფრაგმენტი მოიპოვა და შესასწავლად გადმოგვცა არქეოლოგმა შ.
დედაბრივილიმა, რაზედაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

⁷⁶ აღნიშნული ქსოვილი გვიჩვენა არქეოლოგმა გ. ვობეჯიშვილმა, რაზედაც დიდ მადლობას
მოვახსენებთ.

⁷⁷ ნ. პიგულევსკაია პლინიუს უმცროსის ცნობაზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ ა. წ. I ს-ში
ალექსანდრიაში არსებულა ქსოვის ახალი განსაკუთრებული სახეობა, რომელსაც «πολυμίτα» ეწო-
დებოდა. მკვლევარები ადგენენ, რომ „μυτος“ კუნძულ კრეტაზე მცხოვრებნი „დგიმის“ უწოდებდნენ.
აქედან გამოიძინარე ქსოვის განსაკუთრებულ სახეობაში ოთხდგიმიანი დაზგის გამოყენება უნდა
იგულისხმობოდეს. Н. Пигулевская, Производство шелка в Византии и Иране в
IV в., Византийский временник, т. X. М., 1956, с. 4.

⁷⁸ Н. Ш о л п о, Пряжильно-ткацкая промышленность в древнем Египте, ИИНИТ,
т. V, М.,-Л., 1935, с. 266.

⁷⁹ ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, გ. ვ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, ა. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე,
მცხეთა, 1955, გვ. 25.

⁸⁰ ქ. ი ს ა კ ა ძ ე, საფეიქრო საქმე საქართველოში, თბილისი, 1970, გვ. 80, ნახ. 34.

⁸¹ „ყაზბეგის განძთან“ მოპოვებული მატყლის ქსოვილის ფრაგმენტის შესახებ, იხ. ც. ყ ა -
რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქსოვილის ორი ფრაგმენტი „ყაზბეგის განძიდან“, უტრნ. „მეცნიერება და
ტექნიკა“, 1971, № 8.

და მასთან დაკავშირებული შესატყვისი საკუთარი სახელებიც უნდა ჰქონოდათ. შესაძლებელია დროთა მსვლელობამ ისინი დაგვიკარგა და მათი ადგილი უცხოური წარმოშობის სახელებმა დაიკავეს.

ჩვენ მართებულად მივვაჩნია სამოსლისათვის განკუთვნილი მატყლის ქსოვილების აღსანიშნავად „შალის“ მაგიერ ზოგადად „მატყლის ქსოვილი“ ვიხმაროთ, ისევე, როგორც ეს აბრეშუმის, ბამბისა და ოქროქსოვილებზეა მიღებული, კონკრეტული სახელები კი მათ სხვა აქვთ.

Ц. КАРАУЛАШВИЛИ

НАРОДНЫЕ СПОСОБЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ТКАНЕЙ В КАХЕТИИ

1. ШЕРСТЯНЫЕ ТКАНИ

Резюме

(Таблицы III—VI)

Изготовление тканей является древнейшей отраслью общественного производства.

Шерсть является одним из первых видов сырья, которое было использовано в ткачестве. Об этом свидетельствуют фрагменты тканей (Чатал-Гинок, Бедени, Марткопи, Дманиси, Цвермагала, Казбеги и др.), обнаруженные в результате археологических раскопок.

В процессе исторического развития, на почве производственного опыта постепенно обогащаются трудовые навыки и традиционные способы изготовления тканей, в результате чего в этнографической действительности они представляются нам в разнообразном виде. Это обогащение трудовых навыков и традиционных способов ткачества отразилось как на изготовлении тканей, так и на орудиях производства. В этом отношении обращает на себя внимание то обстоятельство, что в этнографическом быту только одной Кахетии в изготовлении тканей использовались несколько ткацких станков: «qdebi», «adgilis dazga», «ogmoiani sapeikro», «Sapeikro şkamî», «sapeikro: (четырёх ремизные) и др.

Различные виды ткацких станков создавали разнообразные ткани. Наименования этих изделий определялись наименованием станков, на которых они были изготовлены, или наименованием тех деталей, которые играли главную роль в создании вид и переплетения ткани («adgilis şali», «qdis şali», «sapeikros şali», «caşşiani toli», «orsiani toli»). В некоторых случаях наименования тканей были связаны с местом ее производства (область, село, город и т. д.). «kiziquri şali», «imeruli şali», «onuri şali», «xonuri şali», «dekuri şali», «muxaxis şali», «kvemouri şali», «kisturai toli», «iberuli tilo», «kolxuri seli», «osuri şali», «kirmanis şali», «prangis şali», «kaxuri merdini», «imeruli tavta», «ganşis movi», «tavrizis tavta», «rusis çitii», «kalakis çitii» и т. д.

Различия шерстяных тканей, предназначенных для одежды определялись также видом кручения пряжи, ткани изготовлялись из пряжи крученной в одном направлении и из пряжи крученной в двух направлениях («са҃рта и и҃ц҃рта» т. е. одна направо, другая—влево). Ткань, изготовленная из пряжи крученной в двух различных направлениях («са҃рта и҃ц҃рта») отличалась своей поверхностью, которая называлась «*žavariani šali*», ткань изготовленная таким способом называлась «*са҃рта-и҃ц҃ртати šali*» в отличие от ткани, изготовленной из пряжи крученной в одном направлении, именовавшейся *са҃ртати šali*.

Ткань, изготовленная из пряжи крученной в двух различных направлениях, была распространена как в Грузии (в Картли, Кахети, Хевсурети, Тушети), так и среди других кавказских народов (Азербайджан, Дагестан и др.).

Ткань была как чисто шерстяная (т. е. основа и уток были из шерстяной пряжи), так и полушерстяная (т. е. если основа была из шерстяной пряжи, то уток изготовлялся из шелковой либо бумажной нитки, или наоборот). При изготовлении полушерстяных тканей их поверхность создает основа или уток. Переплетение полушерстяной ткани аналогично «полотнообразному» — «репсовому» переплетению. В восточной Грузии основой являлась шерсть, а уток был из хлопка или шелка. Такое переплетение ткани представляет собою «репс основы». В Западной Грузии (Имерети) основой в большинстве случаев является шелк или бумажная нитка, а уток — из шерстяной пряжи. В этом случае поверхность создается утком. Такое переплетение ткани представляет собою «репс утка».

Изготовление полушерстяных тканей было распространено в Грузии и среди других кавказских народов. Из письменных источников (библия) и археологических материалов (древнеегипетские ткани и др.) выясняется, что они были известны с древних времен.

Кроме овечьей шерсти для изготовления тканей употреблялись козий пух и верблюжья шерсть. Они отличались мягкостью и нежностью и ценились высоко.

Разновидность тканей создавалась также способом переплетения ниток. Ткани имевшие «полотняные и полотнообразные переплетения» («репс основы» и «репс уток»), изготовлялись на следующих станках: «*sapeikro*», с двумя ремизами, «*adgilis dazga*» и «*qdebi*»; «саржевые переплетения» же на «*sapeikro*» с четырьмя ремизами.

Шерстяные ткани изготовлялись в основном одного цвета (белого, черного, серого; белую ткань красили в разные цвета), но встречались также полосатые и клетчатые.

В грузинском этнографическом быту шерстяная ткань в основном именуется «*šali*», а также «*toli*» (в горных районах Восточной Грузии — Хевсурети, Хеви, Тушети), «*čoxa-sali*» (Аджария); по историческим источникам же «*šali*», «*čoxa*», «*ričvi*», «*mačqli*», «*plasi*» и др. Некоторые из них являются словами негрузинского происхождения («*šali*», «*čoxa*»). Некоторые на-

звания являются определяющими указанием назначения тканей («*riévi*» «называется также и палас, «*zaza*», «*plasi*» — грубошерстное траурное одеяние).

По грузинским историко-этнографическим материалам наименования шерстяных тканей для одежды выражают их назначение, характер и разновидность.

По археологическим материалам выясняется, что грузинские племена рано овладели искусством изготовления различных шерстяных тканей, и разумеется, должны были иметь связанные с этим их соответствующие наименования. Возможно, что со временем они исчезли и их место заняли наименования иностранного происхождения.

По нашему мнению вместо названия тканей для одежды «Шали» должно быть введено название «*matqlis ksovili*» (шерстяные ткани), как это принято в отношении шелковых, бумажных и златотканых материалов, конкретные названия которых совершенно другие.

გ. ნემსაძე

საქართველოს მემკვიდრეობის მინისტრის განცხადება

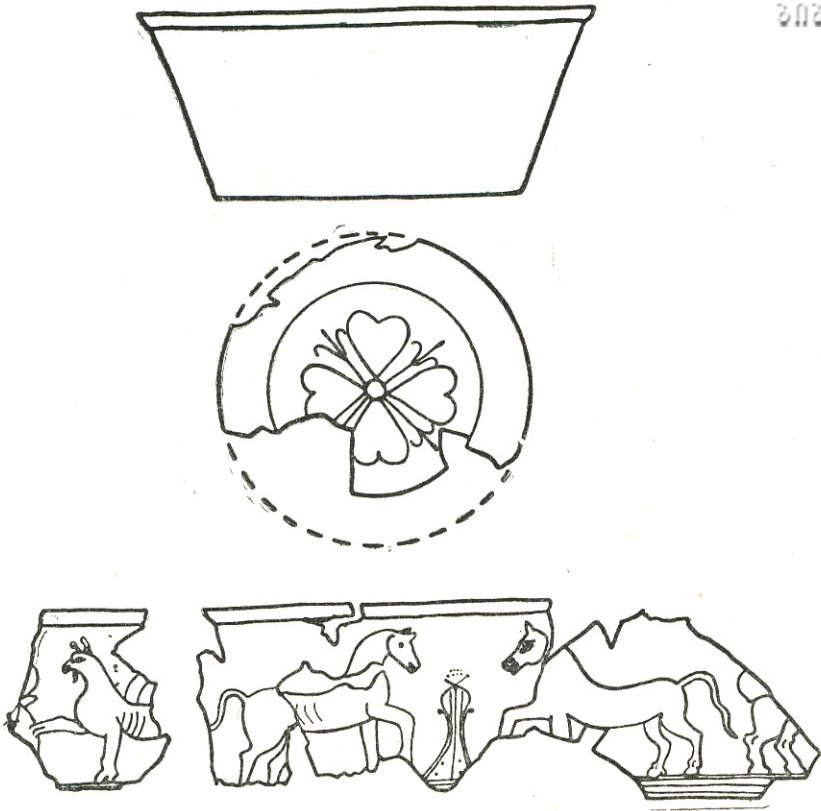
ვერცხლის თასს, რომელიც ზაპკისის არხის გაყვანის დროს შემთხვევით აღმოჩენილ აგურის ფილაქვიან მდიდრულ აკლდამაში აღმოჩნდა, საკმაოდ დაზიანებული დამრეცი კედლები და სწორი ძირი აქვს; მის ფსკერზე გამო-სახულია ვარდული, ხოლო კედლებზე, გარედან, კომპოზიციურად ერთმანეთ-თან დაკავშირებული ორი დამოუკიდებელი სცენისაგან შედგენილი ფრიზია ამოკვეთილი¹.

ავჭალის თასის ერთ-ერთი სცენა ჭურჭლის უკეთ გადარჩენილ ნაწილზეა გამოსახული, სადაც მოცემულია მოგიზგიზე საკურთხევლის აქეთ-იქით მდგა-რი ცხენები. შემოსხენებული ფრიზის სიუჟეტი — ორი ცხენის ერთი და იგი-ვე სამსხვერპლოს წინაშე გამოსახვა თავისთავად განსხვავებულ სურათს იძ-ლევა საქართველოს გვიანანტიკური ხანის ვერცხლის ე. წ. ცხენიანი პინაკების* საკრალური ხასიათის სცენებთან შედარებით. ექვსივე შემთხვევაში სამსხვერ-პლოს წინაშე თითო ცხენია წარმოდგენილი. თუ გავითვალისწინებთ თასის აღნიშნულ თავისებურებას, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მასზე ცხენები ათამდა-ნის „დამცველი ანტიპოდები“ არიან. ასეთ შემთხვევაში ავჭალის თასის ფრი-ზის სიუჟეტში სიცოცხლის ხის მოტივის შინაარსობლივი მხარე უნდა ვეძიოთ. ავჭალის თასის ფრიზს თუ შევადარებთ სიცოცხლის ხის ამსახველ სურათს, მათ შორის მსგავსებას სავსებით დასაშვებად მივიჩნევთ. ეს მსგავსება თვალ-ში საცემია იმიტომ, რომ თასის ცხენები სიცოცხლის ხის მოტივის ძირითა-დი ელემენტის ხის „დამცველი ცხოველების — ანტიპოდების“ მსგავსად, ათამ-დანის ორივე მხარესაა გამოსახული. სიცოცხლის ხის მოტივის მეორე ძირი-თად ელემენტს, როგორც ცნობილია, სიცოცხლის ხე წარმოადგენს². ავჭალის

¹ თასი გამოქვეყნებული აქვს ს. მაკალათაის იხ. მისი 1920—1924 წწ. საქართველოში აღ-მოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დახასიათებისათვის. საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, 1927—1928 წწ. ტაბ. VIII, 33, გვ. 173—176. ჭურჭელი ინახება საქართველოს მუზეუმის არქეო-ლოგიის განყოფილებაში, კოლ. № 11—24: 1—38. თასი გამოქვეყნებულია მანამდე, ვიდრე ქიმი-ურად გაიწმინდებოდა; ამიტომ ფრიზის არსებობის შესახებ გამოქვეყნებული არაფერს ამბობს. იგი აღნიშნავს მხოლოდ თასის ზომებს: სიმაღლე — 60 მმ; ძირის დმ — 95 მმ. და იმას, რომ ძირზე გამო-სახულია ვარდული. კომპლექსი, რომელშიც ეს თასი აღმოჩნდა, ავტორმა დაათარიღა I საუკუნით.

* საქართველოში, როგორც ცნობილია, ექვსი ე. წ. ცხენიანი პინაკია აღმოჩენილი: ორი არ-მაზისხევეში (№ 3 სამარხი), ორი ზღუდერში № 1 და № 2 ხის საკოფაგებში, ერთი ბორში და ერ-თიც არაგვისპირში.

² გ. ჩიბრაძე, სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 307—320.

სურ. 1. ავჭალის ვერცხლის თასი.

თასის მიხედვით კი ცხენები ათაშდანის დაცველ ანტიპოდეზად მივიჩნით. მაშასადამე, ავჭალის თასის სიუჟეტსა და სიცოცხლის ხის მოტივს შორის განსხვავებაცაა, რომელიც მდგომარეობს იმაში, რომ თასზე, ნაცვლად სიცოცხლის ხისა, წარმოდგენილია ცეცხლოვანი ბომონი. ასეთ ვითარებაში ბუნებრივია კითხვა: არსებობს თუ არა სიცოცხლის ხესა და ცეცხლოვან ათაშდანს (უფრო სწორად გვაინტერესებს ცეცხლი — გ. ნ.) შორის რაიმე აზრობრივი კავშირი? ამ კითხვის პასუხი, ვფიქრობთ, სიცოცხლის ხის აღწნიშვნელ მოტივშივე უნდა იყოს მოცემული.

საზოგადოდ ცნობილია, რომ ლაზური ბუხრის ორნამენტში სიცოცხლის ხის მოტივი უშუალოდ ბუხარზეა წარმოდგენილი და ამდენად კონტაქტშია კერასთან³ და მაშასადამე, ცეცხლთან. თავისი მნიშვნელობით კერის უქრობელი ცეცხლი მარადიული სიცოცხლის სიმბოლოა⁴ და ამიტომაც აზრობრივი სიახლოვის გამო ბუხრის ორნამენტი სიცოცხლის ხის მოტივთან ურთიერთობაში წარმოგვიდგება. ამასთან უნდა შევნიშნოთ, რომ ბუხრისა და კერის კომპლექსი, როგორც ჩანს, შექმნილია მას შემდეგ, რაც ცეცხლმა კერიდან ბუხარში გადაინაცვლა⁵. დარბაზული ტიპის უბუხრო საცხოვრებლებში კერა

³ გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 310.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 308.

განუყრელად დაკავშირებული იყო დედაბოძთან და ბუხრისა და კერის მსგავსად, ერთ მთლიან კომპლექსს წარმოადგენდა⁶.

ლაზური ბუხრის ორნამენტის სიკოცხლის ხის მოტივში ძირითადი ელემენტების გარდა ვხვდებით: მზის, მთვარის, ვარსკვლავების აღმნიშვნელი ნიშნებიც. ამასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ დარბაზის დედაბოძებსა და მის ბულაურებს, საზოგადოდ კერასთან დაკავშირებული საკულტო ორნამენტები ამკობს, უმეტესად კი ასტრალური ხასიათისა, იმგვარივე, როგორც ეს ზემოხსენებული ბუხრის სიკოცხლის ხის მოტივს სდევს თან⁷.

ერთი სიტყვით, დედაბოძთან დაკავშირებით უნებურად დგება საკითხი სიკოცხლის ხის შესახებ, თუმცა სხვა ნიშნების გათვალისწინებით, იგი ბუხარს უფრო უკავშირდება.

ასეთ ვითარებაში საკითხავია: ხომ არ იქმნება საფუძველი იმისათვის, რომ დედაბოძი გავიზიაროთ თვით სიკოცხლის ხედ? მაშინ, ამ მსჯელობით მივიღებდით სიკოცხლის ხეს — დედაბოძს შემკულს ასტრალური ნიშნებით და მასთან მჭიდროდ დაკავშირებულ კერას, ცეცხლს, სადაც კერა ასევე „მარადიული სიკოცხლის სიმბოლოა“.

წამოჭრილი საკითხის გასაშუქებლად მეტად მნიშვნელოვან ცნობას ვხვდებით ქართლის ცხოვრებაში, რომელიც ეხება მირიან მეფის მიერ ქრისტიანული ხის ეკლესიის აშენების პროცესს. ლეონტი მროველი ასე აგვიწერს ამას: „მირიანმა მეყვსეულად მოიღო ძალი და ასწავებდა ხუროთა, და მოჰკუთნა ნაძვი იგი და ნაძვისა მისგან შეამზადნა შვიდნი სუეტნი ეკლესიისანი და ვითარ აღაშენეს კედელი იგი ძელითა, და აღმართეს იგი სუეტნი თვის — თვისად, ხოლო სუეტნი იგი უდიდესი, რომელ საკვირველ იყო ხილვითა, საშუალ ეკლესიისა შესაგდებლად განმზადებული, ვერ შეუძლეს აღმართებად მისა“⁸.

რით არის ჩვენთვის მნიშვნელოვანი ქართლის ცხოვრების ზემოთ მოტანილი ცნობა? უპირველეს ყოვლისა, მასში ყურადღების ცენტრშია ნაძვის ხე, რომელიც მირიან მეფემ მოაჭრევინა და ეკლესიის აშენებას წარუძმძღვარა. აღნიშნული გარემოება თავისთავად საინტერესოა იმით, რომ საქართველოში „ქრისტიანობის მოძღვრების გამავრცელებელთა ხერხი იყო წარმართი ღვთაებების ადგილზე ჯვრის აღმართვა“⁹; სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ხდებოდა ძველი საკულტო-სალოცავი ადგილების გაქრისტიანება და მათ ნაცვლად ახალი რელიგიის შესაბამისი სალოცავების დადგმა. სწორედ ასეთ ვითარებასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როდესაც მირიან მეფემ მცხეთაში ნაძვის ადგილას ეკლესიის აშენება განიზრახა.

ნაძვისა და ფიჭვის ხეები სვანეთში წმინდა სალოცავებად იყო მიჩნეული, მასზე პირველად იწერდნენ, თაყვანს სცემდნენ და შესაწირიც მიჰქონდათ. სალოცავი ხეები, როგორც ვ. ბარდაველიძე შენიშნავს, სვანეთის სხვა ადგილებშიც ბევრი ყოფილა¹⁰. გარდა სვანეთისა, ნაძვი ზეზობელ ჩრდილოკავკასიაშიც

⁶ ირ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში (დედაბოძის დეკორის მიხედვით). სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაბეჭდი.

⁷ ვ. ჩ ი ტ ა ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 310.

⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 112.

⁹ ვ. ლ ო მ ი ა (ბარდაველიძე), ხის კულტისთვის საქართველოში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. III, 1926—1927, გვ. 127.

¹⁰ ვ. ლ ო მ ი ა (ბარდაველიძე), დასახ. ნაშრ., გვ. 168. საინტერესოა, რომ გარდა სვანეთისა, წიწვოვან ხეს ზემო იმერეთშიც, კერძოდ საჩხერის რაიონშიც, წმინდა ხედ მიიჩნევენ.

სიურ ტომებშიაც საკულტო ხედ იყო მიჩნეული. ამდენად ვფიქრობთ, რომ მცხეთის ნაძვის წმინდა და სალოცავ ხედ გააზრებისათვის საფუძველი აისებობს. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ საქართველოში და საერთოდ კავკასიაში, როგორც ეს წერილობითი წყაროების, ენობრივი და ეთნოგრაფიული მასალითაა გამორკვეული, ხის კულტი მეტად გავრცელებული იყო. სწორედ ამიტომ, ზემომოხსენებული მცხეთური ნაძვის ხე, ქართველ წარმართთა სათაყვანებელ ხეთა რიგს (მუხა, ცაცხვი, აკაკი, ალვა და სხვ.) უნდა მივაკუთვნოთ, რადგან ნაძვის ხე ზემოთ მოტანილ ცნობაში წმინდა ხედ უნდა მივიჩნიოთ. ამიტომ მისი მოჭრით მირიანს სურდა ძველი წარმართული ადგილისა და სალოცავის გაქრისტიანება. უფრო მეტიც, ამ ცნობიდან ისიც ირკვევა, რომ წარმართული ნაძვი მან ქრისტიანობის სამსახურში ჩააყენა.

ქართლის ცხოვრების იგივე ცნობით, როგორც დავინახეთ, ნაძვის შვიდი სვეტიდან ერთი — „უდიდესი და საკვირველი“, „საშუალ ეკლესიისა შესაგდებლად განმზადებული“ იყო. აღწერიდან მკაფიოდ ჩანს, რომ ლეონტი მროველი აღნიშნულ სვეტში დედაბოძს უნდა გულისხმობდეს. ამ საკვირველი სვეტის აწვევა, როგორც ტექსტიდან ჩანს, შეუძლებელი აღმოჩნდა. მისი დადგმა მოხერხდა მას შემდეგ, როცა „მას ყოვლად ნათლითა შემკობილი და ცეცხლის ზეწრით შებლარდნილი“ ჭაბუკი მოადგა. მან ახსენა რაღაც სამი სიტყვა, შეჰყო ხელი სვეტის ქვეშ, აღმართა და წაიღო იგი მაღლა. ამის შემდეგ: იქ მყოფთა იხილეს „სუეტი იგი, ცეცხლის სახედ ჩამოვიდოდა და მოახლდებოდა ხარისხად მონაკვეთსა ზედა ძირსა ნაძვისასა“¹¹.

ერთი სიტყვით, ქართლის ცხოვრების ზემოთ მოტანილი მრავალმხრივ საინტერესო ცნობები ჩვენთვის მნიშვნელოვან მასალასაც შეიცავს. უდავოა, რომ აქ შეიძლება თვალი გავადევნოთ ქართული წარმართული რწმენა-წარმოდგენების რთულ გზას, სადაც აშკარად ჩანს წმინდა ხის — სიცოცხლის ხის? — ნაძვის¹², მისგან დამზადებული დედაბოძისა და ცეცხლის მჭიდრო ურთიერთკავშირი.

დედაბოძისა და სიცოცხლის ხის ურთიერთობის საკითხი სათანადოდ დაამუშავებული ქართულ ეთნოგრაფიაში¹³, სადაც დედაბოძი სიცოცხლის ხის ემბლემადაა მიჩნეული.

ამდენად ზემოთქმული გვაძლევს საფუძველს ზემოაღვალის თასის მრავალგზის ხსენებულ სიუჟეტში მუდმივობის, ცხოველმყოფელობის და მარადიული სიცოცხლის სიმბოლოდ უქრობელი ცეცხლის ათაშთან მივიჩნიოთ. ეს გვიბიძგებს წმინდა ცეცხლის საკურთხეველი სიცოცხლის ხის შემცველ ერთ-ერთ ვარიანტად ჩავთვალოთ¹⁴. მით უმეტეს, ვითვალისწინებთ იმასაც, რომ სი-

¹¹ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, თბ., 1955, გვ. 114.

¹² ბოლნისის სიონის ტაძარზე, როგორც ეს ტ. ჩუბინიშვილმა გადმოძვა, გამოყვანილია რელიეფი — სამსხვერპლოზე დადგმულია ნაძვის ხე თუ რტო. ეს იმას ნიშნავს, რომ ნაძვი წმინდა ხეა და რომ იგი ქრისტიანობის სამსახურში ჩადგა. სამსხვერპლოზე წმინდა ხის დადგმა თუ ამოსვლა როგორც ჩვენში, ისე გარე სამყაროს ადრეული ძეგლებისათვის უცნობი არ არის (უამრავი მაგალითის მოტანა შეიძლება). ამიტომ ბოლნისის ნაძვიანი სამსხვერპლოს ფესვები წარმართულ რელიგიაშია ღრმად ვადგმული.

¹³ ირ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში (დედაბოძის დეკორის მიხედვით).

¹⁴ გ. ნ ე მ ს ა ძ ე, ავჭალის ვერცხლის თასი (ანოტაცია), ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, XX სამეცნიერო სესია. სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა ანოტაციები, თბ., 1972, გვ. 7—8.

ცოცხლის ხის მოტივში თვით სიცოცხლის ხე ყოველთვის მცენარეული სახით არ არის წარმოდგენილი; არის შემთხვევა, როცა მის ერთ-ერთ ვარიანტად თევზია მიჩნეული¹⁵.

საინტერესოა ისიც ითქვას, რომ ჩვენში აღმოჩენილი ვერცხლის ე. წ. ცხენიანი პინაკების საკურთხეველზე სამ შემთხვევაში მცენარეული ნაყოფებია დაწყობილი (წიწვოვანი ხის ნაყოფი — გირჩა და მის აქეთ-იქით კი ვაშლები), ხოლო მეორე სამ შემთხვევაში — აგიზგიზებულია ცეცხლი. ასეთ შემთხვევაში ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ ხის ნაყოფები და ცეცხლი ურთიერთმონაცვლე ტოლფასოვანი სიმბოლოებია, სადაც გირჩას სიცოცხლის, მუდმივობისა და ამავე დროს ნაყოფიერების სიმბოლოდ განიხილავენ მკვლევარნი, ხოლო ვაშლებს ნაყოფიერების, შვილიერების სიმბოლოდ, რაც, რასაკვირველია, სიცოცხლის სიმბოლიკას ემთხვევა. ვერცხლის თასების საკურთხეველზე მოცემული ცეცხლი და ზემოაღნიშნული ნაყოფები, როგორც ჩანს, თავისი შინაარსით ერთმანეთს არ გამოირიცხავს. ამიტომაც გვაქვს ცხენის წინ დადგმული ცეცხლოვანი ბომონებიცა და ხის ნაყოფებიანი საკურთხეველები. მაშასადამე, აქ საქმე გვაქვს მათ ურთიერთშენაცვლებასთან. ერთი, აქ რისი დამატებაც შეიძლება, ისაა, რომ ცეცხლოვანი ბომონები ფაშატი ცხენების, ხოლო ხის ნაყოფებიანი საკურთხეველები კი — დაუკოდავი, ულაყი ცხენების წინაა დადგმული¹⁶.

ზემოთ აღნიშნულს თუ დავუმატებთ იმასაც, რომ იბერიაში ქრისტიანობის წინ ძელთა (ხეთა) თაყვანისცემის გვერდით ცეცხლთაყვანისმცემლობაც იყო ფუნქციონირებული, მაშინ უფრო ადვილი უნდა იყოს იმისი წარმოდგენა, თუ როგორ მოხდა სიცოცხლის ხის მოტივში ხის შემცვლელ ერთ-ერთ ვარიანტად ცეცხლოვანი ათაშდანი.

ერთი სიტყვით, ავჭალის თასის სიუჟეტში სიცოცხლის ხის მოტივთან გვაქვს საქმე, სადაც ანტიპოდი ცხოველები ცხენებია, ხოლო სიცოცხლის ხე — უჭრობელი ათაშდანი.

ავჭალის თასის მრავალგზის ხსენებული სიუჟეტი, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, სასანური ირანის მონეტების ზურგზე გამოსახულ სცენასთან უნდა აბამდეს კავშირს. სასანურ მონეტებზეც, როგორც ცნობილია, ყოველთვის გამოსახულია ირანის სახელმწიფოებრივ-რელიგიური ემბლემა — უჭრობელი ცეცხლის ათაშდანი. მეფეთ-მეფის, შაფურ I დროიდან მონეტებზე მგზნებარე საკურთხეველს ორი შეიარაღებული გუშაგი იცავს, რომელთაგან ერთი ირანის უზენაესი ღვთაება აპურამაზდაა, ხოლო მეორე — თვით მეფეთ-მეფე¹⁷. ცნობილია ისიც, რომ აღნიშნული სცენა სტანდარტად იქცა ყველა შემდეგდროინდელი სასანელი მეფეების მონეტებისათვის და შემორჩა დინასტიის ბოლომდე, როგორც ირანის სახელმწიფოს პოლიტიკური და რელიგიური ბატონობის ემბლემა. მონეტების ზურგზე გამოსახული სცენის მიხედვით მეფეთ-მეფე უმაღლესი რელიგიური უფლებითაა აღჭურვილი. იგი აბუშარაზდასთან ერთად ღვთაებრივი ცეცხლის საგუშაგოზეა წარმოდგენილი და შემკულია რელიგიური ატრიბუტებით. მათ უმაღლეს სახელმწიფოებრივ და რელიგიურ ძლიერებას ხაზს უსვამს მონეტებზე გამოსახული სცენა, რომლის მიხედვითაც მეფეთ-

¹⁵ გ. ჩიტიანა, დასახ. ნაშრ., გვ. 319.

¹⁶ ავჭალის თასის ცხენებიც ფაშატი.

¹⁷ В. Г. Луконин, Культура Сасанидского Ирана, М., 1969, с. 83.

მეფის სამეფო უფლებებს ღვთაებები აკურობებენ ხოლმე და ძლიერების ატორიტეტებს გადასცემენ. აპურამაზადას გარდა ასეთ როლში მითრასა და ქალღმერთ ანაპიტასაც ვხვდავთ, რომლებიც მეფეთ-მეფესთან ერთად ცეცხლიანი საკუროთხველის აქეთ-იქით არიან გამოსახულნი¹⁸.

სასანური მონეტების წმინდა ღვთაებრივი ცეცხლი, ავჭალის თასის ფრინჯის მსგავსად, ბომონხეა აგიზგიზებული. სასანური მონეტების ათაშდანს, ისევე, როგორც ეს ავჭალის თასზეა გამოსახული, თავისი მცველები, გუშაგები ჰყავს; იმ განსხვავებით, რომ ერთ შემთხვევაში ღვთაება და მეფეა გუშაგად გამოყვანილი, ხოლო მეორე შემთხვევაში კი ცხოველები — ცხენები (იქნებ სწორედ ღვთაებრივი ცხოველები)¹⁹. მაშასადამე, ავჭალის თასის ცხენებიან სიუჟეტსა და სასანური მონეტების ზურგზე გამოსახულ სცენებს შორის გარკვეული კავშირითიერთობა უდაოდ არსებობს.

სასანელთა სახელმწიფო ემბლემა გამოსახული იყო არა მარტო საკუროთხვევრანელთა მონეტებზე, არამედ საქართველოში იმათი პოლიტიკური მძლავრობის პერიოდში მოჭრილ ე. წ. ქართულ-სასანურ დრაჰმებზეც. შემჩნეულია, რომ უკვე VI ს. ბოლოსათვის ქართულ მონეტას ჯვრის გამოხატვის ტენდენცია უჩნდება, თავდაპირველად მეფის წხრის ზემოთ, შემდგომ კი — საკუროთხვეველზე აგიზგიზებული ცეცხლის ადგილას. ეს ცხადად ჩანს, როგორც ანონიმურ, ისე სტეფანოზ I და სტეფანოზ II მონეტებზე²⁰.

მაშასადამე, ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო — ჯვარი მაზდეანურის ადგილს იკავებს და, ამდენად, ქართული ეროვნული ემბლემა ერანულს ენაცვლება²¹. ამკარაა, რომ აქ რელიგიური საბურველით გადმოცემულ პოლიტიკურ აქტში საქართველოში სასანელთა ირანის ძლიერების შესუსტებისა და ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების გამოფხიზლების სურათი ჩანს²².

უნებურად იბადება კითხვა — რა კავშირშია აღნიშნული ფაქტი ჩვენს თემასთან? მით უმეტეს, რომ აქ გვიანი ხანის პოლიტიკური აქტია გადმოცემული, იმ დროისა, როდესაც ადრეული ფეოდალიზაციის პროცესი დამთავრებულია და ქრისტიანობას დიდი ხნის ისტორია აქვს და მაინც ვფიქრობთ, რომ ყოველივე ამას ლოგიკური საფუძველი წინარეწარმართულ ხანაში ეძებნება.

უაღრესად საინტერესოა, რომ მონეტებზე მაზდეანური სპარსეთის წმინდა ცეცხლი სწორედ ჯვარმა შეცვალა. აქ თითქოს არაფერია გასაკვირი, რადგან ქრისტიანულმა საქართველომ ჯვრით შეცვალა მისთვის უცხო ოფიციალური სარწმუნოების სიმბოლო.

ჯვრის საკითხი თავისი ბუნებით მეტად რთულია და განვითარების ხანგრძლივი ისტორია აქვს. მას მრავალი კუთხით უდგებიან მეცნიერნი და დღესაც კვლევის საგანს წარმოადგენს. ჩვენი ცოდნა კი ამ საკითხის ირგვლივ ემყარება იმ შეხედულებებს, რომელიც ქართულ მეცნიერებას დღეისათვის გააჩნია და არ გვავიწყდება ისიც, რომ ჯვრის სოციალურ-ეკონომიკური ბუნება

¹⁸ В. Г. Луконин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 83.

¹⁹ სიცოცხლის ხის მოტივში ღვთაებისა და ღვთაებრივი ცხოველების გამოყვანის ფაქტები ჩვეულებრივი მოვლენაა (ვ. ნ.).

²⁰ Е. А. Пахомов, *Монеты Грузии*, ч. I, С.-Петербург, 1910, с. 14—22; დ. კახაძე, *ქართული ნუმიზმატიკა*, თბ., 1950, გვ. 36—37; ტაბ. II, 30, 35—38.

²¹ დ. კახაძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 36.

²² იქვე.

საზოგადოების განვითარების სხვადასხვა ეტაპებზე და ამ ეტაპებთან კავშირში გამოიხატება (ვ. ბარდაველიძე)²³.

ქრისტიანულმა სიმბოლომ — ჯვარმა წარმართულ ხანაში აიდგა ფეხი. იგი იყო ცეცხლისა და ასტრალურ სხეულთა სიმბოლო და ქრისტიანი ქართველისათვის — „ძელი ცხოვრებისა“ („ქართლის ცხოვრება“).

ამასთან ერთად მეტად საყურადღებოა, რომ «В своих лингвистических трудах слова «Д ж в а р и» и «Х а т и» (а также одного с последним корня арм. хач) возводит к коренному значению х е и д з е л и, грузинских названий дерева. Далее, опираясь на исторические сведения исконного почитания деревьев у яфетидов Иверии, Грузии и Армении, Марр выдвигает положение о том, что термины х е, д з е л и, первоначально означали культовое дерево. Вместе с тем, опять при помощи лингвистического анализа, автор выявляет связь дерева, в частности дуба и липы, с космическими и астральными мировоззрениями»²⁴. აქედან ცხადია, რომ ჯვარი ძელია, ხეა. იგი „ძელი ცხოვრებისა“, სიცოცხლის ხეა, წმინდა ხე. ამიტომაც ჯვარი ფასეული ძვირფასი ხისაგან მზადდებოდა ქრისტიანულ ხანაში, სხვას რომ თავი დავანებოთ, წმინდა ნინოს ვაზის ჯვარი ხომ ერთი იმათთაგანია, რომელმაც ფეოდალურ საქართველოში ადრეული ფეოდალიზმიდან მოიპოვა დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა და დამკვიდრდა როგორც წმინდა ხე (ს. ჯანაშია).

ცხადია, რომ ჯვრები, რომლებიც წმინდა ხეებისაგან მზადდებოდა, იდგმებოდა კვარცხლბეკზე, სადაც წმინდა ადგილი იყო და სადაც ხშირად იქვე წარმართთა სათაყვანებელი ხეები იდგა.

ახლა, როდესაც აშკარაა ჯვრის ეს ბუნებაც, აღარაა გასაკვირი, რატომ ეხდებოდათ საკურთხეველებზე ერთ შემთხვევაში ცეცხლს და მეორეში კი ხის ნაყოფებს. უფრო მეტიც, რატომ შეენაცვლა ერანულ ცეცხლს ქრისტიანული ჯვარი — „ძელი ცხოვრებისა“.

თუ კი ზემოთ მოყვანილი მსჯელობა დამაჯერებლად გამოიყურება, მაშინ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ავჭალის თასის უქრობელი ათაშდანი სიცოცხლის ხის ერთ-ერთი შემცველი ვარიანტთაგანია, რომლის დამცველ ანტიპოდ ცხოველებს ცხენები წარმოადგენენ.

აქვე თუ დავამატებთ იმასაც, რომ ვარდული, რომელიც ჭურჭლის ძირზეა მოცემული, სხვა მრავალი ანალოგიის მიხედვით შეიძლება ასტრალურ სიმბოლოდ მივიჩნიოთ, მაშინ უფრო დაბეჯითებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თასზე მოცემული და აქ განხილული სცენა მართლაც უნდა ასახავდეს სიცოცხლის ხის მოტივს, რადგან, როგორც უკვე ვთქვით, სიცოცხლის ხის მოტივში აქტიურად ჩართულია ხოლმე ციურ სხეულთა აღმნიშვნელი ნიშნები.

ავჭალის თასის ფრიზი, როგორც ვიცით, ორი დამოუკიდებელი შინაარსის მქონე სცენისაგან შედგება. ერთის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი და ისიც აღვნიშნეთ, რომ იგი თასის უკეთ გადარჩენილ ნაწილზეა მოცემული. რაც შეეხება ფრიზის მეორე სურათის კომპოზიციას, იგი სამწუხაროდ,

²³ მ. გეგეშიძე, კოკორი (ტობონიმიკური დაკვირვება), კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 199.

²⁴ В. Бардавелидзе (Ломая), Земельные владения древне-грузинских святылиц, «Советская этнография», 1949, № 1, с. 98.

მეტად დაზიანებულია და ამავე დროს ნაკლებიც. სცენის ძირითად კომპონენტებს ორი გრიფონი წარმოადგენს, რომლებიც გამოსახულნი არიან ძნელად საცნობი საგნის ორივე მხარეს. ამ თვალსაზრისით, ფრიზის სცენებს შორის კომპოზიციური სიახლოვე თითქმის უეჭველიც კია.

მარჯვენა გრიფონი, ისევე როგორც მარცხენა, დაზიანებულია და ნაკლები. პირველი გრიფონისაგან შემორჩენილია წინა ნახევარი, ხოლო მეორესაგან ტანის მხოლოდ უკანა ნაწილი. მარჯვენა გრიფონს მარჯვენა ფეხი აწეული და ჰორიზონტალურად გაწვდილი აქვს ისე, რომ მისი თათი ზემოაღნიშნულ უცნობ საგანს ებჯინება. საფიქრებელია, რომ მარცხენა მხარეს გამოსახული გრიფონიც იმავე პოზაში იყო წარმოდგენილი. ამას გავაგარაუდებინებს იგივე თასის ანტიპოდი ცხენების მაგალითი.

თუ გავიხსენებთ ზემოთ განხილული სიცოცხლის ხის მოტივის აღმნიშვნელ სიუჟეტს, მაშინ შეიძლება გვეფიქრა, რომ გრიფონები ცხენების მსგავსად საკურთხეველის წინაშე უნდა ყოფილიყვნენ გამოსახულნი. მაგრამ თუ დავუკვირდებით გრიფონების წინამდებარე საგნის გადარჩენილ ნაწილს, უნდა დავუშვათ ისიც, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს განსხვავებული ტიპის რაღაც უცნობ საკურთხეველთან, ან არა და აქ საკურთხეველის ამოცნობა ყოვლად შეუძლებელია.

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ბ. კუფტინის მიერ კერძო საუბარში ზეპირად გამოთქმული მოსაზრება, რომელიც ჩვენთვის საინტერესოა ძნელად საცნობ საგანს შეეხება. მან როგორც გადმომცეს, ავჭალის თასის გრიფონების წინ გამოსახულ საგანში ირმის თავის გამოსახულება ივარაუდა. როგორც ირკვევა გ. კუფტინმა აღნიშნული საგნის ზედა ნაწილში გატოტვილი ხაზები რქებად მიიჩნია, შუა ნაწილში — სამკუთხა ყური იგულისხმა, მარცხნივ დაქანებული მორკალური ხაზით ქვედა ყბის ნაწილი დაუნახავს, ხოლო ყურიდან ქვემოთ წამოსული ვერტიკალური ხაზი კისრის აღმნიშვნელად შეუტყვია. ამის შემდეგ მას ისღა დარჩენოდა, რომ მოეხაზა ირმის თავ-კისრის კონტური²⁵.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ზედმეტია იმის მტკიცება, რომ გრიფონები, რომლებიც ამავე თასის ცხენების მსგავს პოზაში არიან გამოსახულნი, ანტიპოდი ცხოველებია. აქ ისმება საკითხი მხოლოდ იმის შესახებ, რას აცავენ, რას გუშავობენ ისინი? თუ დავუშვებთ იმას, რომ გრიფონებს შორის მართლაც ირმის თავის გამოსახულებაა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ირემი, ისევე როგორც ათამიანი, სიცოცხლის ხის შემცვლელია (ირემი თავის გატოტვილი რქებით წარმართ ქართველებში დაკავშირებული იყო წმინდა ხესთან. ირმის რქებს სწირავდნენ წმინდა ხეებს²⁶; ირმის რქები მაგრდებოდა დედაბობებზე — იგივე სიცოცხლის ხეზე; აქ აღარაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ ბრინჯაოს ხანაში სტილიზებული რქებიანი ირემი შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც სიცოცხლის ხე...).

²⁵ აღნიშნული მოსაზრება გ. კუფტინს გამოუთქვია საქართველოს მუზეუმის ქიმსარესტავრაციო ლაბორატორიაში, სადაც გამოქვეყნებიდან დიდი ხნის შემდეგ ქიმიურად დამუშავდა და გაიწმინდა ავჭალის თასი. ამ საუბრის შესახებ ცნობა მომაწოდა ლაბორატორიის გამგემ რ. ბახტაძემ, რისთვისაც მას მადლობას მოვასხენებ.

²⁶ იხ. ე. ლომია (ბარდაველიძე), დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

დასასრულს, განმეორებით უნდა დავძინოთ, რომ არ არის გამორიცხული ისიც, რომ გრიფონების წინ გამოსახული ნივთი არა ირმის თავი, არამედ საკურთხველი ყოფილიყო. ორივე შემთხვევაში უეჭველია გრიფონებიანი სცენა უნდა პასუხობდეს ადრე განხილულს და, მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისიც, ცხენებიან სცენის მსგავსად, სიცოცხლის ხის მოტივის ამსახველია²⁷.

²⁷ ჩვენ არ ვცდილვართ დაგვესვა საკითხი იმის შესახებ, არის თუ არა ავჭალის თასი ადგილობრივი ნაწარმი ან კიდევ შემოტანილი... მაგრამ ერთი რამ ცხადია, მისი შინაარსი გვიანანტიკური ხანის ქართულ რწმენა-წარმოდგენებს პასუხობს და ეხმაურება კიდევ ჩვენში აღმოჩენილ ე. წ. ცხენიან პინაკთა ჯგუფს.

მ. ზამთარაძე

გუდაგის არქეოლოგიური მონაპოვარი

შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ოჩამჩირიდან ათიოდე კილომეტრზე, სოფელ გუდავას ტერიტორიაზე (გალის რაიონი), მდინარე ოქუშის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს ნასახლარი, სადაც 1969—1972 წლებში გათხრებს აწარმოებდა მუზეუმის შუა სუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილება პ. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით. განათხარი მასალა დასამუშავებლად გადმოგვეცა ჩვენ.

ქართული საისტორიო მწერლობა, ასევე უცხოურიც, ქართველ ტომთა დასავლური გაერთიანების შესახებ მცირე ცნობებს ვვაწვდის.

ლაზეთის ეპარქიაში შემავალი საეპისკოპო ცენტრის „ზიგანევის“ ლოკალიზაციისათვის მნიშვნელობას არაა მოკლებული ზოგიერთი ცნობა, რომელიც შემონახულია ძველ ქართულ ხელნაწერში.

XI საუკუნის ერთი ქართული ხელნაწერის სქოლიოში აღნიშნულია: „გუდაყუას რტყვის ზიღანეოსადო“¹. ეს დღევანდელი სოფელი გუდავაა — ერის წყალის ნაპირზე მოთავსებული, სადაც „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით საეპისკოპოზო კათედრა იყო².

„მატიანე ქართლისაჲში“, იქ სადაც ლაბარაკია აფხაზთა მეფეების საეკლესიო პოლიტიკის შესახებ, ნათქვამია: „ზაგრატმა ააგო ბედის ტაძარი და იქ გადმოიტანა („მოცვალა“) გადი-სი (ქვა: გუდაყვისა) საეფისკოპოსო. „გუდაყვა“ (გუდავა — ?) კი ერთი XI—XII სს-ში გადაწერილი სუნაქსარის ცნობით, არის ბერძნული ზიღანეოს. ბერძნული ტაქტიკონებიდან ვიცით, რომ სწორედ ეს ქალაქი იყო საჯდომი ლაზიკის მიტროპოლიტის ერთ-ერთი ხელქვეშე ეპისკოპოსისა“³.

ზიგანევი მოხსენიებულია III—IV საუკუნეების მიჯნის ამბების აღწერისას „ორენტის მარტვილობაში“, რომლის მიხედვით იმპერატორი დიოკლიტიანეს მმართველობის ეპოქაში, ქრისტიანთა დევნის დროს ზიღანეოსში ორენტის ერთ-ერთი თანამოღვაწე — კირიაკი დაკრძალეს. „ხოლო წმინდა კირიაკოს, მოვიდა რაჲ საეგრომსა (სქოლიოში: „საეგრომსა“ გელათის მეტაფრასულ რედაქციაში: წარვიდეს სოფლად ან ლაზთა წოდებულად ადგილ ზიღანეოს“) ქუეყანასა, ადგილსა, რომელსა ეწოდების ზიღანეოს...“⁴.

¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი A, ხელნაწ. № 97, გვ. 436.

² ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, IV, ნაკვ. II, თბ., 1952, გვ. 123.

³ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ნ. III, თბ., 1966, გვ. 299; მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 425.

⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, IV, ნაკვ. II, თბ., 1952, გვ. 415.

შემდეგ ზილანეოსი იხსენიება IV—V საუკუნეებში, როგორც რომაულ-ბიზანტიური გარნიზონის სადგომი ადგილი. აქვე ამ გარნიზონის სახელიცაა მოცემული — ვალენტის მცირე კოპორტა (კოპორტა კი, როგორც ცნობილია, 400—680 ჯარისკაცს ითვლიდა)⁵.

„ზილანეოსი“ მოიხსენიება აგრეთვე VII—IX საუკუნეების ბიზანტიის იმპერიის საეპისკოპოსო კათედრების სიებში. აქვე მხედველობაშია მისაღები, რომ ზოგიერთ დასავლეთ საქართველოში ამ პერიოდში მხოლოდ ხუთი საეპისკოპოსო კათედრა იყო⁶.

ამდენად, გვიანანტიკურ პერიოდში „ზილანეოსი“ რომის იმპერიის სტრატეგიული ინტერესებისათვის გარკვეულ როლს თამაშობდა, ისე როგორც სხვა ამ დროის პუნქტები კოლხეთის სანაპიროზე. ეს პუნქტები ზილანეოსთან ერთად დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლში პქმნიდა რომაული გარნიზონების განლაგების სისტემას. პუნქტებს შორის მანძილი დაახლოებით 60—70 კმ იყო. ამ გარნიზონებს უნდა დაეცვათ რომის იმპერიის მისადგომები, კერძოდ, ის საკაბოტაჟო-საზღვაო ტრასა და სანაპიროს გაყოლებით სახმელეთო გზა, საიდანაც რომის იმპერიის ფარგლებში შეეძლოთ შეჭრა ამიერკავკასიისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ნეომარ ტომებს. ამ გარნიზონებით ინარჩუნებდნენ ადგილობრივ კოლხურ ტომებს ვასალურ მდგომარეობაში, რომელთაც, უპირველეს ყოვლისა, ევალებოდათ იმპერიის სანაპირო ზოლის დაცვა. ძველი ქალაქების ადგილზე ციხე-სიმაგრეების გაჩენაც კოლხეთში რომაელების პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ბატონობაზე მოწმობს. მათთვის ეს ციხე-სიმაგრეები წარმოადგენენ საიმედო დასაყრდენს რომის იმპერიის პოლიტიკის განსამტკიცებლად⁷.

კოლხეთის სანაპირო ზოლის გამაგრება უფრო ძლიერდება II—III საუკუნეების მიჯნაზე, მაშინ როცა რომი ახორციელებს უფრო მდგრად პოლიტიკას. ეს ციხე-ქალაქები, განსხვავებით კლასიკური და ელინისტური ხანის ქალაქებისაგან, რომლებიც სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ, იქცნენ სტრატეგიული მნიშვნელობის პუნქტებად⁸.

მიუხედავად ამ ცვლილებებისა, კოლხეთის სანაპიროს ქალაქები ინარჩუნებენ სავაჭრო-ხელოსნური ცენტრების მნიშვნელობას. არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მასალები მოწმობენ ევროპის აღმავლობაზე, რომელშიც წამყვანი როლი უკავია კავშირს მცირე აზიის ცენტრებთან. აღნიშნული პერიოდის არქეოლოგიურ მასალაში ბევრია, მაგალითად, სინოპიდან მომდინარე ამფორები, ლუთერიები, კრამიტები. განათხარ მასალაში წითელლაკიანი ქურტლის არსებობა მოწმობს მცირე აზიის სხვა ცენტრებთან ურთიერთობაზეც. II საუკუნიდან მოყოლებული საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტები შეიმჩნევა ტრაპეზუნტთან, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთთან.

III საუკუნეში გოთების შემოსევებმა საგრძნობლად დასცა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქების ცხოვრება, ხოლო III—VI საუკუნეების მიჯნიდან ისევ იწყება მათი აღორძინება. წერილობითი და არქეოლოგიური მასა-

⁵ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, ვ. ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე, გუდავამი 1971 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპ. III, თბ., 1974, გვ. 139.

⁶ ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა, IV, ნაკვ. II, თბ., 1952, გვ. 123.

⁷ М. П. И н а д з е, Причерноморные города древней Колхиды, Тб., 1968, с. 249.

⁸ М. П. И н а д з е, Города Колхиды античной эпохи (Диоскурия — Себастиопольсь, Бичвинта), Тб., с. 144.

ლების მიხედვით იქ შენდება დიდი შენობები. ეკონომიურ სიძლიერეზე მოწმობს გაცხოველებული ხელოსნური წარმოებაც. ამის დამადასტურებელი არქეოლოგიურ მასალებში არსებული დიდძალი რაოდენობის აგური, კრამიტი თუ ადგილობრივი წარმოების წითელლაკიანი ჭურჭელი.

აქედან გამომდინარე, თუ შავიზღვისპირეთის ქალაქების გაფურჩქვნა II—III საუკუნეებში დაკავშირებული იყო რომაელების მოქმედებასთან, III—IV საუკუნეებში ეს გავლენა სუსტდება, რადგან ამ დროს უკვე არსებობს ძლიერი ლაზთა სამეფო⁹.

ადგილობრივი მოსახლეობის ინტენსიურ საქმიანობაზე მიუთითებს მრავალრიცხოვანი კერამიკის ნიმუშები — ამფორები, ნაცრისფერთიხიანი სამზარეულო კერამიკა, ორყურა ქოთნები, ქილები, ჯამები, რომლებიც საერთოდ არ ჩანს II—III საუკუნეების კოლხეთის შავი ზღვის სანაპიროდან მომდინარე არქეოლოგიურ მასალაში. ამასთან ერთად, ეს მასალა ამჟღავნებს ტრადიციულობას, გენეტიკურ კავშირს უფრო ადრეულ ადგილობრივი კერამიკის ნიმუშებთან¹⁰.

ამრიგად, IV საუკუნის ბოლომდე ზღვისპირა ქალაქების ცხოვრებაში საკმაოდ ძლიერი აღმავლობა შეიმჩნევა. მკიდროა სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირი გარე სამყაროსთანაც, იქნება ეს მცირე აზიის ცენტრები თუ რომის იმპერიის აღმოსავლეთი და დასავლეთი პროვინციები. ამის დადასტურებაა ის არქეოლოგიური მასალა, რომელიც მოპოვებულია შავიზღვისპირა ნასახლარების გათხრების შედეგად.

სანამ შევუდგებოდეთ გუდავის არქეოლოგიური მასალის აღწერას, მოკლედ უნდა მოვიხსენიოთ ის ნაგებობები, რომელიც აღმოჩნდა გათხრების შედეგად.

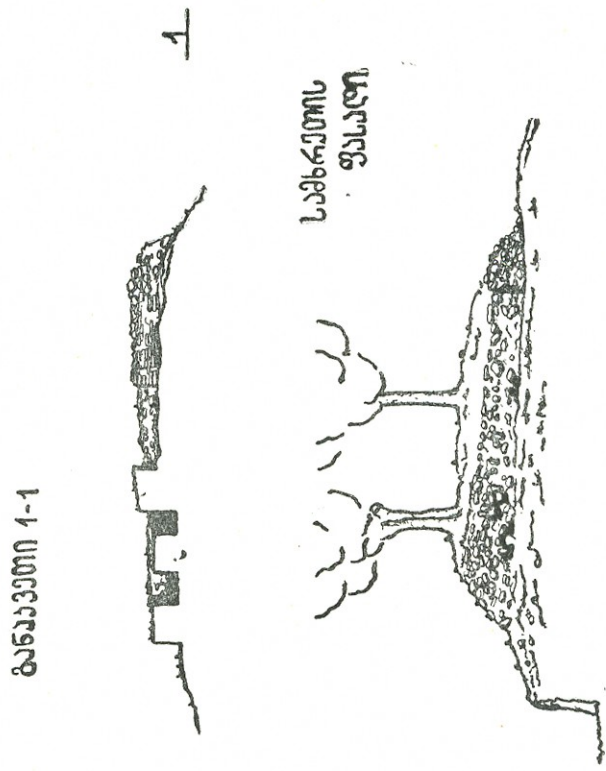
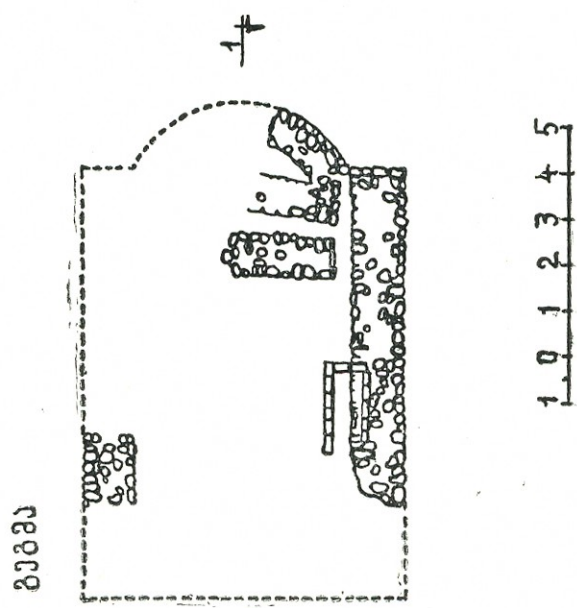
როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გუდავის ნასახლარი მდებარეობს მდინარე ოქუმის მარცხენა სანაპიროზე. ეს მდინარე ცნობილია თავისი „მოძრავი“ კალაპოტით, სწრაფად იცვლის კალაპოტს და ინტენსიურად რეცხავს თავის მარცხენა სანაპიროს, რომლის ჭრილშიც ჩანს კულტურული ფენა. სწორედ ამ ჭრილში გამოჩნდა ძველი ნაგებობის ნაშთები. ეს იყო მცირე ზომის სწორკუთხა ნაგებობის ნანგრევები აღმოსავლეთის მხარეზე ნახევარწრიული შვერილი აფსიდით, რომლის ძირში აღმოჩნდა ადრეფეოდალური ხანის პროკონეზული წარმოშობის მარმარილოს არქიტექტურული დეტალები, ხოლო უფრო ქვედა ფენაში კი — IV საუკუნის რომაელი იმპერატორის კონსტანტინე დიდის და ლიცინიუსის სპილენძის 16 მონეტა (მონეტები განსაზღვრა ნუმიზმატიკის განყოფილების გამგემ ვ. ლეჟინაძემ). ნანგრევებში აღმოჩენილი ჯვრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები (ტაბ. XI—1), რომლებიც ანალოგიების მიხედვით კარგად თარიღდება არაუგვიანეს X საუკუნით, იძლევა საშუალებას ძველი ადრეფეოდალურ ხანას მივაკუთვნოთ.

გათხრელების აზრით¹¹, ძველის ადრეფეოდალურ წარმოშობაზე მეტყველებს, აგრეთვე, მცირე ზომის შვერილი აფსიდა და მისი „აუზისებურობა“, აფსიდა გამოყოფილია ნაგებობის სხვა ნაწილებისაგან კედლით. აუზების არსე-

⁹ М. П. И н а д з е, Города Колхиды в античную эпоху, с. 148.

¹⁰ М. М. Т р а п ш, Раскопки древнего Себастиополиса в районе Сухумской крепости. в 1959 г., с. 246, 247.

¹¹ ვ. ლეჟინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.

სურ. 1. ეკლესიის გეგმა — მარჯვნივ

ბოზა აფსიდებში დამახასიათებელია ზოგიერთი ბაბტისტერიუმისათვის (საინთო-
ლავისათვის). ამდენად სავარუდოა, რომ აღწერილი ნაგებობა პირველად აღნიშნულ
ფერდალური ხანის ბაბტისტერიუმში იყო. მას, როგორც წესი, აგებდნენ ეკ-
ლესიებთან. ეკლესია კი მისგან ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ეს აღ-
გობი დღევანდელი მდინარის კალაპოტში ხვდება და ამდენად საფიქრებელია,
რომ იგი, ისევე როგორც ნაწილობრივ თვით სალოცავიც, მდინარემ ჩამორე-
ცხა და წაიღო. ნაწილობრივ ამას ადასტურებს მდინარის ფსკერიდან ამოღე-
ბული ადრეული ხანის მასალა, მაგალითად, ადრეანტიკური შავლაკიანი იმ-
პორტული ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელიც ანალოგიური მასალით კარგად
თარიღდება V—VI საუკუნეებით¹² (ტაბ. XI—2). ამრიგად, გუდავის ტერიტო-
რიაზე სალოცავის აღმოჩენა ნაწილობრივ წყვეტს მის ტერიტორიაზე ზილანეო-
სის საეპისკოპოსო კათედრის არსებობის საკითხს, რაც წერილობითი წყარო-
ებითაც დასტურდება.

შემდეგი ნაგებობა, რომელიც სალოცავიდან ჩრდილო-დასავლეთით 50—
100 მეტრზე გამოვლინდა, იყო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ გადაჭიმული
გრძელი შემადგება, რომელიც ჰკვეთდა მდინარე ოქუმის მიერ შექმნილ
კონცხს. აქ აიკრიფა უამრავი არქეოლოგიური მასალა, რომლისთვისაც დამა-
ხასიათებელია რომაული წითელლაკიანი ჭურჭლის და ადგილობრივი გვიანან-
ტიკური ყავისფერთხიანი ამფორის ნატეხები. ეს ტერიტორია გათხრების
დროს დაკავებული არ იყო, მაგრამ ადრე ნათესებსა და პლანტაციებს ეკავა და,
ბუნებრივია, აქ აღმოჩენილი ნაგებობაც და კულტურული ფენაც ნიადაგის
დაძუწავებამ ძლიერ დააზიანა. ფენის საშუალო სიმაღლე 50—60 სმ იყო.

უშუალოდ კორდოვანი ფენის ქვეშ აღმოჩნდა რიყის ქვის, აგურის, კრა-
მიტისა და კირქვის ერთიანი ფენა. აქედან კი გამოიყო ძალიან ცუდად შენახუ-
ლი კედელი, რომლის შემორჩენილი სიმაღლე 60 სმ-ია, სიგანე კი — 1 მეტრი.
კედელს საძირკველი არ გააჩნდა, ან, როგორც ვარაუდობენ, შესაძლოა, კედელი
დაბალი ყოფილიყო. კედელი მიემართებოდა შემადგენის გასწვრივ, მის სამ-
ხრეთ ნაწილში გამოვლინდა კუთხე, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთისაკენ უხ-
ვევდა. გამოვლენილი კედელი თავდაცვითი ზღუდის ნაშთის სურათს იძლევა.
სწორედ მის ძირში აღმოჩნდა ის არქეოლოგიური მასალა, რომელზეც ქვემოთ
გვექნება ლაპარაკი.

ზღუდის ერთი მხარე — აღმოსავლეთი დაახლოებით 110 მეტრი სიგრძისა
უნდა ყოფილიყო. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ცნობილ რომაულ სიმაგ-
რებს სწორკუთხოვანი გეგმა ჰქონდათ და გუდავაშიც გამოვლენილი სიმაგრის
ნაშთებიც სწორკუთხოვანი გალავნის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. სწორკუთხო-
ვანი გალავანი ჩამოკვეთილი კუთხეებით გვეხვდება რომაულ სიმაგრეებში.
თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ შერჩენილი ნაწილის წყობა ნაკლებად მეტყვე-
ლია, ვიდრე აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის დანარჩენი ცნობილი რომაულ
სიმაგრეები, რაც არ ითქმის საკმაოდ მრავალფეროვან და მეტყველ არქეოლო-
გიურ მასალაზე.

ეს მასალა ძირითადად სებასტოპოლისში და პიტიუნტში რომაული ციხე-
ების გათხრებისას აღმოჩენილი მასალების ანალოგიურია. არქეოლოგიური მა-

¹² В. Н. Соловьев, Археологические раскопки близ г. Очамчиры в Абхазии, СА,
№ 4, 1937, М.-Л., с. 323.

სალის შესწავლა უნდა დაეწყოთ იმპორტული დაბალი ხარისხის გუდავის რომაული წითელლაკიანი ჭურჭლების განხილვით.

საყოველთაოდ ცნობილია წითელლაკიანი კერამიკის მნიშვნელობა გვიან-ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის საქმეში. ანტიკური სამყაროს გვიანდელი პერიოდის ძეგლების დათარიღება მნიშვნელოვანწილად მას ემყარება¹³. ჩვენში წითელლაკიანი კერამიკა მოპოვებულია უმთავრესად დასავლეთ საქართველოში და ისიც მეტწილად ზღვის სანაპიროზე. ელინისტური ხანის წითელლაკიანი კერამიკა შედარებით დიდი რაოდენობით აღმოჩენილია ვანში¹⁴ და სოხუმში — შედარებით მცირე. ხოლო I—IV საუკუნეების წითელლაკიანი ჭურჭელი გვხვდება ქობულეთში, გონიოში, ვაშნარში. ნოქალაქეში, წებელდაში და ყველაზე მეტი ბიჭვინთასა და სოხუმში. ამ მასალის ძირითადი ნაწილი მცირეაზიური წარმოშობისაა, მაგრამ მკვლევარებს აქვთ საფუძველი იფიქრონ, რომ ეს ჭურჭელი ადგილობრივაც მზადდებოდა¹⁵.

როგორც ცნობილია, წითელლაკიანი ჭურჭელი სუფრის ჭურჭელია და ჩვენი ფრაგმენტებიც ამ სახის ჭურჭელთანაა წარმოდგენილი. ესენია: ფიალეების, ჯამების და უმეტესად ლანგრების ფრაგმენტები (მათი ფრაგმენტულობის გამო ფოტოები ვერ წარმოვადგინეთ).

გუდავის წითელლაკიანი ჭურჭლებისათვის დამახასიათებელია ღია ფერი. წმინდად განლექილი და მოხელილი თიხა. ლანგრები და ჯამები სხვადასხვა ზომისაა და მრავლადაა აღმოჩენილი (32—969: 216, 188, 299, 176, 340, 412 და სხვ.). ძირითადად დაბალი მომრგვალებულად აკეცილი, სადა და მცირედ დაქანებული ნაპირი აქვს, მეტ-ნაკლებად გასქელებული, მოყვანილი წრიული ქუსლი. თიხის ფერი ღია მოყვითალო-მოვარდისფერია. ერთ ფრაგმენტზე (32—969:216) წითელი ლაკის არსებობა შეიმჩნევა შიგნითა და გარეთა მხრიდან, ქუსლთან ახლოს დაღარული ზოლები შემოყვება (ტაბ. XI—3).

მეორე ფრაგმენტი (32—969—412) ძირითადად ისეთივე ფორმისაა, მხოლოდ ქუსლი მეტად გასქელებული და მასზე მუქი წითელი, თითქმის მოყავისფრო ლაკია გადავლებული.

მესამე ფრაგმენტი (32—969:333) უფრო მოზრდილი საშუალო ჯამისაა, მოყვითალო თიხის, კალთამომრგვალებული და ნაპირშეზნექილი, ქუსლიც უფრო თხელი და დაბალი. გარეთა მხარეს კლაკილი ზოლებით ორნამენტა შესრულებული. ეს ფორმა ჯამების საკმაოდ გავრცელებულია, როგორც ჩანს, I საუკუნიდან და გვიანამდე ინახავს თავს, მაგრამ აშკარა ცვლილება ხდება თიხასა და ლაკის ხარისხში. სოხუმში მრავლად გვხვდება II—III საუკუნეებით დათარიღებული ამ ტიპის ჯამები.

ზემოთ მოხსენიებული კარგად განლექილი თიხის ჯამის ანალოგიები დიდი რაოდენობით გვხვდება ბიჭვინტის ნაქალაქარის ზედა ფენებში. მათ ოთ. ლორთქიფანიძე¹⁶, ისე როგორც ტ. კნიპოვიჩი¹⁷, ტირიტაკში აღმოჩენილი ანალოგიუ-

¹³ რ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, წითელლაკიანი კერამიკა სოხუმის ძველი ციხის ტერიტორიიდან, მსკა, ტ. IV, 1965, გვ. 95.

¹⁴ ნ. მ ა თ ი ა შ ვ ი ლ ი, იმპორტული კერამიკის ერთი ჯგუფი ვანიდან, „მაცნე“, № 6, გვ. 33. 199—207.

¹⁵ რ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.

¹⁶ ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ინკიტის ტბის მიდამოებში ჩატარებული სადაზვერვო-არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარი ანგარიში, მსკა, ტ. III, 1968, გვ. 101.

¹⁷ Т. Н. К н и п о в и ч, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—40 гг., МИА, вып., 25, с. 318—319, рис. 12.

რი ჯამების მიხედვითაც მცირეაზიური წარმომობისად მიიჩნევს და III საუკუნეებით ათარიღებს.

მეოთხე ფრაგმენტი (32—969:292) — ეს არის თიხის თეფში, რომლის მსგავსი და ანალოგიური ჩვენს მასალაში ბევრია. მას დაბალი და გამოხნიქილი მომცრო კალთები, მოწითალო კეცი, შედარებით კარგად განლექილი, მრგვალი, განიერი და დაბალი ქუსლი აქვს.

თეფშებს ანტიკური სამყარო ადრიდანვე იცნობდა. როგორც ფიქრობენ, ჩრდილო შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი მსგავსი ჭურჭლები პერგამული თეფშების გვიან რეპროდუქციის წარმოადგენენ და ისინი III საუკუნის ბოლოსა და IV საუკუნით თარიღდებიან. ადრეული და გვიანი ფორმების გარჩევაში სხვა ნიშნებთან ერთად გვეხმარება ქუსლის კონსტრუქცია. ადრე, რომაულ ხანაში, მრგვალი, მცირე დიამეტრის მქონე მაღალი ქუსლი ჰქონია, ხოლო IV საუკუნისათვის ქუსლი განიერდება და დაბლდება, რომლის მაგალითიცაა ზემოთ აღწერილი ნიმუში.

მეხუთე ფრაგმენტი (32—969:305) — დაბალი და განიერქუსლიანი, სწორკალთიანი ჯამისა, ქუსლთან პროფილირებული კალთით. ჭურჭლის კეცი პირთან ოდნავ თხელი და შიგნითაა ჩაკეცილი. ასეთი ჯამები აღმოჩენილია ბიჭვინტაშიც. ვ. გაიდუკევიჩი ამ ტიპის ჯამებს III—IV საუკუნეებით ათარიღებს¹⁸ და მათ მცირეაზიული საწარმოებიდან შემოტანილად მიიჩნევს. ტ. კნიპოვიჩი¹⁹ კი IV საუკუნით ათარიღებს, ბლავატსკიც ფანაგორიის მასალების მიხედვით მათ IV საუკუნით განსაზღვრავს. ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული ასეთი ჭურჭლების ადგილობრივობაც, რაზეც მიუთითებს თუნდაც მათი კოლოსალური რაოდენობა ზღვისპირეთის სხვა ანალოგიურ ძეგლებში²⁰.

გუდავის კერამიკულ მასალაში რაოდენობრივად პირველ ადგილზეა ამფორების ნატეხები. აქ ამფორები გვხვდება როგორც ყავისფერთიხიანი ადგილობრივი წარმოებისა, ისე ყვითელ და წითელთიხიანი იმპორტული. საერთოდ, ამფორები კარგადაა ტიპოლოგიურად დაჯგუფებული და დათარიღებული, ამდენად ჩვენს მასალაში აღმოჩენილ ამფორათა ფრაგმენტები არსებით დახმარებას გვიწევს ძეგლის ასაკის დადგენისას.

ამფორა წარმომობით ძველი ბერძნული ჭურჭელია, რომელიც უმეტესად ზეთისა და ღვინის გადასატანად იხმარებოდა. იგი თავიდანვე ფართოდ გავრცელდა ანტიკურ სამყაროში და დასავლეთ საქართველოშიც მრავლად ჩნდება სხვადასხვა დროს. აღმოჩენილი ნატეხების სიმრავლემ მკვლევარები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ამ ჭურჭლის გარკვეული სახეობა ადგილობრივადაც მზადდებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ გვიანანტიკურ ხანაში პოლიტიკური ცხოვრება დასავლეთ საქართველოში მაინც და მაინც ბრწყინვალე არ იყო, ქვეყანა სამთავროებად იყო დაშლილი და მას არ ჰყავდა საერთო მეთაური. კოლხეთის ზღვისპირა ნასახლარებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალიდან ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოში თიხის ჭურჭლის დამზადება საკმაოდ მნიშვნელოვანი დარგი ყოფილა ხელოსნობისა. ამაზე მიუთითებს არც თუ ისე მდარე ჭურ-

¹⁸ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тири-таки в 1935 г. МИА, 25, с. 123 (სურ. 158—შუაში).

¹⁹ Т. Н. Книпович, დასახ. ნაშრ., გვ. 319, სურ. 12.

²⁰ რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური ვათხრება ბიჭვინტაში, მსკა, ტ. III, 1963, გვ. 75.

ჰელი, ამფორები, განსაკუთრებით კი წელში გამოყვანილი ამფორების დიდი სიმრავლე.

ჩვენი მასალიდან მომდინარე წელში გამოყვანილი ამფორა (32—969:294) მოყავისფრო თიხისგანაა დამზადებული, ცუდად გამომწვარი, შედარებით კარგად გამოძერწილი ვიწრო და გრძელი კორპუსი ყელისაკენ გაფართოებულია, მკვეთრად გამოყვანილი წელი კი გადადის ოდნავ გამობურცულ ქვედა ტანში, კონუსისებური ძირი პატარა ბურთულით მთავრდება. ყელი დაბალი და ზემოთკენ შევიწროვებულია, სახელურები მცირე ზომისაა და ბრტყელგანივკვეთიანი, კორპუსის ზედაპირი დაღარულია გოფირებული ზოლებით. ასეთი ამფორის ნატეხები მრავლადაა ჩვენს მასალაში.

მკვლევარებს კარგა ხანია მიაჩნიათ, რომ ასეთი ტიპის ამფორები ადგილობრივი წარმოებისაა²¹. ურეკის მასალების მიხედვით წელშეზნეჭილი ამფორები (სურ. 18, ტაბ. XVIII) III—IV საუკუნეებითაა დათარიღებული²². წელშეზნეჭილი ამფორები გონიოდან, ნოქალაქევიდან და ბიჭვინტიდან მომდინარე მასალაშიცაა დადასტურებული. მის ადგილობრივობაზე ლპარაკობს ამ ჭურჭლების თიხის სტრუქტურაც. საინტერესოა, რომ მსგავსი ჭურჭელი ყირიმშიაც გვხვდება²³, მაგრამ რაოდენობრივად ისინი ყველაზე მეტი დასავლეთ საქართველოშია დადასტურებული. ნიშნავს თუ არა ეს, რომ ამ ტიპის ამფორები გარკვეულ პერიოდში ექსპორტის საგანია, ძნელია თქმა, მაგრამ მთლად გამორიცხულიც არ უნდა იყოს.

გუდავის მასალაში მრავლად არის აგრეთვე ყვითელ და წითელთიხიანი იმპორტული ამფორებიც.

წარმოდგენილი ამფორა მოყვითალო თიხისაა, მრავლად შემცველი შავი მბრწყინავი მარცვლებით, რაც აშკარად მიუთითებს მათ მცირეაზიურ წარმოშობაზე. განიერი მრგვალი კორპუსი წაწვეტებული ძირით, ფართო ცილინდრული ფორმის მაღალი ყელი პატარა ბაკოთი, სახელურები დიდი და მასიური, განიკვეთში მრგვალი ან „სამყურა“.

მსგავსი ამფორები მრავლადაა აღმოჩენილი ბიჭვინტაში²⁴ და ტანაისის IV საუკუნის ფენებში. შელოვის თქმით, ისინი ადრეშუასაუკუნეებშიც განაგრძნობენ არსებობას²⁵.

IV საუკუნეში გავრცელებულ ამფორათა ტიპს უნდა ეკუთვნოდეს გუდავაში აღმოჩენილ ამფორათა ნაწილი (32—969:303, 267), რომელთაც შედარებით ვიწრო, ცილინდრული ყელი, ყელსა და მხარზე მიძერწილი შედარებით პატარა ყურები, წაგრძელებული, მჭრქალად დაღარული ტანი და ღილისებური ძირი აქვთ. მათი თიხა ღია ჩალისფერი ან მოყვითალო ფერისაა, ყურიც ქედიანი აქვთ.

²¹ ქ. ბერძენიშვილი, კოლხური ამფორების შესწავლის საკითხებისათვის, თბ., 1952, ისტ. ინსტ. არქ. განყ. არქივი; რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, მსკა, ტ. IV, 1965.

²² Н. Хоштарна, Археологические исследования Уреки, Мска, I, 1955, გვ. 59.

²³ А. Я. Яковсон, Средневековые амфоры Северного Причерноморья, СА, XV, М.-Л., 1951.

²⁴ ქ. ბერძენიშვილი, რ. ფუთურიძე, ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები (კატალოგი), გვ. 273, ტაბ. 565.

²⁵ იქვე, ტაბ. 58₂₋₅ და 59₂.

ამგვარი ამფორები ცნობილია ბიჭვინტაში, ბოსფორში²⁶. განსაკუთრებით ბევრია ჩვენ მასალაში ლიტერატურაში ცნობილი ე. წ. „სამოსური“ წარმოშობის ამფორათა ნაწილები. ეს არის მცირე ზომის ამფორები (32—969:132, 482), დამზადებული მოწითალო ან მოწითალო-მოყავისფროდ გამომწვარი თიხისაგან, თხელკედლა. ძირები (ტაბ. XII-1), ზოთაც გვაქვს წარმოდგენილი უმთავრესად გუდავის მასალაში ასეთი ტიპის ამფორები, სხვადასხვა სახისაა, ძირითადად კი კონუსისებრი (32—969:131). ასეთი ამფორები ცნობილია ბიჭვინტიდანაც²⁷. ბოსფორის ქალაქებიდან მომდინარე მასალის მიხედვით ი. იაკობსონი მათ V—VI საუკუნეების ფენებისათვის დამახასიათებლად თვლის. ისინი ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ქალაქებში მრავლადაა წარმოდგენილი²⁸.

საკმაოდ მრავალფეროვანია გუდავის მასალაში წითლად გამომწვარ ამფორათა ფრაგმენტები, რომელთა ყურების ზედაპირი ამოღარული ორნამენტითაა დაფარული (32—969:247). ჩვენში ამგვარ ამფორათა ნაწილები ნაპოვნია ბიჭვინტაში. მირმიკონის მსგავსი მასალით იგი ადრე შუასაუკუნისადმი ითვლება²⁹.

ამგვარად, ზემოთქმულიდან ირკვევა, რომ გუდავაში მოპოვებულ ამფორათა ფრაგმენტები მოიცავს როგორც ადგილობრივ, ისე იმპორტულ მასალას და მათი გავრცელების პერიოდად ითვლება ადრე შუა საუკუნეები.

გუდავაში ჭურჭლის ძლიერ გავრცელებული სახეა მასიური ჯამის თუ თასის მსგავსი ჭურჭელი, რომლებსაც ლიტერატურაში ლუთერია ეწოდება. წარმომავლობით მისი ფორმა, რასაკვირველია, არ არის ადგილობრივი. მაგრამ წელში გამოყვანილი ამფორების მსგავსად, ყავისფერი თიხა მის კოლხურ წარმომავლობაზე მიგვიითობს.

ლუთერია (32—969:245, 319) (ტაბ. XII—3), როგორც ჩანს, საკმაოდ ღრმა, ოდნავ ოვალური ყოფილა, ირიბი გვერდებითა და ბრტყელი ძირით. ლიტერატურაში ტირიტაკისა და მირმიკონის ლუთერიებს თიხის სტრუქტურის მიხედვით სინოპურ ნაწარმიდან მიიჩნევენ³⁰. მაგრამ გაიდუკოვიჩი ცდილობს გამოყოს ლუთერიების ადგილობრივი ფორმა.

ოთ. ლორთქიფანიძე³¹ ბიჭვინტაში მოპოვებულ ლუთერიებს განასხვავებს ანტიკურ სამყაროში გავრცელებულ მსგავსი ჭურჭლისაგან იმით, რომ ტუჩი და მისი გავრძელება ქობაზეა შემადგენელი. და ვარაუდობს „ლუთერიების“ ადგილობრივი ტიპის შექმნაზე, რასაც კეცის შემადგენლობაც მოწმობს.

გუდავის ლუთერიების ფრაგმენტებიც იგივეს თქმის უფლებას გვაძლევს. ბიჭვინტის მსგავსი ლუთერიები მომდინარეა III—IV საუკუნეებიდან³². შემდეგ კი იგი აღარ ჩანს, ყოველ შემთხვევაში, დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში. რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს მასალებს, ურბნისის IV—VIII საუკუნეებით დათარიღებულ ფენებშია დადასტურებული და მას „საწველა-

²⁶ А. Л. Якобсон, დასახ. ნაშრ., გვ. 326, სურ. 12.

²⁷ რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 107, სურ. 3.

²⁸ А. Л. Якобсон, დასახ. ნაშრ., გვ. 326—328.

²⁹ იქვე, გვ. 277, ტაბ. 60, В. Ф. Гайдукович, დასახ. ნაშრ., გვ. 180, სურ. 82.

³⁰ В. Ф. Гайдукович, დასახ. ნაშრ., გვ. 210.

³¹ ოთ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ.

³² რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 81.

ვის“ სახელი აქვს მიცემული³³. რისთვის იხმარებოდა ეს ჭურჭელი, ზუსტად თქმა ძნელია, ფორმით კი უდგება მარილის წარმოების ტექნიკას. ყოველ შემთხვევაში, ზღვისპირა ტერიტორიაზე იგი ამ დანიშნულებით იხმარებოდა.

საშინაო ხელოსნობის დარგის უძველესი ტრადიციების მიმანიშნებელია სხვადასხვა ფორმისა თუ ზომის კვირისტაყების (32—969:147 და სხვ.) არსებობა განსახილველ მასალაში, აგრეთვე, პირამიდული საწაფები (32—969:203, 204, 205 და სხვ.), რომლებიც ვერტიკალურ საქსოვ დაზგაზე ძაფების დასაჭიმად ყოფილა გამოყენებული³⁴. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ მკვლევართა ნაწილი არ გამოირიცხავს მათ გამოყენებას სხვადასხვა ეპოქაში განსხვავებული დანიშნულებებითაც, მაგალითად თევზჭერაში³⁵.

ლიტერატურაში ცნობილია ბადის საწაფების განსხვავებული სახეები. ჩვენი ნიმუშები პატარა ზომის ერთნახვრეტიანი საწაფები — მოგვიანო ხანის ძეგლებიდან მომდინარე მასალებშია დადასტურებული: სოხუმსა და მის მიდამოებში, ოჩამჩირეში, ურეკში, ბათუმის ციხეზე და სხვ.

საერთოდ, ზღვისპირა მასალებში ქსოვილიანი კერამიკის, კვირისტაყებისა და საწაფების არსებობა კოლხური სელის წარმოებისა და რთვა-ქსოვის თუ თევზჭერის მიმანიშნებელია.

გუდავის არქეოლოგიურ მონაპოვარში ნრავლადია აგრეთვე ადგილობრივი, კოლხიდაში დამზადებული კერამიკა. ესაა სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი, როგორც ტლანჭი, ხელით ნაძერწი, ისე სამეთუნეო მორგვზე ნაკეთებაც.

სამზარეულო კერამიკის დიდ ჯგუფს წარმოადგენს ქოთნები, რომლებიც ძირითადად ნატეხებითაა წარმოდგენილი — პირისა და კედლის ნატეხები, ყურები, ძირები. მხოლოდ რამდენიმეა მთლიანი სახის. სამზარეულო ჭურჭლის თიხა მსხვილმარცვლოვანია. მინარეგები — ქარსი, ქვიშა, კვარცი, ავიტი. უმეტესად ცუდადაა განლექილი და კეციც არათანაბრადაა გამოწვეარი. ქოთნების უმრავლესობა სადა ზედაპირიანია, თუმცა არის ზერელედ ზედაპირდაღარულიც. გეხვდება უყურო, ყურიანი და ორყურაც. დაბალი, ზევითკენ გაგანელებული ყელით და ხშირად ოდნავ შესამჩნევი ტუჩით. ყურები პატარა, ბრტყელი. ქოთნის მუცელიც მეტნაკლებად არის მომრგვალებული, ძირები ბრტყელი. მათი უმრავლესობა საშუალო ზომისა ჩანს.

ქოთან (39—969:290), რომელიც აგურისფრადაა გამოწვეარი, თხელკედლია. თიხა მსხვილმარცვლოვანი, მინარეგებით, ცუდად გამოწვეარი, ძლეერი ცეცხლის კვლით. კეცი არათანაბარი. გუდავის ასეთი ქოთნების უმრავლესობა ყურიანია. პატარა ყური ზეაწეული, როგორც წესი, მხარზე და მუცლის დასაწყისზე აქვს მიძერწილი. განივკვეთში ბრტყელი, მხრის ქვემოთ ოდნავ გამობერილი მუცლით სწორი კალთებით გადადის ბრტყელ ძირში. პირისა და ძირის დიამეტრი თითქმის ტოლია (10,5 და 10 სანტიმეტრი). მხარზე ულაზათოდ შესრულებული კლაკნილი ორნამენტის ორი მწკრივი შემოუყვება.

პირგადაშლილი, ყელგამოყვანილი ქოთანი (32—969:382), ნაკლული. აღნიშნული ფრაგმენტის კეცი მორუხო-შავადაა გამოწვეარი. არის მოწითალო

³³ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა (საქართველოს სახ. მუზეუმში დაცული მასალების მიხედვით), მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, 1966, გვ. 50.

³⁴ В. Ф. Г а й д у к е в и ч, К вопросу о ткацком ремесле в Боспорских поселениях, МИА, 25, 1952, с. 397.

³⁵ Н. А. О н а й к о, О фанагорийских грузилах, МИА: 57, 1956, с. 154—155.

შეად ან მოყვითალო-ყავისფრად გამომწვარიც. ყელი ზემოთ განხილულ ფრაგმენტთან შედარებით ფართო და მაღალი აქვს, შებოლილი. ყელზე ქლაკნილი ხაზების ორნამენტი შემოუყვება. ყური ყელსა და მხარის ბოლოზე აქვს მიძერწილი. მხარზევე ამოღარული ხაზები შემოუყვება.

ასეთივე ქოთანი (32—969:369) მოწითალოდ გამომწვარი დაბალი ბაკოთი და ნაკლებად გამობერილი მუცლით. ყელი ოდნავ გადაშლილი, შედარებით მაღალი ტანი. პირის დიამეტრის მქონე სწორი ძირი. ყურის მიძერწვის ადგილი მუცლის შუა ნაწილსა და მხარზეა. ტანი დაღარული აქვს მკრთალი ზოლებით. გუდავის ამ ტიპის ქოთნების ფრაგმენტები მხოლოდ მარტივი სახეების ორნამენტითაა შემკული. ზოგს ირიბი ან ტალღისებური ნაჭდევების სარტყელი შემოუყვება, ერთი ან რამდენიმე რიგად, ან ზედაპირული. ღარები ხან ირგვლივ შემოუყვება, ხან კი ვერტიკალურად.

ტალღური ორნამენტი შესამჩნევად ჩანს გავრცელებული ანტიკურსა და ადრეფეოდალურ აფხაზეთში — ბიჭვინტის ნაქალაქარზე, წებელდაში. ბიჭვინტის კატალოგის მიხედვით ასეთი ორნამენტით შემკული ჭურჭელი მოქცეულია III—IV და VI საუკუნეების ჩარჩოებში³⁶. ამავე პერიოდს განეკუთვნება და მრავლად მოეპოვება ანალოგიები დაბალქობიან ცალყურა ქოთნებს, რომელთაც დაბალი ყელი და თითქმის პირთან მიძერწილი ბრტყელი ყურები აქვთ.

გუდავის მასალაში მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი — სულ რამდენიმე ნატეხი — ქვაბ-ქოთნებისა. ერთი მათგანი (32—969:143) მოყვითალოდ გამომწვარი თიხისაა, ალაგ-ალაგ შებოლილი. მისი ქობა კედლიდან ღარით არის გამოყოფილი, რომელშიც ალბათ იდგმებოდა ქვაბის ხუფი.

მსგავსი კერამიკა აღმოჩენილია ბიჭვინტაში „ხალიანი“ მინის თანმხლებ ფენაში და ამდენად IV საუკუნითაა დათარიღებული³⁷.

ამრიგად, ზემოთ აღწერილი სხვადასხვა ზომის ჭურჭლები განსხვავდებიან ძირითადად ერთმანეთისაგან პირისა და ტანის მოყვანილობით. ზოგი ფრაგმენტი ორნამენტირებულია და ზოგიც არა. საინტერესოა, რომ ზოგიერთი ფრაგმენტის ორნამენტაცია რაღაცით იმეორებს კოლხეთში ადრეულ ხანაში გავრცელებულ ორნამენტს და შესაძლებელია, სხვა გარემოებასთან ერთად, ესეც მიუთითებდეს ძველი ტრადიციების არსებობაზე — გვიანანტიკური ხანის კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების ადგილობრივი მოსახლეობის კერამიკულ წარმოებაში.

ცეცხლზე სადგამ ჭურჭელს — ქოთნებს უნდა ეკუთვნოდეს ღია ფერად გამომწვარი ბრტყელი დისკოსებრი სარქველი (32—969:471), რომლის დიამეტრი 11 სანტიმეტრია. დისკო სადაა, ძლიერი ცეცხლის კვალით. სარქველს შუაში ხელისმოსაკიდი წანაზარდი აქვს, შუაში ჩაღრმავებული.

სამზარეულო დანიშნულებისაა ანუ ცეცხლზე სადგამ ჭურჭელთა რიცხვს ეკუთვნის ტ ა ფ ე ს მ ა გ ვ ა რ ი ჭურჭლები (ტაბ. XII—2), რომელთაც უქუთსლო ჯამისებრი მოყვანილობა აქვთ (39—969:255, 454). გვერდის სიმაღლე სხვადასხვაა, ამდენად სიდიდეც. კეცი აგურისფრადაა გამომწვარი სხვადასხვა სისქის. შებოლილია უფრო მეტად მისი ქვედა მხარე. სახელური მსხვილი და განიერია, შუაში ნახრეტით, შესაძლოა მასში ხის სახელურს ამაგრებდნენ.

³⁶ ლ. ასათიანი, ბიჭვინტის სამზარეულო კერამიკა (კატალოგი), დიდი პიტიუნტი, თბ., 1975, გვ. 206.
³⁷ იქვე, გვ. 208.

განსხვავებით I—III საუკუნეების მსგავსი ჭურჭლებისაგან, რომლებიც უფრო მეტი სიფაქიზით გამოირჩევიან, აქ აღნიშნული ჭურჭლის ტიპი უფრო ტლანქადაა ნაძერწი და მათთვის დამახასიათებელია ფორმათა კუთხოვნება. ყურები განიგვეთში კვადრატულია და არა მრგვალი, როგორც დამახასიათებელია ადრეული ხანისათვის. მსგავსი ჭურჭლები ცნობილია როგორც აღმოსავლეთ³⁸ და დასავლეთ³⁹ საქართველოს ძეგლებიდან, ისე მის გარეთ, ზოს-ფორის⁴⁰ გვიანანტიკური ფენებიდან მომდინარე მასალიდან.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ ჭურჭლის ერთი სახეობა (32—969:364), რომელიც ფორმით განსხვავებულია და ჩვენს მიერ შესწავლილ ანალოგიურ მასალაში არ შეგვხვებოდა. ეს არის მუქი აგურისფერი, მოწითალო მყფე თიხისაგან ნაკეთები აშკარა შავი მარცვლების მინარევებით „ლარნაკის“ ტიპის ჭურჭელი. ნაძერწი უხეშად, ძირისაკენ ოდნავ გამობერილი და შემდეგ სწორად ამავალი კედლები, როგორც ჩანს, თანდათან ვიწროვდება და ყელში გადადის. აი ეს შევიწროვება განასხვავებს მას სწორედ სასმისებისაგან. სამწუხაროდ, ზედა ნაწილი არ არის შემორჩენილი, ამდენად ფორმის გარკვევა ძნელია. ძირი მრგვალი, ტანზე დიდი დიამეტრის მქონე, შიგნითაა შეწეული. კეცში თიხა ნაცრისფერი, გამოუწვავია. ეს ჭურჭელი თავისი ფორმით ძალიან მოგვაგონებს ანტიკურ ხანაში გავრცელებულ ლარნაკებს და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგი შემდეგდროინდელ მინაბაძსაც წარმოადგენდეს. თიხის სტრუქტურა ადგილობრივსა ჰგავს.

საინტერესოა ჩვენი მასალიდან აგრეთვე პატარა ზომის დოქი თუ სასმისი. ესაა (32—969:449) მოყვითალო, შედარებით კარგად განლექილი თიხის თხელკედელა ჭურჭელი, ძირისაკენ მკვეთრად გაგანიერებული და დაბრტყელებული მუცლით, ძირი სწორი. მუცლის ზედა ნაწილი უცვბ გადადის ვიწრო, ოდნავ გადამოილ პირიან ყელში. ბრტყელგანიგვეთიანი ყურის ადგილი მუცლის ყველაზე გამოწეულ ნაწილზე შეიმჩნევა. მის გვერდით ამავე ხაზზე წვრილი მილია დატანებული. მსგავსი ჭურჭელი, ოღონდ უფრო დიდი დიამეტრის მქონე მილით, დადასტურებულია ბიჭვინტის ნაქალაქარის ფენებში და ისიც სამი ფრაგმენტი⁴¹. როგორც ჩანს, ჭურჭლის ეს სახეობა იშვიათად გამოიყენებოდა.

ზემოთ შესწავლილ ადგილობრივ, კოლხეთში დამზადებულ კერამიკას, რომელიც სამხარეულო ქოთნებით გვექონდა წარმოდგენილი, ძალიან ემსგავსება თავისი სტილით და იერსახით გუდავის მასალაში არსებული დიდი ზომის დოქები (32—969:357, 328). მათი თიხა აგურისფერი და მოწითალოა. გვხვდება უხეშად და კარგად გამოძერწილიც, დამახასიათებელია დაბალი და განიერი, გადამოილი ყელი. მკვეთრად გამობერილი მუცელი ქვემოთაგან ვიწროვდება და სწორ ძირში გადადის. ყურები უმეტესად ბრტყელგანიგვეთიანი, სხვადასხვა დახრილობის, მიძერწილია ყელსა და მხარზე. ზოგ ფრაგმენტს კარგად გამოკვეთილი ჩარხის კვალი ამჩნევა, შეიძლება დეკორის მიზნითაც.

ასეთი ჭურჭლის ფრაგმენტებს ზოგ შემთხვევაში თან ახლავს გამოძერ-

³⁸ მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

³⁹ ა. კახიძე, მასალები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ქალაქების ისტორიისათვის, მსკა, ტ. IV, 1965, გვ. 73.

⁴⁰ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмикия в 1935—38 гг., МИА, 25, 1952, სურ. 62.

⁴¹ ლ. ასათიანი, დასახ. ნაშრ., (კატალოგი), გვ. 222.

წვამდე ამოკაწრული „ისრისებური“ ნიშანი. გუდავაში წარმოდგენილი ასეთი ნიშნები დამახასიათებელი და ხშირია ვანურ კრამიტებსა და კოლხურ ლაქებზე. ამით უფრო მტკიცდება ამ ტიპის კერამიკის კოლხური წარმოშობა⁴². ასეთივე სურათის შემქმნელია წიწვოვანი ორნამენტის იმიტაცია, რომელიც გუდავის ერთ-ერთ ღოქს აქვს.

ღოქების ფრაგმენტები გუდავის მასალაში საკმაოდ ბევრია. ზემოთ მოხსენიებული ორნამენტის ღოქი მოყვითალო-აგურისფერი, მინარევებიანი თიხისგანაა დამზადებული, ხორკლიანი ზედაპირით. საკმაოდ ლამაზად გამოყვანილი ყელი ძაბრისებური ვადაშლილი პირით მთავრდება, პირთან ახლოს მიძერწილი ბრტყელი ყური დაფარულია ხშირი, სველ თიხაზე შესრულებული „წიწვოვანი“ ორნამენტით. ასეთივე ორნამენტი აქვს ყელზე, პორიზონტალურად. სამწუხაროდ, მისი ქვედა ნაწილი შემორჩენილი არ არის, მაგრამ სავარაუდებელია, რომ მას ძირისაკენ გაგანიერებული მუცელი ჰქონდა.

ღოქების უმრავლესობა გუდავაში წარმოდგენილია ძირითადად ყელყურისა და ცალკე ძირების სახით. განსხვავდებიან ისინი ერთმანეთისაგან ყელის სიმაღლით, ფორმითა და დეკორით. ძირითადი ნაწილი არის მაღალი და ვიწროყელიანი, სადა ან პირის ქვემოთ შემოყოლებული წიბოთი. მეტწილად ღია აგურისფერად და წითლად გამონწეარი (39—669:232, 248 და სხვ.). ყურებიც შესაბამისად სხვადასხვა ზომის, ბრტყელგანივკვეთიანი უმთავრესად პირთან ახლოს მიძერწილი. ფრაგმენტს ყურზე სავარცხლისებური ერთი მწკრივი ნაჭდევეები აქვს.

ამ სახეობის ჭურჭელში გამოირჩევა ვიწრო და ძალზე მაღალი, სწორყელიანი ღოქის ფრაგმენტი (32—969:377), ოდნავ გაგანიერებულ ყელზე, პირთან ახლოს პატარა მრგვალი ყურით. თიხა მოყავისფრო, შავი ნატრისფერი კეციით.

ღოქების ნაირსახეობას წარმოადგენს ე. წ. „სამტუხა“ პირის მქონე ჭურჭლები (32—969:277), რომელთა თიხა მოყვითალოა და უფრო თხელკედელია.

წარმოდგენილი ღოქების თიხა დიდი რაოდენობით ქვიშის შემცველია, ნაწილი ძალიან ჰგავს ადგილობრივი კოლხური ამფორების კეცს. ნაძერწია შედარებით ტლანქად, დეკორიც ძუნწადაა გამოყენებული.

ანალოგიური მასალა არის ბიჭვინტის ნაქალაქარის ადრეფეოდალურ ფენებში. მაგრამ მათი წარმომავლობა უფრო კოლხეთის შიდა რაიონებიდან უნდა იყოს. ავიღოთ თუნდაც მათი მსგავსება ვანიდან მომდინარე უფრო ადრეული ხანის ადგილობრივ კერამიკასთან. და რაც საინტერესოა, ზემოთ განხილული ღოქები, განსაკუთრებით კი „სამტუხა“ თავისი იერით, „ტუჩის“ მოყვანილობით უფრო ემსგავსება აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკას, კერძოდ, ურბნისიდან მომდინარეს. იქ კი ასეთი ჭურჭლები VI—VIII საუკუნეებით დათარიღებულ ფენებშია დადასტურებული⁴³.

საერთოდ, „სამტუხიანი“ მოყვანილობის პირი განსაკუთრებით გავრცელებულია გვიანანტიკურ ხანაში და ამ ტრადიციის გავრცელებას უნდა წარმოადგენდეს ჩვენი ნიმუშებიც.

გუდავის მინის ჭურჭელი, სამწუხაროდ, პატარა ფრაგმენტებითაა წარმო-

⁴² ნ. ხოშტარია, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. ლეჟავა, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1966 წელს, ვანი I, 1972, გვ. 165—166.

⁴³ მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 60—61.

დგენილი. ესაა ძირითადად თხელკედელა, მომწვანო, ცისფერი და თეთრი მინის პატარაფეხიანი სასმისების მრგვალი ძირები (32—969:157, 158 და სხვ.), სწორპირიანი ჭურჭლის ნატეხები, სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ყურბები აგრეთვე სარკმლის მინაც.

გუდავის მინის ჭურჭლიდან საინტერესოა მოყვითალო-მომწვანო ფერის მინის თხელკედელა ფინჯნის მუცლის ნაწილი (32—969:481), რომლის ზედაპირზეც ლურჯი საღებავით შესრულებული „ხალებია“. „ხალიანი“ მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნია ბიჭვინტის ნაქალაქარზე⁴⁴, წებელდაში (ინახება სოხუმის მუზეუმში), ქობულეთში; ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში მინის ლურჯი „ხალებით“ შემკული ფინჯანი ნაპოვნია მცხეთის ერთ-ერთ სამარხში. ნ. უგრელიძე ამ ფინჯანს ჩრდილო შავიზღვისპირეთული ანალოგიების მიხედვით ათარიღებს ახ. წ. IV საუკუნით⁴⁵.

„ხალიანი“ მინის ჭურჭელი სადღეისოდ დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული ჩრდილო შავიზღვისპირეთში, სადაც ისინი ჩვეულებრივ გვხვდებიან ე. წ. „გოთური სტილის“ ნივთებთან ერთად. დიდი რაოდენობით გვხვდება ისინი ქერჩის მასალებში და იქ აღმოჩენილი ნუმისმატიკური მასალით საიმედოდ თარიღდება IV საუკუნის მეორე ნახევრით⁴⁶. მსგავსი ფრაგმენტები აღმოჩენილია აგრეთვე ტირიტაკსა და ფანავორიაში⁴⁷. გაილუკევისის გამოკვლევის თანახმად, „ხალიანი“ მინის ჭურჭელი ფართოდ იყო ხმარებაში ჩრდილო შავიზღვისპირეთში ახ. წ. IV—VI საუკუნეებში⁴⁸. ხოლო რაც შეეხება მისი წარმოშობის ცენტრებს, ვერ არ არის დადგენილი.

სამშენებლო მასალა გუდავაში წარმოდგენილია საკმაო რაოდენობის კრამიტებით, ყველა მომდინარე ეკლესიის უბნიდან. კრამიტი ცნობილია გვერდბაკეცილი ბრტყელი, ე. წ. სოლენი და ღარისებრი — კალიბტერი. ეს უკანასკნელი სინქრონულ მასალაში გაცილებით მცირედაა წარმოდგენილი. იგი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უძველესი დროიდანვე ყოფილა გავრცელებული. ურეკის გათხრებით გამოვლენილი მასალიდან ჩანს, ღარიანი კრამიტი ბრტყელის გარეშე იხმარებოდა. ურეკის ღარიანი კრამიტი VI—VII საუკუნეებითაა დათარიღებული. ღარიანი კრამიტი ცნობილია აგრეთვე ვანის ძვ. წ. IV—III საუკუნეების ფენებიდან. ამ დროისთვის იქ უკვე სოლენიც დასტურდება.

გუდავის გვერდბაკეცილი ბრტყელი კრამიტები ზომების, სისქის მიხედვით ახლო მსგავსებაშია ბიჭვინტის ნაქალაქარზე⁴⁹ აღმოჩენილ კრამიტებთან. მისი სიგრძე 40—45 სანტიმეტრია, განიერი თავის სიგრძე 27 სანტიმეტრია, ხოლო ვიწრო თავისა — 20 და 21 სანტიმეტრებს შორის მერყეობს. კედის

⁴⁴ თ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ინკიტის ტბის მიდამოებში ჩატარებული საღაზვერვო არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარი ანგარიში, მსკა, ტ. III, 1963, გვ. 99.

⁴⁵ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, მინის ისტორიის წარმოშობისათვის ძველ საქართველოში, საღისერტაციო ნაშრ., თბ., 1954, გვ. 101—102.

⁴⁶ В. В. Шкорпиль, Отчет о раскопках в г. Керчи в 1904 г., ИЛК, вып. 25, 1907, с. 42—44.

⁴⁷ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки в Тиритаки в 1935—40 гг., МИЛ, 25, с. 119.

⁴⁸ В. Ф. Гайдукевич, დასახ. ნაშრ., გვ. 38, 85.

⁴⁹ რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, მსკა, ტ. III, 1963, გვ. 71.

საშუალო სისქე 1,5 სანტიმეტრია. აკეცილი გვერდის სიმაღლე კი — 4,5—5 სანტიმეტრს არ აღემატება.

ასეთი კრამიტები საგრძნობლად განსხვავდება ანტიკური და გვიანანტიკური კრამიტისაგან — ზომებით, მოყვანილობით. ეს კრამიტები ახლო ანალოგიებს პოულობს უფრო ადრეფეოდალური ხანის ნაგებობათა თხრისას მოპოვებულ კრამიტებთან, მაგალითად, ვაშნარისა და ბიჭვინტის მსალასთან. ბიჭვინტის კრამიტის დათარიღების ბოლო პერიოდად მიჩნეულია VII—VIII საუკუნეები.

ასეთი ახლომდებარე პუნქტების კრამიტების ერთგვარობა მიუთითებს არა მარტო მათ ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე, არამედ იმაზეც, რომ დასავლეთ საქართველოს საკმაოდ ფართო ტერიტორიაზე დროის გარკვეულ მონაკვეთში ერთი სახის სახურავი მასალა ყოფილა გავრცელებული.

ჩვენი მასალიდან მომდინარე ლითონის ნაწარმი — იქნება ეს დანები თუ ბრტყელთავიანი დიდი ზომის ლურსმნები, ანალოგიებით ასევე ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებშია დადასტურებული.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, გუდავა-გუდაყვა-ზიდანოსი გვიანანტიკურ პერიოდში რომის იმპერიის სტრატეგიული ინტერესებისათვის ისეთივე როლს ასრულებდა, როგორც სხვა იმდროინდელი პუნქტები დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლში.

მიუხედავად იმისა, რომ გუდავაში არა გვაქვს შენობების, განსაკუთრებით კი თავდაცვითი ნაგებობების ისეთი ნიმუშები, როგორც დამახასიათებელია იმ დროის აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის სხვა რომაული სიმაგრეებისათვის, მას არ ეკარგება თავისი მნიშვნელობა. გუდავა მდებარეობს შუა წერტილზე ფოთსა და ბიჭვინტას შორის. თითქოს კანონზომიერია ამ ადგილას ასეთი პუნქტის არსებობა, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ შავი ზღვისპირეთზე განლაგებული რომაული სიმაგრეები გარკვეული მანძილით იყვნენ ერთმანეთისაგან დაცილებული.

რაც შეეხება ნაგებობის ფრაგმენტულობას, სავარაუდებელია, რომ მისი დიდი ნაწილი დღევანდელ ჰაობიან ადგილას ხვდება, სადაც გათხრების ჩატარება შეუძლებელი იყო. ის რომ დასავლეთ საქართველოს ამ კუთხეში არ არის სამშენებლო კარიერი, ერთგვარად წყვეტს აქ წარმოდგენილი თავდაცვითი ნაგებობის „სილატაკეს“.

გუდავის არქეოლოგიურ მასალაში წარმოდგენილი იმპორტული წარმოების ნიმუშების სიმრავლე საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ გვიანანტიკურ ხანაში დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვისპირეთის მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა მცირე აზიისა და ჩრდილო შავი ზღვისპირეთის ცენტრებთან. ეს არ ითქმის შემდეგდროინდელ მასალაზე, სადაც უმრავლესობა ადგილობრივია, რაც იმის მანიშნებელია, რომ არსებული პოლიტიკური ვითარების გამო შეწყვეტილია ან მოშლილია სავაჭრო ვაჭრობა.

მიუხედავად იმისა, რომ თვალში საცემია ადგილობრივი კერამიკის სიმდარე, დაბალია თიხის დამუშავების კულტურა, მივიწყებულია ძველი, დახვეწილი და სიმეტრიული ფორმები, მისი სიმრავლე მაჩვენებელია იმისა, რომ ამ დროს დასავლეთ საქართველოში ჭურჭლის დამზადება მნიშვნელოვანი დარგი ყოფილა და, რაც მთავარია, მეტი შეხების წერტილები ჩნდება დასავლეთ საქართველოს შიდა რაიონებთან და აღმოსავლეთ საქართველოსთან.

მ. ჟოჯელია

სასანური სინი კრასნაია პოლიანადას

(ტაბ. VII—X)

სასანური ირანის ხელოვნების გამოვლენის სფერო საკმაოდ მრავალმხრივი იყო. ამ ეპოქის ხელოვნების დარგებიდან ყველაზე უფრო კარგად არის ცნობილი გამოყენებითი ხელოვნება, რომელიც „პროკლამატიურ“ ხასიათს ატარებდა. მეფეთ მეფისა და მის წარჩინებულთა ოფოციალური პორტრეტების გამოსახვა დამახასიათებელი იყო სასანური რელიეფების, კედლის ფერწერის, გემების და ჭედური ხელოვნებისათვის. სასანურ ვერცხლისა და ოქროს ჭურჭელზე (თასებზე, სინებზე, რიტუალურ საგნებზე) სამეფო კარისათვის მიღებული ხელოვნების სპეციფიკური სიუჟეტებია აღბეჭდილი: ნადიმის და ნადირობის სცენები, სხვადასხვა ცხოველების ფანტასტიკური გამოსახულებები, მითოლოგიური სიუჟეტები.

დღემდე ცნობილი სასანური ტორეტიკის ასამდე ნიმუშიდან მკითხველის ყურადღებას ერთ-ერთ მათგანზე შევაჩერებთ.

1947 წელს ადღერის რაიონის დაბა კრასნაია პოლიანაში ნაპოვნი იყო სასანური ხანის ვერცხლის სინი, რომელზეც გამოსახულია ტახტის მემკვიდრის დათვებზე ნადირობის სცენა. (ტაბ. VII). სინი პირველად გამოაქვეყნა ა. მელიხოვმა, რომელმაც თავის პუბლიკაციაში აღნიშნა, რომ სინი ნაპოვნი იყო სამარხში, მდიდარ სამარხეულ ინვენტართან ერთად, და მკვლევარი, სამარხის შემადგენლობის მიხედვით, მას ათარილებს II საუკუნის მიწურულით — III საუკ. დამდეგით¹. მისი აზრით, ძეგლი მიეკუთვნება სკვითო-სარმატულ წრეს და წარმოადგენს კავკასიური სახვითი ხელოვნების ნიმუშს.

სინი ინახება ქ. სოხუმის დ. გულიას სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში ისტორიის განყოფილების სეიფში (საინვენტარო № 3839). სინის დიამეტრი 28 სმ-ია, წონა — 1835 გრ.

სინზე წარმოდგენილი მხედრის იკონოგრაფია ზუსტად არაა იდენტიფიცირებული და მეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ა. მელიხოვი თვლის, რომ სინი დამზადებულია წინასასანურ პერიოდში². ბ. მარშაკი სინს უკავშირებს ირანის მომავალ შაჰანშაჰ ვარაჰრან II-ს³. ვ. ჰინცი მხედრის იკო-

¹ А. Н. Мелихов, Серебряное блюдо из Красной Поляны. «Краткие сообщения Института истории, материальной культуры АН СССР», вып. XLIII, М., 1952, с. 74.

² А. Н. Мелихов, დასახ. ნაშრ., გვ. 78—79.

³ Б. И. Маршак, Я. К. Крикис, Чилекские чаши, «Труды Государственного Эрмитажа», № 10, 1967, с. 62.

ნოგრაფიას აიგივეებს პიტიახშუ პაპაკის გამოსახულებასთან⁴. ვ. ლუკონინი სინს, სამართლიანად, მიაკუთვნებს შაჰანშაჰ შაჰურ I-ის მეფობის ხანას⁵. ჩვენ შევეცადეთ, შეძლებისდაგვარად, გავვესაზღვრა გამოსახული მხედრის ვინაობა და დაგვეზუსტებინა სინის დამზადების თარიღი.

სინი კარგად არის შენახული (მხოლოდ ორგანაა ოდნავ მოტეხილი — დათვის უკანა ფეხი და წარწერის ფრაგმენტი), დამზადებულია ვერცხლისაგან, ზოგან ვარაყის გამოყენებით (მოვარაყებულა მხედრის თავსაბურავი, ტანსაცმელი იდაყვამდე, ხიფთანის სამაჯეები, ორი მოკლე აფრიალებული ბაფთა მკერდზე, ცხენის მოკახმულობა, ცხოველების ჩლიქები და დათვის თავები).

სინზე წარმოდგენილ მხედარს აქვს ყველა ნიშანი დამახასიათებელი ადრეგნასანური „ოფიციალური პორტრეტის“ იკონოგრაფიისათვის⁶. ტანი პროპორციულია, თავი პროფილშია გამოსახული, მკვეთრად გამოსახული პორტრეტული ნიშნებით. მხრები და გულმკერდი ფასშია წარმოდგენილი (ტაბ. VIII). მხედრის სახე ოვალურია, წვერ-ულვაშით შემკული. უღვაშები ზევით აქვს აპრეხილი, წვერი დაკულულებული, კისერი მასიური. თმის ვარცხნილობაც „ოფიციალურ პირთათვის“ დამახასიათებელი აქვს — მჭიდროდ დაგრებული ხუთი ნაწნავით. ყურში დიდი მრგვალი მძივისებრი საყურე უყვითა. თავი შემკულია საპატიო თავსაბურავით — ოვალური ქულახით (ე. წ. პართული ტიპით), რომელიც დაფარულია პატარა წრეებითა და წერტილებით. მხედრის ტანი შემოსილია მრგვალსაყელოიანი ხიფთანით და შარვლით, რომელიც თითქმის ფეხის ტერფამდე სწვდება. მხედრის სამოსელი მოფარდულია. მკერდზე ორი მოფრიალე ბაფთაა, რომლებიც ორი ბალიდან გამოდიან: ეს დეტალი დამახასიათებელია III საუკუნის ირანის წარჩინებულთა ტანსაცმლისათვის⁷. სამოსელი მორთულია სამი შეერთებული წრის ორნამენტით. ეს დეკორატიული მოტივი ხშირად იყო გამოყენებული ტორეტიკის ძეგლებსა⁸ და სასანურ ნუმიზმატიკაში⁹. მდიდრული სამოსელის ბალიებით, ასხმული მძივებით და მარგალიტებით მორთვის ტრადიცია ცნობილი იყო სასანურ ირანში¹⁰.

მხედარს წელზე შეზბული აქვს საისრე, რომელზეც გამოსახული ორნამენტი ახლოს დგას ქ. თეირანის მუზეუმში დაცული თასის კაპარჭის ორნამენტ-

⁴ K. Hinz, Altiranische Funde und Forschungen, Berlin, 1969, გვ. 206.

⁵ В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, М., 1969, с. 68, рис. 20.

⁶ ადრეგნასანური ოფიციალური პორტრეტის ხასიათისა და მისი განვითარების შესახებ, იხ. В. Г. Луконин, Иран в эпоху первых Сасанидов, Л., 1961; А. Я. Борисов, В. Г. Луконин, Сасанидские геммы, Л., 1963.

⁷ იხ. შაჰურ I-ის რელიეფები დარაბში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., სურ. 91, 97; ბიშაპურში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., გვ. 180, სურ. 105; ნაჟში-რუსთაში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ. გვ. 181, სურ. 106; გვ. 183, სურ. 107.

⁸ პიტიახშუ პაპაკის თასი არმაზისხევის № 2 სამარხიდან — К. Г. Мачабели, Позднеранняя торевтика Грузии, Тб., 1976, с. 105—116, рис. 40—41. მეფეთ მეფის ტანსაცმელი ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენის მუზეუმში დაცულ თასზე, რომელიც V—VII სს-ით თარიღდება; V საუკუნის სინზე მოცეკვავე ქალების სამოსელი: R. Ghirshman, Parthians and Sassanians, Paris, 1962, გვ. 203, სურ. 242. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის თასზე შაჰანშაჰ ხოსრო II-ის გამოსახულებით: A. Godar, Umestnost Irana, Beograd, 1965, სურ. 117.

⁹ ვარაპრან V-ის, ფეროზის, კავადის, ზამსპის და ვარაპრან VI-ის მონეტების ზოვიერთ გმისაზე.

¹⁰ Н. В. Дьяконова, Сасанидские ткани, «Труды Государственного Эрмитажа», т. X, Л., 1969, с. 81—98.

თან. (ტაბ. IX). მარჯვენა ხელი წინ არის გაშვებული და საგდებელი უჭირავს, რომელშიც ერთ-ერთი დათვის თავია გაბმული.

მხედრის გვირგვინს სასანელი შაჰანშაჰების გვირგვინების ყველა დამახასიათებელი ნიშანი აქვს. სასანელ მეფეთ მეფეთა გვირგვინების 30 ტიპია ცნობილი. სინზე წარმოდგენილი გვირგვინი არაა წარმოდგენილი სასანურ მონეტებზე. ქულახი შეკვლია ორი იდენტური ნიშნით (nišan) და მონოგრამით ცენტრში. სასანელი ოფიციალური პირების თავსაბურავები ხშირად იყო შემკული სხვადასხვა ნიშნებითა და მონოგრამებით¹¹.

განხილული სინის მხედრის თავსაბურავის ფორმა ანალოგიურია სასანურ გემაზე ე. წ. „დევონშირის ამეთვისტოზე“ წარმოდგენილი პირის ქულახისა, რომელზეც გამოსახულია ქერმანის შაჰი — ვარაჰრანი.

დათვების ბეწვი გადმოცემულია პუნქტირული ხაზებით და მოკლე შტრიხებითაა შესრულებული (ტაბ. XI). დაჭერილი დათვის თავის გამოსახულება მსგავსია დათვის გამოსახულებისა ადრესასანურ თასზე, რომელიც 1886 წ. იყო ნაპოვნი პერმის გუბერნიის სოფ. ნიჟნაია შახაროვკაში და III საუკუნის შუა წლებით თარიღდება¹².

სინზე წარმოდგენილი ცხენი გამოსახულია მოძრაობაში, წინაწეული ფეხებითა და გაკვანძული კუდით, რომელზეც მიბმულია ორი ბაფთა და ორი ბურთი. ანალოგიური ბურთებია ქ. თეირანის მუზეუმის თასზე, რომელზეც აღბეჭდილია ტახტის მემკვიდრის ნადირობა. ცხენის გაკვანძული კუდით წარმოსახვა სასანური ხელოვნების დამახასიათებელი ნიშანია¹³. სიგრივ ღვედზე ცხენის აკაზმულობაა ჩამოკიდებული. ცხენის თავიც ბურთითაა შემკული. გვირგვინზე შემკული და მდიდრულ ტანსაცმელში გამოწყობილი მხედრის (მეფის ან უფლისწულის) გამოსახვა — ადრესასანური ხელოვნების საყვარელი სიუჟეტია, რომელსაც ხშირად მიმართავდნენ ირანელი ოსტატები¹⁴.

¹¹ არღამირ I-ის რელიეფები ფირუზაბადში — W. Hinz, დასახ. ნაშრომი, სურ. 56; ნაყში-ი რაჯაში (არტაბან V-ის ქულახზე) — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., სურ. 57—58, 68; შაპურ I-ის რელიეფი ნაყში-ი რაჯაში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., სურ. 74, ვარაჰრან II-ის რელიეფი ნაყში-ი რუსთამში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., სურ. 125 და ნაყში-ი ბაჰრამში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., სურ. 133; ჰორმიზდ II-ის რელიეფი ნაყში-ი რუსთამში — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., სურ. 133 (a); მაგუპატ ქარტირის თავსაბურავზე სხვადასხვა, ნიშნებია გამოსახული — W. Hinz, დასახ. ნაშრ., 135 (a); პიტიაშ პაპაკის თავსაბურავი — А. Апакидзе, Г. Гобеджишвили, А. Каландадзе, Г. Ломтатидзе, Мухета I, Археологические памятники Армазисхеви, Тб., 1958, სურ. 47, ფიგ. 21, და ზოგიერთ სასანურ ვეშებზე: А. Я. Борисов, В. Г. Луконин, დასახ. ნაშრ., გვ. 39—40.

¹² Я. Н. Смирнов, Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. СПб., 1909, рис. 14, № 36; К. В. Тревер, Памятники греко-бактрийского искусства, Л., 1940, с. 99; А. П. Смирнов, «Железный век Башкирии», «Материалы и исследования по археологии СССР», М., т. 58, 1957, с. 86; В. Г. Луконин, Б. И. Маршак, Изучение сасанидского искусства в Государственном Эрмитаже. Тезисы докладов на юбилейной научной сессии, Л., 1964; В. Г. Луконин, Картир и Мани, ВДИ, 1966, № 3, с. 78—79; Б. И. Маршак, Согдийское серебро, М., 1971, с. 79.

¹³ არღამირ I-ის რელიეფები დარაბსა: W. Hinz, დასახ. ნაშრ., გვ. 150—151, სურ. 76—77 და სალმასში: W. Hinz, დასახ. ნაშრ., გვ. 136, სურ. 69; ჰორმიზდ II-ის რელიეფი ნაყში-ი რუსთამში: А. Godard, დასახ. ნაშრ., სურ. 99; E. Porada, The Art of ancient Iran, New-York, 1965, გვ. 205, სურ. 55. W. Hinz, დასახ. ნაშრ., გვ. 218, სურ. 133 ვ; В. Г. Луконин, Культура, с. 115, рис. 18.

¹⁴ სოხუმში დაცული სინის ანალოგიური სცენებია წარმოდგენილი შემდეგ სასანურ თასებზე: ა) ქულახის მეფე ვარაჰრანი — ერმიტაჟის კოლექციიდან: И. А. Орбели, К. В. Тревер, 81
ბ. მუზეუმის მოაბზე, XX XIV — В

ადრესასანური ხანის ტორევეტიკის ძეგლებს შორის გვხვდება რომლებიც შესრულების სტილით და სიუჟეტიტ ენათესავენ იან ერთმანეთს. კომპოზიციისა და სტილისტური დეტალების ზოგიერთი ნიშნის მიხედვით (ცხენის კუნთების, მხედრის ტერფის) სოხუმის მუზეუმში დაცული სინი ახლოს დგას თეირანის მუზეუმის თასთან. მასზე წარმოდგენილ მხედარს ზოგიერთი მეცნიერი აიგივებს შაჰანშაჰ ჰორმიზდ II-თან¹⁵.

ჩაცმულობის ზოგი დეტალი (ტანსაცმლის ნაკეცები, გადმოცემული ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ხაზებით) და კომპოზიციის ზოგიერთი თავისებურება ანალოგიურია შაჰურ II-ის თასებისა ერმიტაჟის კოლექციიდან და ბრიტანეთის მუზეუმიდან.

ადრესასანური ტორევეტიკის ამ ძეგლების სტილისტური ანალოგიები ამტკიცებენ თასების ქრონოლოგიურ სიახლოვეს და მათ კუთვნილებას წარმოების ერთი ცენტრისადმი. აღმოსავლური ტორევეტიკის სპეციალისტი ბ. მარშაკი სასანურ ტორევეტიკაში გამოყოფს რამდენიმე სკოლის არსებობას, ათარიღებს რა სინს კრასნაია პოლიანადან III საუკუნის III მეოთხედით, მას სასანური ტორევეტიკის განვითარების I ეტაპს მიაკუთვნებს; ქ. თეირანის მუზეუმის თასს და შაჰურ II-ის თასს ერმიტაჟიდან — II ეტაპს, ხოლო ბრიტანეთის მუზეუმის თასს შაჰურ II-ის გამოსახულებით — III ეტაპს¹⁶.

სოხუმის სინზე წარმოდგენილ მხედარს „ოფიციალური პორტრეტისთვის“ დამახასიათებელი ყველა ნიშანი აქვს — ქულახი, ბაბთა, თმის ვარცხნილობა, საყურე, მარგალიტის ფარღული (გულსაკიდი), ტანსაცმლის მორთულობა, რაც მის მეფურ მოდგმაზე მიუთითებს.

სინის გარეთა მხარეზე წყვეტილხაზოვნად შესრულებული პართული წარწერაა, რომელიც გვამცნობს სინის მფლობელის სახელს და თასის წონას (ტაბ. X₂). წარწერა ამოიკითხა ვ. ლუკონინმა. იგი შემდეგნაირად ითარგმნება: „მიეკუთვნება ვარაჰრანს (ან წარმოადგენს ვარაჰრანის კუთვნილებას). 452 დენარი“¹⁷ (ტაბ. X₃). წარწერის დუქტის მიხედვით, ზედწერილი სინის ერთდროუ-

Сасанидский металл, Л., 1935, рис. 4; В. Г. Луконин, Иран в эпоху, рис. XVIII К. Erdman, Die Kunst Irans zur Zeit der Sassaniden, Berlin, 1969, სურ. 62; ბ) იეზიდგერდ I-ის თასი ნადირობის სცენით: Я. Н. Смирнов, დასახ. ნაშრ., № 62; გ) ვარაჰრან V-ის თასი ბრიტანეთის მუზეუმიდან: O. Dalton, The Treasure of the Oxus, London, № 207, გვ. 61—62. დ) იეზიდგერდ II-ის თასი გარეულ ხართან ორთაბრძოლის სცენით: К. Erdman, Die Entwicklung der sasanidischen Krone, «Ars Islamica», v. XV—XVII, 1951, გვ. 104; Б. И. Маршак, Я. К. Крикис, დასახ. ნაშრ., გვ. 63. ე) ფეროზის თასი სამარყანდის მუზეუმიდან ლომსა და ლეოპარდზე ნადირობის სცენით: Б. И. Маршак, Я. К. Крикис, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64. ვ) ონაგრზე მონადირე კვადი თეირანის მუზეუმიდან: К. Erdman, Die Entwicklung, გვ. 110; L. V. Berghie, L'archéologie d' Iran ancien, Leiden, 1959, სურ. 5. გ) ფეროზის თასი ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენის მუზეუმიდან: E. Herzfeld, Khusräu Parvez und der Taq-i Vastan. «Archaeologische Mitteilungen aus Iran». Bd. IX, Berlin, 1930, სურ. VIII; К. Erdman, Die Kunst., გვ. 63; К. Erdman, Die Entwicklung, გვ. 106; E. Rogada, დასახ. ნაშრ., გვ. 219, სურ. 59; Б. И. Маршак, Я. К. Крикис, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

¹⁵ R. Ghirschman, Notes Iranniennes VI: Une Coupé Sassanide à scène de chasse. «Artibus Asiae», XVIII, გვ. 5—9.

¹⁶ Б. И. Маршак, Я. К. Крикис, დასახ. ნაშრ., გვ. 62—63.

¹⁷ В. Г. Луконин, Иран в эпоху., с. 58.

ლი უნდა იყოს. წარწერიდან ვიგებთ, რომ სინზე უნდა იყოს გამოსახული საყრდენული სახური ირანის შაჰანშაჰის ერთ-ერთი ვაჟი — სახელად „ვარაჰრან“¹⁸.

იკონოგრაფიული ნიშნების მიხედვით სინზე გამოსახულ მხედარს III საუკუნეში უნდა ეცხოვრა. იმ დროს, როგორც ადრე სასანური ხანის ეპიგრაფიული ძეგლებიდანაა ცნობილი (SKZ)¹⁹, ამ სახელს ატარებდა ორი უფლისწული — ირანის მომავალი შაჰანშაჰი ვარაჰრან I (შაპურ I-ის ვაჟი) და ვარაჰრან II (ვარაჰრან I-ის ვაჟი). თასზე სწორედ ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს წარმოდგენილი. შევეცადოთ განვსაზღვროთ ამ ორი მოსაზრებიდან რომელია უფრო დამაჯერებელი.

1. SKZ (სტრიქ. 24) მოხსენებულია შაჰანშაჰ შაპურ 1-ის ოთხი ვაჟი — ვარაჰრანი გილანის მეფე, შაპური — მეშანის მეფე, ჰორმიზდ-არდაშირი — სომხეთის დიდი მეფე და ტახტის მემკვიდრე, ნერსე — ინდოეთის, საკასტანის და ტურესტანის მეფე. ამ საპატიო წოდებებს უფლისწულები ჯერ კიდევ რომთან ომის დაწყებამდე ატარებდნენ. რომაელებზე გამარჯვების აღსანიშნავად შაპურ 1-მა დააარსა „სახელობითი ცეცხლტაძრები“ ('twr w ptn'n — pat nām atūr.)²⁰. ვაჟიშვილებს შორის, რომელთა სახელობითი ცეცხლებიც ავიზგიზდნენ, არაა მოხსენებული ვარაჰრან I. ის მამის სამხედრო ლაშქრობებში არ იღებდა მონაწილეობას. მას ევალებოდა ახლადდაარსებული სასანური იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვრებისათვის თვალყურის დევნება.

¹⁸ ამ სიტყვის ეტიმოლოგია ასეთია: ზოროასტრელების წმინდა წიგნში „ავესტაში“, ვერეტრაგნა გამარჯვების ღვთაებაა, რომელიც სდევნის ბოროტ სულს ვერეტრუს. ძვ. სპ. Vr. Qragnahya > Vera Qrayna. პართულ ხანაში ეს საკუთარი სახელი გადაიქცა ვარაჰრანად — Varahrān. VIII—IX სს-ში სპუთალო სპარსული ენა (ფალაური) შეცვალა ახალმა სპარსულმა, რომელმაც გამოიწვია ძველ სიტყვებში თანხმოვან „ვ“-ს შეცვლა „ბ“-თი და ცხვირისმიერი „ნ“-ს „მ“-დ გადაქცევა — ბჰრამ: Bahrām.

* WrQragnahya > Varahrān > Vahrān Bahrān > Bahrām. იხ. ლიტ. F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, გვ. 361. P. G. III т а к е л ь б е р г, Об иранском влиянии на религиозное верование древних армян. Труды восточной комиссии императорского Московского Археологического общества, М., 1901, т. II, с. 1—39, A. Гафуров, Лев и кипарис, М., 1971, с. 59.

¹⁹ SKZ-ზოროასტრის ტაძარი ე. წ. „ზოროასტრის ქაბაბა“.
²⁰ SKZ—21—სტრიქონი W TNH ('yw)
 [A] [ptn'n] NW [R'I] hwsewb shpw hry SM. PWN LNH lwb'n
 [B] W ptn'm KWR' I hwsrwb 'twr'nhyt SM PWN 'twr 'nhyt [MLKT'n MLKT' ZY LNH NYŠH] lwb'n
 [C] [W ptn'm] NWR' [I] hwsrwb 'whrmzd rthštr SM PWN 'whrmzd 'rthštr LB 'MLK 'lmm'n ZY LNH BRHr lwb'n
 [D] W ptn'n 'HRN NWR I hwsrwb šhpw hry ŠM PWN šhpw hry ZY myš'n MLK'ZY LNH BRHr lwb'n
 [E] W ptn'm NWR' I hwsrwb nrshy ŠM PWN., mzdysn nrshy MLK' hndy skst'nw f[h]wrstn W dym'd'by [ZY LNH BRH]r lwb'n
 [A] ერთი საყდარი ცეცხლისა „შაპური“ სახელად, ჩვენი სულის სადიდებლად,
 [B] და ერთი საყდარი ცეცხლისა სახელად „ატურანაპიტ“, ატურანაპიტის სულის სადიდებლად, ჩვენი დედოფალთ-დედოფლისა, ჩვენი ქალიშვილისა, და
 [C] ერთი საყდარი ცეცხლისა სახელად „ჰორმიზდ-არდაშირი“, ჰორმიზდ-არდაშირის სულის სადიდებლად, სომეხთა დიდი მეფისა, ჩვენი ვაჟისა, და
 [D] ერთი საყდარი ცეცხლისა „შაპური“, შაპურის სულის სადიდებლად, მეშანის მეფისა, ჩვენი ვაჟისა.
 [E] და ერთი საყდარი ცეცხლისა სახელად „ნერსე“, არიელის სულის სადიდებლად, მაზდას

გამეფებამდე ვარაპრან I ფლობდა კასპიისპირეთის სამხრეთ მხარეს გილანს და ატარებდა „ვარაპრან გილანის შაჰის“ ტიტულს (wšrpn-gyl'n MLK'). 262—273 წწ.-ში ვარაპრან I-ს ალბათ წილად ზედა ქერმანი, რაზეტ ბრიტანეთის მუხეუმში დაცული ვარაპრანის გემა მიუთითებს. ე. წ. „პერცოგ დევონშირის“ გემს მიაკუთვნებდნენ შაპურ II-ის ვაჟს — ვარაპრან IV-ს. მაგრამ პორტრეტის ხასიათისა და წარწერის ლუქტის მიხედვით, გემა III საუკუნეს უნდა მიეკუთვნოს. წარწერა გემაზე ასე იკითხება: „ვარაპრანი, ქერმანის მეფე, ვაჟი შაპურისა მეფეთ მეფისა“²¹.

გემაზე გამოსახულ ვარაპრანსა და სოხუმის სინის ვარაპრანს შორის დიდი იკონოგრაფიული მსგავსებაა. ორივეს ერთნაირი ფორმის ქულახი ჰხურავთ, თუმცა განსხვავებული მონოგრამებით. სოხუმის თასსა და ბრიტანეთის მუხეუმის გემაზე ერთი და იგივე პიროვნება უნდა იყოს გამოსახული.

შაპურ I-ის „ქაბა ზოროასტრის“ წარწერის სასანიანთა გვარის სიის მიხედვით, ქერმანის მეფის ტიტული (KRM'N MLK') მხოლოდ შაპანშაპ შაპურ I-ის ვაჟს შეეძლო ეტარებინა.

პირველი სასანიელი მონარქის არდაშირ I-ის დროს ქერმანი სასანიელთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში დამოუკიდებელი შაპრის უფლებებით შედიოდა. არდაშირ I-ის სამეფო კარის დიდგვაროვანთა სიაში ქერმანის მეფეს ერთ-ერთი საპატიო ადგილი ეჭირა. შაპურ I-ის (ŠKZ) და მაგუპატ ქარტირის წარწერების მიხედვით (KNRU—KSM), III საუკუნის 80-იან წლებში ქერმანი უკვე დამორჩილებული ქვეყნის უფლებებით შედიოდა შაპან-შაჰის დასტაკერტში²².

2. ვარაპრან II დაიბადა 260 წლის შემდეგ (261 წ.), რადგან ŠKZ წარწერაში ის არ არის ნახსენები²³. 276 წელს მას უბოძეს „საკასტანის მეფის“ ტიტული და მმართველობაში გადაეცა პროვინცია, რომელსაც ადრე ბიძამის

თაყვანისმცემელი ნერსესი, მეფისა ინდოეთისა, საკასტანისა და ტურესტანისა, ზღვის სანაპირომდე, ჩვენი ვაჟისა.

W. H e n n i n g, The Great Inscription of Shahpur I, Bulletin of the School of Oriental Studies, London, 1939, v. 9, p. 4, გვ. 845—846.

²¹ F. P a r u c k, Sassanian Coins, Bombay, 1924, გვ. 95; E. T h o m a s, Early Sasanian Inscriptions, Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1863, გვ. 110; P. S y k e s, A History of Persia, London, 1930, გვ. 427; A. B i v a r, The personal and Administrative Seals of the Sasanian Period. ირანისტების I კონგრესზე წაკითხული მოხსენება. თეირანი, 1966, როტოპრინტი, გვ. 44. გამეფებამდე ვარაპრან IV იყო „ქუშანების მეფე“; B. Г. Л у к о н н и, Кушано-сасанидские монеты. «Эпиграфика Востока», XVIII, 1967, с. 25, B. Г. Л у к о н н и, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии. ВДИ, № 2, 1969, с. 35. (380—388 წწ. — ქუშანთა დიდი მეფე, 388—399 წწ. — ირანის მეფეთ-მეფე).

²² მაგუპატ ქარტირის წარწერა სარ-ი მეზხედში (სტრიქონი 17):... ('L) y.m.l...[pr]'c'L pskpwly ptyh(wy)(k)...[']nyr'n štr[y]'twry W mgwy GBR'...sy... [M]RK' [MRK'] [Y] HMT. N(')nd (ywyw?) „ჩემი წყალობით მრავალი ცეცხლი და მოგვები მთელ ქვეყნად... მეშანში, ატრპატენაში, სპაჰანში, რეში, ქერმანში, საკასტანში და ტურანში ფეშავრამდე აყვავებულ იქნენ“; Ph. G i g n o u x, L'inscripton de Kartir à Sar Mashad. Journal Asiatique, CCLVI, fasc. 3—4, 1968, Paris, გვ. 387—418. B. Г. Л у к о н н и, Культура, с. 87.

²³ ვარაპრან II-ის მეფობის დროს ამოიკვეთა 9 რელიეფი, რომლებზეც შაპანშაჰი გამოსახული ოჯახის წევრებთან და სამეფო კარის წარჩინებულებთან ერთად: F. S a r r e, E. H e r z f e l d, Iranische Felsreliefs, Berlin, 1910, გვ. 71—73; E. H e r z f e l d, Archaeological History of Iran, London, 1935, გვ. 87—88; L. V a n d e n B e r g h e, Archaologie de l'Iran ancien, Leiden, 1959, გვ. 73, 74, 80, 83; R. G h i r s h m a n, Parthes et Sassanides, გვ. 170—171, სურ. 212.

ნერსე ფლობდა. ნერსე იყო აღმოსავლეთ ირანის თითქმის ყველა დამორჩილებული შაჰრების მფლობელი²⁴.

ცნობილია, რომ სამეფო ტახტზე ასვლისას — 276 წ. ვარაპრან II 16 წლის იყო. შაპურ I-ის რელიეფზე ნაყმ-ი რაჯაბში მეფეთ მეფის უკან დგას მისი ცოლი (და ქალიშვილი) დედოფალთ დედოფალი ატურანაპიტ და მეფის ოთხი ვაჟი: ვარაპრანი, შაპური, ჰორმიზდ-არდაშირი და ნერსე²⁵. რელიეფის თარიღი დგინდება შაპურ I-ის ტიტულით (262—272 წწ.), სადაც ის მოხსენებულია, როგორც „მეფეთ მეფე ერანისა და არა ერანისა“.

ამ რელიეფზე გამოსახულ საკასტანის მეფის ნერსეს თავსაბურავის ფორმა და ნიშანი განსხვავებულია სოხუმის სინზე წარმოდგენილი მხედრის ქულახისაგან. ამის საფუძველზე, ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ სინზე არა გამოსახული საკასტანის მეფე ე. ი. მომავალი შაჰანშაჰი ვარაპრან II.

სინზე წარმოდგენილი უნდა იყოს უფლისწული ვარაპრანი — მომავალი შაჰანშაჰი ვარაპრან I ზ X Z -ის წარწერის თანახმად, 260 წლამდე ვარაპრან I იყო გილანის მეფე. ქერმანის მმართველი ის შეიძლება გამხდარიყო 260—274 წწ-ში. სოხუმის სინზე და ბრიტანეთის მუზეუმის გემზე სწორედ ვარაპრან I უნდა იყოს გამოსახული და თუ განხილულ სინზე ვარაპრან I-ის ნადირობაა აღბეჭდილი, მაშინ ის 260 წლამდე უნდა იყოს დამზადებული და შეიძლება 240—260 წლებით დათარიღდეს.

М. В. ЦОЦЕЛИЯ

САСАНИДСКАЯ ЧАША ИЗ КРАСНОЙ ПОЛЯНЫ

(Таблицы VII—X)

В статье рассматривается раннесасанидская серебряная чаша из с. Красной Поляны, изображавшая сцену охоты наследника престола на медведей. Личность изображенного на чаше всадника вызывает разногласия ученых. В статье сделана попытка установить приблизительную дату изготовления чаши и установить—кто же на ней изображен.

Изображение всадника имеет все характерные черты иконографий раннесасанидского «официального портрета» с инсиглиями власти, на-

გვ. 173, სურ. 214—215; გვ. 184—185, სურ. 225—226; W. Hinz, დასახ. ნაშრ., გვ. 196, 200, სურ. 117—121; 124—126; გვ. 208—214, სურ. 127—133; გვ. 219—223, სურ. 134—135 (ა.ბ.ა.) გვ. 225, სურ. 137—139; L. Vanden Berghe, De Iconographische Betekenissen van Het. Sassanidisch Rotsrelief von Sarab-i Qandil, Brussel, 1973, გვ. 21—22; В. Г. Луконин, Культура., с. 191—194, სურ. 14, 15, 16.

²⁴ ნერსე იყო გამგებელი აღმოსავლეთის პროვინციებისა — საკასტანის, ტურესტანის და ინდოეთის. ცნობილია, რომ 283 წ. ჰორმიზდი — „საკასტანის მეფე“ აუჯანყდა ვარაპრან II-ს ტახტის ხელში ჩაგდებას მიზნით. აჯანყების ჩახშობის შემდეგ საკასტანში მმართველად გაიგზავნა ვარაპრან II-ის ვაჟი — ვარაპრან III.

²⁵ შაპურ I-ის ეს რელიეფი გაშუქებულია შემდეგ შრომებში: E. Thomas, დასახ. ნაშრ., გვ. 60; F. Sarre, E. Herzfeld. დასახ. ნაშრ., გვ. 92—93; L. Vanden Berghe, Archeologie., 26b; R. Grishman. Parthes., გვ. 160; W. Hinz, დასახ. ნაშრ., გვ. 141—142, სურ. 73—74; В. Г. Луконин, Культура., с. 189, სურ. 9.

лицие которых указывает на его царское происхождение. Корона изображенного на чаше персонажа сохраняет все элементы корон сасанидских правителей. На кулахе — два идентичных знака с монограммой в центре. Надпись, сопутствующая чаше, сообщает имя ее владельца — «Варахран», следовательно, в ней может быть упомянут один из царевичей носивших это имя в III веке.

Как известно из раннесасанидских источников, лишь два царевича будущие шаханшахи Ирана Варахран I и Варахран II могут быть изображены на чаше. В надписи Шапура I на «Каабе Зороастра» среди сыновей, которым Шапур I воздвиг «именные огни», Варахран I не упомянут. Он не участвовал в военных походах отца и лишь следил за северо-восточными границами сасанидской империи, которые были завоеваны Шапуром I-ым раньше.

До того как Варахран I был возведен на престол Ирана, он владел южной прикаспийской областью Гилян с титулом MLK' (Šah). Между 262—273 гг. Варахран I, вероятно, получил в «удел» Керман, о чем свидетельствует сасанидская гемма Варахрана (так называемый «Девонширский аметист»), на которой царь Кермана носит тот же кулах, но с иным знаком. По данным списка рода Сасанидов, титулом — «царь Кермана» мог обладать только сын Шапура I — Варахран, который мог стать царем Кермана между 260—274 гг.

Варахран II родился после 260 года, так как в надписи ŠKZ он не упомянут. До воцарения ему был пожалован титул «царь Сакастана» и отдана в управление провинция, которой раньше владел его дядя Нарсе. В 276 г. в шестнадцатилетнем возрасте он вступил на престол Ирана.

На рельефе Шапура I в Накш и Раджабе, за спиной шаханшаха изображены его дочь царица цариц Атуранахит и четыре сына — Варахран (царь Гиляна), Шапур (царь Месены), Хормизд-Арташир (великий царь Армении) со знаком наследника престола на кулахе и Нарсе (царь Инда, Сакастана и Туркестана). Форма кулаха и знак на кулахе у царя Сакастана (Нарсе) и ныне; чем у всадника на краснополянской чаше.

Таким образом, на нашей чаше изображен не царь Сакастана, иными словами, не будущий шаханшах Ирана Варахран II.

Следовательно, можно предположить, что это портретное изображение Варахрана I-го. Согласно надписи [ŠKZ] Варахран I до 260 года был царем Гиляна, царем Кермана он мог стать между 260—274 гг. и если на чаше изображен будущий царь царей Варахран I, то дата изготовления чаши из Красной Поляны 240-ые—260-ые годы.

ბ. ჯიქია

მუშის დაპურების საკითხი ხელნაცვლივ შველის დროს აღმოსავლეთ
საქართველოში მთაში

„შრომა არის უწინარეს ყოვლისა პროცესი ადამიანსა და ბუნებას შორის“. „მისი საშუალებით ადამიანი გარდაქმნის არა მარტო ბუნებას, არამედ თავის თავსაც თვით შრომასთან ერთად. შრომა, როგორც სოციალური მოვლენა, თვითონაც ვითარდება და იცვლება“¹. „საქართველოს ბუნების მრავალფეროვნებამ შექმნა შრომის სახეების მრავალფეროვნება. მსოფლიოში გავრცელებული შრომის თითქმის ყველა ძირითადი სახე მოიპოვება ჩვენში“². ბუნებრივიცაა, რომ საქართველოში ოდითგანვე განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა მუშა კაცის კვებას და მისი დღიური რაციონის გაზრდა-შერჩევა შრომის სიმძიმის მიხედვით განისაზღვრებოდა. ათონის ივერთა მონასტერში, როგორც გ. მთაწმინდელის თხზულებიდან ირკვევა („ცხოვრებად იოვანესი და ეფთჳმესი“), მომუშავე ერისკაცთათვის ცალკე მზადდებოდა საჭმელი. მას „საერო საჭმელი“ ეწოდებოდა. დღიური ულუფა ორჯერ მეტი იყო „მძიმისა საქმისა მოქმედთა-მკედელთა და მეჯორეთა და ნავის მოქმედთა ხურთთა“, ვიდრე „საზრდელი ძმათა“³. ამასვე მიუთითებს XIII ს. სამედიცინო ლიტურატურა — „წიგნი სააქიმო“: „ვინცა მისი საქმარი მძიმე და ძალიანი იყოს, მას საჭამადი უფროდის უნდა, და ვინცა გამოსვენებული და უსაქმო იყოს, მისი საჭამადი უმცროდის იყო“⁴. ათონის ივერთა მონასტერში არსებული წესების მიხედვით მუშის (მონასტერში მომუშავე ბერების) შრომის საზღაური მხოლოდ საჭმელ-სასმელი ყოფილა. გ. მთაწმინდელი აღწერს რა თავისი ეპოქის სურათს, წერს: „ყოველნი სოფელნი ჭირსა⁵ შინა იყვნეს და კინლა უკაცრიელ. 2. და ჭირსა მაგიერ უფროდის სათესავი მთასა შინა იქმ-

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 227.

² მ. ჩიქოვანი, შესავალი, ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, I, თბ., 1960, გვ. 17.

³ თ. ოქროშიძე, შრომის ლექსები და სიმღერები, ქართული ხალხური შემოქმედება, თბ., 1960, გვ. 231.

⁴ შ. მეცხია, ხელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხი X—XII სს., მიმომხილველი, I, თბ., 1949, გვ. 77.

⁵ „წიგნი სააქიმო“, მედიცინა ძველ საქართველოში XIII ს. ტფ., 1936, გვ. 29.

⁶ ჭირ-I. ვასაჭირი, მძიმე მღვდობარეობა, 2. დიდი შრომა, ჯაფა, გაჭირება, აკ. შანიძე, ვიორგი მთაწმინდელის ენა იოვანეს და ეფთჳმეს ცხოვრების მიხედვით, თბ., 1946, გვ. 157.

ნებრდა თოკითა: საწუნე⁷ და დიკა და სელი და თივის თიბაჲ. 3. და ამას ყოველსა ძმანი შურებოდიან და ვინაჲთგან ყოველნი იქმოდეს, არა უმძიმდეს არა მედ უდრტვენელად და სიხარულით იქმოდეს. 4. და ამათ ყოველთა საქმეთა მამაჲ ზედასზედა მივალნ და ნუგეშინის-სცემენ სიტყვთ და საქმით და საზრდელითა და სასუმლითა⁸.

რა თქმა უნდა, გამასპინძლება „საზრდელითა და სასუმლით“ დამოკიდებული იყო სამუშაოს პატრონის შეძლებაზე. დ. გურამიშვილის ავტობიოგრაფიულ ნაწარმოებში „დავითიანი“ წარმოდგენილია მუშის მდიდრული გამასპინძლება:

„ეს თქვი, მუშას სადილს უმზადებს ძროხით, ცხვრითა და ღორითა“⁹.

აქ განვიხილავთ უსასყიდლოდ¹⁰ მიწვეულ მუშათა გამასპინძლების საკითხს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში. „მუშათ შაყრა“ აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში იცოდნენ ახოს აღებაზე, სახლის შენებაზე, ბარვაზე, თოხნის, ხვნის, თიბვა-მკაში და მატყლის ჩეჩვის დროს. ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, მეზობლების დახმარების ამ სახეს ხელნაცვლივ შველას უწოდებდნენ, რაც ჩვეულებრივ დილიდან საღამომდე მუშაობით განისაზღვრებოდა. თუ მეზობელი მეზობელს მხოლოდ საღამოს წაეხმარებოდა თავის სამუშაოდან დაბრუნების შემდეგ, მას წუხრეული // წუხრელი¹¹ ერქვა. თუ სოფელი დიდი იყო, მუშა „სოფელი მადიოდა“. შატილელ (ხევსურეთი) მთხრობელთა განმარტებით, „ჩვენ დიდ სოფელ ვიყვენით და სხვაგანით არ გვიკვლევ მუშა“. მაგრამ თუ სოფელი მცირე იყო, სხვა ახლომახლო სოფლებიდანაც მოიბატყებდნენ მათ, ამ დროს სხვა სოფლებიდან ხელნაცვლივ შველაში ძირითადად უქმის მუშანი იყრიდნენ თავს. უქმის მუშა იყო ის, ვისაც გარკვეული დღე უქმედ ჰქონდა მიჩნეული და თავის სოფელში ამ დღეს არც მოხნავდა, არც მოსთიბ-მოჰკიდა, არც გაჭრიდა და შეკერავდა. მხოლოდ სხვათა სოფელში შეეძლო ყოველგვარი სამუშაოს ჩატარება. განსაკუთრებით ამით სარგებლობდნენ ქალები, რომლებიც სოფლის წყალგაღმა საქსოვით და საკერავით მთელი დღით გადადიოდნენ. ასეთ მუშაობას „საუქმოზედ“ წასვლა ერქვა¹². ფშავის სოფლები, კერძოდ, უძილაურთა და მისი მომიჯნავე, უქმობდნენ შაბათ შუადლიდან კვირის ჩათვლით; მიგრიაულთას, გომეწარსა და კუდოს ორშაბათი დღე ჰქონდათ „არ სასაქმო“¹³, კაწალხევს — პარასკევი, მაღაროსკარს — კვირა, ხოლო დათვისა და აკუშოს (ხევსურეთი) შაბათიდან ორშაბათის ჩათვლით. არხოტში (პირიქით ხევსურეთი) თიბვა-მკის უქმე დღეები პარასკევი, შაბათი და კვირა იყო. ხელსაქმის უქმე ხუთშაბათს „წუხრა“ იწყებოდა — „არ ვასთვდნენ, გასჩეჩდნენ“. მარტო მოქსოვდნენ, შაბათს სამხრობის შემდეგ „დაიუ-

⁷ საწუნე — რისგანაც წვნიანი საქმელი კეთდება, აკ. შ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

⁸ გიორგი მთაწმინდელი, ცხოვრება იოვანე და ეფთჳსმესი, თბ., 1956, გვ. 42.

⁹ დ. გ უ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დავითიანი, თბ., 1931, გვ. 84.

¹⁰ უსასყიდლო ანუ უამპურად მუშაობა — მუშაობა, რომლის ანაზღაურება ხდება მხოლოდ პურის ჰმევით; თ. უ თ უ რ გ ა ი ძ ე, თუშური კილო, თბ., 1960.

¹¹ ალ. კ ი ნ ქ ა რ ა უ ლ ი, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1966, გვ. 202.

¹² გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღადის რაიონში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, თბ., 1928, გვ. 230.

¹³ ს უ ლ ხ ა ნ ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928, გვ. 347.

ქმედნენ“ კვირის „მზის გასვლამდე“. თუ ვინმე „შეერეოდა იმ უქმსა“, უნდა დაეკლა საკლავი ხატისათვის — „უქმის სანათლავი“ და ამის შემდეგ ეს დღე „ნაბატივარი“ ხდებოდა.

როგორც გ. ჯალაბაძე აღნიშნავს, „დანთვლა“ გამოიხატებოდა სანათლი ციკნის დაკვლით, რომელიც ხუცესს უნდა შეესრულებინა. კლავდნენ ცხვარ-საც¹⁴. ჩვენი მასალის მიხედვით ხევსურეთის სოფლებში (აკუშო, დათვისი, არხოტი) უქმის სანათლავად ცოდნით რძეში ციკნის მოხარშვაც. წყალში მოხარშულ ციკანს დაჭრიდნენ და რძეში ხელმეორედ მოხარშავდნენ. ერთ ციკანს დაახლოებით ერთი ვედრო რძე სჭირდებოდა. ხორცს ცალკე შეექცეოდნენ, წვეს სვამდნენ. დათვისში რძიან ნახარშს ციკნის სისხლსაც ჩაურევდნენ და დაღვეის წინ „ამოსჭყლეტავდნენ“.

სოფელი უქმის გატეხვას არავის აბატიებდა. მოხეური გადმოცემის მიხედვით, უქმე დღეს ყანის მოსამკელად გასულ ოჯახისათვის, ს. სიონის მცხოვრებთ შეუთვლიათ — „უქმის გატეხვით ხევის ადათს ნუ არღვევთ“¹⁵. სანტერესოა გ. ჯალაბაძის მიერ დამოწმებული უქმის გამტეხის მოკვეთის ფაქტი არხოტში (პირიქით ხევსურეთი). ავტორს მიაჩნია, რომ სამუშაო დღეების აკრძალვის რეალური საფუძველი მარტივი მეურნეობიდან გამომდინარეობს. მასვე აქვს აღნიშნული საუქმო დღეების დაწესების, უქმის განათვის წესები და ამ მომენტებთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი¹⁶.

მკისა და თიბვის მუშას ყველაზე კარგად უმასპინძლებდნენ. ფშავ-ხევსური, მთიული და ქსნელი მთხრობელები ამას იმით ასაბუთებენ, რომ მკის მუშა „ჯანიო“ მუშაობდა, თანაც ზაფხულში ყველაზე დიდი სიცხის დროს, გუთანზე კი ისე არ იღლებოდნენ, არც ცხელოდა (გაზაფხულზე) და ენერგიასაც მეტს ინარჩუნებდნენ (გუთანზე დადიოდნენ). თიბვა-მკის მუშის დღიური რაციონი ოთხჯერადი იყო. ულუფები ნოყიერი, საგულდაგულოდ შემზადებული კერძებისაგან შედგებოდა და მეტ-ნაკლებად გულუხვ მასპინძლობაში გამოიხატებოდა. ამას ხალხური ლექსიც ადასტურებს:

„მთიბელ-მამკლისა სანაყროდო,
დუმას ზისცვარში ხარშავდაო“¹⁷.

მთიბელ-მამკალთა სადილ-სამხარი და სამხრის კული მამულებში იმართებოდა. სუფრას მიწაზე გაფენილ ჩოხებზე გაშლიდნენ. „მწუხარ“ სახლში ვახშობდნენ. ქსნის ხეობაში „მზე რო მოვიდოდა“, გაუტანდნენ მუშას სადილს, „საკომიდან რო მზე ჩამოვიდოდა“ — სამხარს, „საფარცხოვას“ სამხრის კული უწევდა, ვახშამი — შებინდებისას.

მკის მუშისათვის აუცილებელად მიაჩნდათ ცხელი კერძის მირთმევა. სადილზე არაგვის ხეობის მთიელი დიასახლისი ხავიწს მოადულებდა. როგორც ნოყიერ, ყუათიან კერძს, ზოგჯერ რძესაც გაურევდნენ და ამ კერძს „თეთრას“ უწოდებდა ხევსური, ფშაველი ზაჭო-ერბოსაც გააკეთებდა. სამხარზე და სამხრის კულზე თუ სხვა არა ჰქონდათ, სადილიდან მონარჩენით კმაყოფილდებოდნენ, ან მარტო პურ-„სატანს“ შეექცეოდნენ. ვახშამად საკლავს დაკლავდნენ — თიკანს, ცხვარს ან ბატკანს და სასმელსაც სვამდნენ. ზმირად იცოდ-

¹⁴ გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება ფშავ-ხევსურეთში, თბ., 1963, გვ. 70.

¹⁵ ვ. ითონიშვილი, მოხვევების საოჯახო ყოფა, თბ., 1970, გვ. 9.

¹⁶ გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 39, 70—71.

¹⁷ ვ. ვირსელაძე, ქართული სამონადირო ეპოსი, თბ., 1964, გვ. 144.

ნენ მუშისათვის წვენ-ხორცის (ძვლების ნახარში) დამზადება. გუდამაყარში მკას რომ დაამთავრებდნენ, მუშას სიმინდის ფქვილის ფაფას ერბოთი მიართმევდნენ. ამაზე „ნამგლის კუდს“ ვჭამთო იტყოდნენ, რაც სამუშაოს დასრულებას ნიშნავდა.

ქსნის ხეობის მკის მუშის კვების დღიური რაციონის შემადგენლობაში შედიოდა სადილად: კორკოტის შეჭამანდი რძით, შეზავებული გემოვნებისათვის გარეული პიტნით; შვინდის კერძი (ხშირად იცოდნენ მარგებელიაო), ჩინირთმა, ფურცლიანი ან გულიანი ქადა, ჭარხლის ჭახრაყინა, პური, ყველი, ხავეჭი, ფაფა და სხვ. სამხრად: ლობიოს შეჭამანდი, პიტნის შეჭამანდი, ყველი, ქადა ხაჭოსი, პური; სამხრის კუდი: ყველი, პური და სამხრიდან მონარჩენები; ვახშაპი: კორკოტის კერძი რძით, ხინკალი, ქადა კარტოფილის ხაბიზგინა, ყველი, პური, ერბო, სასმელი.

ხევსურეთში ცელით მთიბელ მამაკაცებს, მეხენცლენი // პატარა ნამგლით მთიბელი ქალები მიყვებოდნენ. მამაკაცები მთას შეეფინებოდნენ, ხოლო ქალები ყანის პირებს. დილით ქალ-კაცთ „ზისცვრის“ ფაფას უღუღებდნენ. პურსატანი თან მიქონდათ. დიასახლისი თითო კაცზე ორ ქადისკვერს, ხორცის ან სატნის გულიანს, ფხალ-შერეულს გამოაცხობდა და მთიბელთ მესაღილე გოგო ან ბიჭი ქადისკვერებსა და ქვაბით ერბოს, ხოლო მთიბლთ მეწყლე „ორძირაო“ წყალს აუტანდნენ ქალებსა და კაცებს. ვახშამად საკლავს დაკლავდნენ.

სვანეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული მთიბავთა პური (მჭკმე-ლია“რ) და მშენებლების პური (მეგმულ“ დიწარ) სიდიდითა და მასალის მიხედვით განსხვავებული პურებია. მაგარი სამუშაოს შესრულება მაგარ, გამძლე (მეგჭე) საკვებს მოითხოვდა, ამისათვის განკუთვნილი იყო ყველგარეული ან უყველო ფეტვის გულიანი პური (ფეტვრ“ ლუკვენ, ლუფტვირ)¹⁸.

„რაჭა-ლეჩხუმში ოჯახი, რომელიც მეშველს იწვევდა, შეძლებისდაგვარად უმასპინძლებოდა ნადობის წევრებს. თუ მეშველი გაჭირვებულ ოჯახს ეხმარებოდა, მაშინ სასმელ-საჭმელსაც კი არ თხოვდა მასპინძელს. შეძლებული კი კარგად უნდა გამასპინძლებოდა მათ, მიერთმია პურ-ღვინო, დაეკლა საკლავი. მეშველის განსაკუთრებით კარგი კვება ყოფილა ორგანიზებული ახოს გატეხის დროს. საერთოდ მუშისათვის ამზადებდნენ: დილით ადრე შხის ამოსვლამდე და მუშაობის დაწყებამდე საუზმეს („ბაჭულები, კაი ხორცი, კაი ღვინო“), 12—1 საათისათვის სადილს, 3—5 საათისათვის სამხარს. საღამოს კი სახლში უმართავდნენ ვახშამს. კლავდნენ საქონელსა და ფრინველს. საკმაო რაოდენობის ღვინო კი უზრუნველყოფდა მხიარულ განწყობილებას“¹⁹.

გუთნეულის დაპურების საკითხი, საქართველოს პირობებში სხვადასხვა ხასიათის მატარებელია. ეს განხილული აქვს გ. ჯალაბაძეს სადოქტორო დისერტაციაში²⁰. გარე კახურ და ფშაურ მაგალითზე ავტორი იძლევა მთისა და ბარის მოდგამისათვის დაწესებულ კვება-დასვენების რეჟიმის სრულ სურათს. ქართლის მოდგამის კვების ორგანიზაცია განხილულია სპეციალურ ნაშრომებ-

¹⁸ მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 108.

¹⁹ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 213.

²⁰ გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, მემინდერეობის კულტურა საქართველოში (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა), თბ., 1971, გვ. 313—314.

ში²¹. ქართლ-კახური მოდგამის მენიუს უახლოვდება ჩვენს მიერ ქიზიყში მოპოვებული მასალაც. გ. ჯალაბადის მიერ შესწავლილი ფშაური მოდგამის ბის რეჟიმი საერთოდ შეიძლება ჩავთვალოთ, როგორც დამახასიათებელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთისათვის. მთაში ხვნის დროს სადილი უწევდა სამი სვენების²², ბარში კი ერთი კაბდოს²³ შემოვლების შემდეგ. სვენებათა რაოდენობა ყანის სიდიდეზეა დამოკიდებული. საინტერესოა გ. ჯალაბადის მიერ დამოწმებული გადმოცემა, რომელიც ხვნის მენიუს თავისებურებაში გამოიხატებოდა სოფლების მიხედვით. მაგ., ხაშმელების მთხლის შეჭამანი იმდენად პოპულარული ყოფილა, რომ მეზობელი სოფლის მოდგამები ამის გულისათვის ხაშმში სამუშაოდ სიამოვნებით მიდიოდნენ ხოლმე²⁴. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ესა თუ ის საყვარელი კერძი, ამ შემთხვევაში, მთხლის შეჭამანი, სტიმულის მიძეგმიც ყოფილა კოლექტიურ შრომაში ჩაბმისათვის.

საველე ეთნოგრაფიული მასალისა და სათანადო ლიტერატურის მიხედვით ჩანს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში მუშის ძირითადი საკვები ხაეიწია, ქსნის ხეობაში — ლობიოს, შვინდისა და კორკოტის შეჭამანი. გარე კახეთის სოფლებში მაწონი²⁵ ყოფილა გავრცელებული, ქართლში²⁶ — ლობიოსა და დოს შეჭამადი, ხოლო ქიზიყში — ლობიო და მაწონი. მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში პური და ყველი (ბარში ნიორიც) ერთნაირად მთავარია ყველა სახის მუშის კვებაში.

ნიშანდობლივია, რომ ველზე მუშაობისას ქალი და კაცი საჭმელს ერთად შეექცეოდნენ, მაშინ როდესაც, ჩვეულებრივ, ოჯახის წევრები ცალკე იკვებებოდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს მომენტი მრავალ სოციალურ მოვლენათა თანაყოფიერებით აიხსნება²⁷ და ჩვენ აქ ამაზე არ შევჩერდებით.

მეტად გავრცელებული იყო მთაში „ჩეჩელა“²⁸. მთხრობელთა გადმოცემით ზამთარში, ვისაც ბევრი მატყლი ჰქონდა გასაჩეჩი, მჩეჩელ ქალებს მოიწვევდა, რასაც „მჩეჩელთ შაყრა“ ერქვა. შრომობდნენ დაღამებიდან ღამის 3—4 საათამდე. მჩეჩელთ მასპინძელი ორჯერ ავახშმევდა. პირველ ვახშამს ჩვეულებრივ ვახშმობის დროს მთავრდებდნენ მუშა ქალებს. დიასახლისი ნოხარშავდა ხინკალს ან ხორცს. დასვენების დროს თხილ-კაკალს ჩაყრიდა თითოეულს კალთაში და მოილხენდნენ შაირს — სიტყვაობითა და სიმღერით. მეორე ვახშამი სამუშაოს დამთავრებისას იმართებოდა — „ქათამ რო შაჰყვილებდა“. ხევისურეთში მეორე ვახშამს საპირბეწვეს უწოდებდნენ, ფშავში — საძილის-

²¹ ალ. რობაქიძე, მოდგამი როგორც ექსპლოატაციის ერთი ფორმა რევოლუციამდე საქართველოში, მიმოხილველი II, თბ., 1951, გვ. 415; თ. გელაძე, გემინდვრობასთან დაკავრებული შრომის ორგანიზაციის ფორმები, მუზეუმის მოამბე, XXI-X-B, თბ., 1972, გვ. 142.

²² სვენება — ხვნის დროს მხენელებისა და ხარების დასვენება. ერთი სვენებაა მოხნული გადაზომილი სამი ქარჩის ტარის სივანისა; ლ. კაიშაური, მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 1967.

²³ კაბდო-ოთხ-ხუთ ხნულს უდრის. ალ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 415.

²⁴ გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 314.

²⁵ იქვე, გვ. 313.

²⁶ ალ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 415.

²⁷ Е. Н. Студенецкая, Пицца карачаевцев и связанные с ней обряды и обы-
чии. Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этногра-
фических исследований 1970, Тезисы докладов, Тб., 1971; С. А. Токарев, К методике
этнографического изучения материальной культуры, СЭ, № 4, М., 1970.

²⁸ ს. მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 68.

კუდოს, მთიულეებში — სირისკუდას, ხოლო თუშეთში — სირიკუდას²⁹, სა-
ბეწვეს³⁰.

აქვე უნდა მივუთითოთ, რომ ხელნაცვლივ შველა, რომელიც მარტივ შრო-
მით გაერთიანებაზეა აგებული და მხოლოდ ურთიერთდახმარებას გულისხმობს,
საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ეთნოგრაფიულ ყოფაში გადაიქცა ექსპლოა-
ტაციის საშუალებად. გ. ჯალაბაძე ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში ფართოდ
იკვლევს, როგორ ხდება სვანური ნაღი შრომა-მიგების პრინციპის მატარებელი,
როგორ იყენებდნენ მებატონეები და მძლავრი ოჯახები გლეხების შრომას კარ-
გი გამასპინძლების ხარჯზე, სხვა ანაზღაურების გარეშე³¹. ვ. ი. ლენინი შრომა-
მიგების ერთ-ერთ ფორმად მიიჩნევს, როცა გლეხები „მუშაობენ პირდაპირ“
სინდისის გამო „—ე. ი. მუქთად, მხოლოდ ჭამა-სმისათვის, რომ არ დაეკარ-
გათ სხვა „საშოვარი“ მიწათმფლობელთან“³². ხდება, აგრეთვე, რომ მუშა
შრომის საზღაურად იღებს ნატურალურ — პროდუქტით ანაზღაურებას, რაც
ვ. ი. ლენინის მოსაზრებით ყველაზე გავრცელებულია გლეხთა უღარიბეს
ჯგუფებში³³. ფშავის სოფელ გოგოლაურთის მაგალითზე საკვლე მასალა გვი-
ჩვენებს, რომ მუშას აძლევდნენ დღეში 2 კგ ცხვრის ყველს ან „ფურის ყველს“
„ლიტრას“ (4 კგ) ან ერთ კგ კარაქს, ორ „ჩარქე“ ცხვრის მატყლს, რასაც შემ-
დეგ ცვლიდნენ „დუქნებში“-1 კგ კარაქს ორ „არშინ“ ფარჩაზე და ყველს ნა-
ბადზე, ტყავზე, ტანსაცმელზე.

ამდენად, მუშის კვების საკითხს დღეივით — „მუშას პატივი უნდა“ დიდი
მნიშვნელობა ექცეოდა და მისი შრომითი საქმიანობა მოწესრიგებულ, ზო-
მიერ კვებაზე იყო აგებული. საუკუნეთა მანძილზე შემუშავდა მშრომელის
ზოგადად და კერძოდ „მძიმისა საქმისა მოქმედთა“ შრომა-დასვენებისა და
კვების რეჟიმი, სამი ან ოთხჯერადი. ის, რომ მუშა „ქუეყანის მოქმედად“³⁴
იყო მიჩნეული ძველ საქართველოში, მის შრომას საპატიოს ხდიდა და გამას-
პინძლებაც შეძლებისდაგვარად გულუხვობასა და ნოყიერი უღუფების მირ-
თმევაში გამოიხატებოდა.

Н. ДЖИКИЯ

ПИТАНИЕ РАБОЧЕГО ВО ВРЕМЯ ТРУДОВОЙ ВЗАИМОПОМОЩИ В ГОРНОЙ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ

Резюме

Многообразие природы создало в Грузии предпосылки для разви-
тия многих видов труда, в Грузии засвидетельствованы почти все ос-
новные виды труда распространенные в мире. Естественно, поэтому,
что на питание трудового человека издревле в Грузии обращалось осо-
бое внимание. Увеличение и подбор дневного рациона питания опреде-

²⁹ ლ. კ ა ი შ ა უ რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

³⁰ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

³¹ გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 402.

³² ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თბ., ტ. III, გამოცემა IV, თბ., 1948, გვ. 215.

³³ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 216, 219.

³⁴ ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 232.

лялись тяжестью выполняемой работы. Как выясняется из сочинений Г. Святогорца «Житие св. Иоанна и св. Ефимия», в Афонском Иверском монастыре пища для светского трудового народа готовилась отдельно. Она называлась саеро. Дневная порция лиц, занятых тяжелым трудом: кузнецов, мастеров лодочных дел и др. была вдвое больше, чем служителей монастыря. На это указывается и в народной медицинской литературы XIII в. — «Цигни саакимо» («Лечебная книга»). Кто занят тяжелым трудом и хочет быть сильным, пища должна быть «старше» его, кто проводит время в отдыхе и бездельи дома, пища должна быть «младше» его.

Угощение рабочего безусловно зависело от возможностей хозяина, на кого они работали. В горных районах Восточной Грузии во время рубки леса, строительства дома, пахоты и мотыжения земли, сенокоса, для трепания шерсти приглашали работников (мушат шакра). Такая помощь соседей, как свидетельствует этнографический материал, выражалась в труде с утра до вечера.

Рабочих занятых на жатве и сенокосе кормили лучше, чем других. Сказители Пшави, Хевсурети, Мтиулет и Ксанского ущелья объясняют это тем, что лица занятые этим трудом тратили больше сил, чем все остальные работники, причем летом в самое жаркое время года. Идя за плугом работник уставал меньше, его мало беспокоила и жара, т. к. эти работы велись весной, поэтому он затрачивал намного меньше энергии. Дневной рацион работника, занятого на жатве и сенокосе сводился к четырехразовому питанию. Их порции отличались питательностью. То, что в древней Грузии рабочий признавался «творцом вселенной» выражалось и в их обильном и щедром угощении по возможности.

Знаменательно, что во время полевых работ мужчины и женщины ели вместе, тогда как по обычаю они питались врозь.

В этнографическом быту различных уголков Грузии, помощь, которая строилась на простом трудовом объединении и подразумевала лишь взаимопомощь в пределах своих возможностей, превратилась в средство эксплуатации и возмещалась угощением той семьи, которой помогали.

Н. Г. КОМАРОВА

Г. И. РАДДЕ — НЕУТОМИМЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАВКАЗА*

Среди ученых-естествоиспытателей второй половины XIX века, внесших свой достойный вклад в изучение природы нашей Родины, чьи имена вошли в историю науки, видное место занимает Густав Иванович Радде. Выходец из Германии, он по праву принадлежит русской науке, ибо свыше 50 лет своей жизни посвятил изучению России, самоотверженно отдавая этому делу силы и знания. Исследователь—натуралист, неутомимый путешественник, популяризатор географических знаний, Радде был среди первых ученых, всесторонне исследовавших Восточную Сибирь и Прибайкалье, Крым, Закаспийские территории. Но главным делом его жизни было изучение природы Кавказа. Благодаря Радде малоисследованный Кавказ был открыт для отечественной и зарубежной науки. Почти 40 лет Радде занимался изучением Кавказа, объездив его в различных направлениях. Не имея достаточно больших средств и проводников, зачастую без сопровождения другими специалистами, Радде проводил комплексные всесторонние исследования в малоизвестных горных районах, что по тем временам было нередко связано и с риском. Радде привозил из экспедиций колоссальный фактический материал, огромные ботанические и зоологические коллекции, массу археологических и этнографических сведений, данных о природе населения и хозяйстве различных районов Кавказа. Натуралистические коллекции Радде, обработанные им самим и с привлечением ряда видных ученых того времени, на протяжении многих последующих десятилетий служили базисом изучения флоры Кавказа.

В историю науки имя Г. И. Радде вошло также благодаря созданию им «Кавказскому Музею», в г. Тифлисе* (ныне Государствен-

* В 1978 г. исполняется 75 лет со дня кончины Г. И. Радде — известного исследователя Кавказа, бывшего директора Кавказского Музея (1867—1903 гг.), одного из основоположников музейного дела на Кавказе. Редакция приносит благодарность сотруднику МГУ, кандидату географических наук Н. Г. Комаровой любезно представившей статью, посвященную памяти Г. И. Радде.

* «Кавказский Музей» был создан в 1865 году на базе Музея Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества, основанного в Тифлисе, в 1852 году однако к 1861 году пришедшего в полный упадок; коллекции этого Музея составили основу фондов «Кавказского Музея».

ный Музей Грузии им. С. Н. Джанашиа АН ГССР в г. Тбилиси). Радде был инициатором его создания и директором, по намеченной им программе и под его руководством создавалась вся экспозиция этого Музея. Многие коллекции, ныне составляющие огромные фонды Музея Грузии, были собраны лично Радде. О большой популярности и огромной роли Музея в пропаганде природоведческих знаний на Кавказе свидетельствует число посещений: за период с 1867 по 1890 гг. в Кавказском Музее побывало свыше 100.000 посетителей, кроме того в нем работало большое число ученых, для которых Музей служил центром исследования этого края.

Не ставя целью подробное биографическое освещение научной и экспедиционной деятельности Радде и отсылая интересующихся к имеющейся литературе, кратко перечислим исследования, проведенные им в первые годы жизни в России и подробнее остановимся на его деятельности на Кавказе. Выделим два главных момента в научной биографии Радде: первый — вклад его в изучение природы Кавказа и прежде всего в представление о высотной зональности Кавказа и второй — заслуги Радде в создании Кавказского музея; при этом будут отмечены некоторые из музейно-методических представлений Радде. В таком плане деятельность Радде еще недостаточно освещена в нашей литературе.

Густав Иванович Радде родился 15 (27) ноября 1831 г. в г. Данциге (Гданьске). Проявив еще в юности большой интерес к изучению природы, он в 1852 г., получив небольшую субсидию от Данцигского общества естествоиспытателей, отправился в путешествие в Крым, в Россию и остался там навсегда. В своей автобиографии позднее Радде напишет: «Судьба мне улыбнулась. Я отправился в Россию всего на шесть месяцев, а живу здесь уже шестой десяток лет, сделавшись верным и благодарным поданным моего нового отечества, уголок которого — Кавказ — стал мне второй, дорогой и милой, Родиной»¹. В 1852 г., приехав в Крым и познакомившись там с известными натуралистами П. И. Кеппеном и Х. Х. Стевенем, Радде принял участие в изучении природы Крыма — здесь его особенно привлекало изучение живой природы. В ряде статей Радде описал животный и растительный мир Крымских гор и южного Крыма, Сиваша. Уже первые научные работы Радде показали многосторонность интересов молодого ученого, его наблюдательность и хорошую подготовку.

С 1855 по 1869 гг. Радде командированный Русским Географическим обществом в качестве натуралиста, принимал участие в Восточно-Сибирской экспедиции под начальством астронома Л. Е. Шварца. За время 5-летних путешествий Радде объехал Байкал, степную Даурию, берега Шилки и Амура, Амурский край, посетил Большой Хинган, Саяны. По возвращении в Санкт-Петербург Радде был назначен консерватором (хранителем) Зоологического музея Ака-

¹ Коллекции Кавказского Музея, т. VI, 1912, с. 1.

демии наук и приступил к обработке привезенных им сибирских, монгольских и маньчжурских коллекций. Научная ценность доставленных Радде коллекций была отмечена П. П. Семеновым: «Коллекции Радде, особенно зоологические, принадлежали к самым полным, какие до сих пор доставлены из Восточной Сибири в Европу... Численность экземпляров коллекций приблизительно была следующая: 1760 позвоночных животных, в том числе до 400 млекопитающих, 1200 птиц и 200 амфибий и рыб. Насекомых и моллюсков Радде привез 50.000 экземпляров².

На основе собранных богатых материалов Радде опубликовал ряд статей и двухтомное сочинение о млекопитающих и птицах юго-восточной Сибири (на немецком языке), за которое был награжден Демидовской премией Академии наук. Многие ученые в своих работах о Сибири стали ссылаться на исследования Радде. В частности в «Сибирской фауне» А. Ф. Миддендорфа (1869 г.) содержится более 20 ссылок на Радде и дается высокая оценка его зоогеографическим картам.

Г. И. РАДДЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПРИРОДЫ КАВКАЗА

Если сибирские исследователи сделали Радде самостоятельным ученым, то подлинную славу и известность в мировой науке доставили ему работы на Кавказе. Радде приехал в Тифлис в сентябре 1863 года и вскоре им был составлен план биолого-географического исследования Кавказского края. С этого времени начинаются его ежегодные путешествия по различным частям Кавказа, которые он совершал до самого конца своей жизни.

По составленной Радде программе предполагалось собрать с течением времени значительный естественно-исторический материал и прежде всего по почти неисследованной тогда в научном отношении кавказской флоре и фауне. Наряду с научными вопросами были намечены и чисто практические: изучение рыбной ловли в устьях кавказских рек, состояния шелководства на Кавказе, определение границ распространения различных культурных растений. Приведем некоторые из поставленных Радде научных задач исследований. «При исследовании Кавказа приходится иметь дело не с одной страной, ибо он делится хребтом гор на две большие области — северную и южную, — совершенно различные... Эта разница, естественно, обуславливает собою и большое различие всей органической природы. Потому нужно будет постоянно сравнивать и изучать изменение видов и их зависимость от климата и почвы. С этой целью путешествия должны производиться согласно вполне определенному принципу и, по моему крайнему мнению, было бы всего целесообразнее предпринять исследования по течению четырех главных рек. Следует противопоста-

² Кузнецов Н. И., Отзыв с трудов Г. И. Радде, Известия Кавказского отделения Русского Географического общества, т. 12, р. 3, 1899. с. 134.

вить Терек Куре, разобраться в сходных и несходных чертах обоих бассейнов и выяснить причины этого. Те же вопросы должны быть рассмотрены относительно бассейнов Риона и Кубани, а также установить сходство и различие восточных и западных водостоков и характерных особенностей Каспийского и Черного морей. Исследование истоков этих рек (за исключением Куры) заставляет путешественника подниматься на высочайшие горы Кавказа с их почти совершенно неисследованной флорой и фауной... Найдутся, по всей вероятности, также существенные отличия во флоре и фауне северных и южных склонов одной и той же зоны. Интересно также сравнение Колхиды с Ленкоранью»³. Исследованиями всех последующих десятилетий Радде попытался ответить на вопросы, определенные им в программе.

Во время совершенных им 18 экспедиций Радде прошел Кавказ во всех направлениях, поднимался на высочайшие вершины, обследовал берега рек и побережья Черного и Каспийского морей. Начал он свои исследования с Колхиды. В 1864 г. Радде посетил три продольные долины Колхиды — рек Риони, Цхенис-Цхали и Ингури, при этом им были определены высотные границы распространения отдельных групп животных и растений. В 1865 г. исследования в Колхиде были продолжены. Из Западного Закавказья Радде направился в Центральный Кавказ — к Эльбрусу, совершив подъем на него до высот 14300 футов (4361 м). В 1866 г. Радде впервые побывал в Талыше, где занимался сбором зоологических коллекций. В 1867 г. он изучил Армянское нагорье и районы верховьев Куры. В 1868 г. совершил восхождение на Казбек. В 70-ые годы занимался в основном изучением Закавказья, вновь дважды побывал в Талышинских горах и на Ленкоранской низменности, затем пересек Каспийское море и посетил Красноводск. В 1871 г. Радде вместе с естествоиспытателями Г. И. Сиверсом проводил изыскания в Армении, поднимался на Алагез (Арагац), на Малый и Большой Арарат (до высоты 14500 футов—4400 м) где был собран богатейший гербарий и определены границы высотного распространения растений. В 1874—75 гг. Радде путешествовал по Аджарии, высокой Армении, в 1876 г. побывал в Хевсурети (Восточной Грузии), описанию которой посвятил большую монографию (см. ниже), в 1877 г. исследовал долину Куры. В 1879—80 гг. он вновь побывал в Талыше, объездил почти все юго-восточное Закавказье, прилегающее к побережью Каспия, изучал климат Ленкорани, побывал в иранских провинциях Савалан, Гилян. На основе своих исследований в Муганской степи Радде подтвердил мнение академика К. Бара, что р. Аракс никогда не впадала непосредственно в Каспийское море. Описывая Кызылагачский залив (залив им. Кирова), Радде восхищался обилием фламинго, розовых чаек, пеликанов на берегах залива и на островах (современный Кызылагачский заповедник). Фауне и флоре юго-западной прибрежной области Каспия Радде посвятил специальное сочинение (опубликовано на немецком языке).

³ Коллекции... т. VI, 1912, с. 66.

В 1885 г. Радде совершил поездку по Дагестану, прошел к истокам рек Самур и Койсу. В 1886 г. он возглавил большую как тогда называли — «ученую» экспедицию по изучению Закаспийского края, когда им были обследованы отроги Копет-Дага, Б. Балхан, долина Атрека. В экспедиции приняли участие геолог А. М. Коншин и зоолог А. Вальтер. Материалы, доставленные экспедицией, ее ценнейшие коллекции открыли для науки этот неизученный край.

В 1888 г. Радде побывал в Колхиде, Сванетии, в 1890 г. объехал всю восточную часть Армянского нагорья и Карабах, причем в Карабахе, по его словам, он нашел «все типы растительного Кавказа, свойственные высотам от 0 до 4000 м над уровнем моря».

В 1893 г. Радде обследовал Черноморское побережье Кавказа (на север до Новороссийска). Изучая растительность побережья Черного моря, Радде впервые установил «климатическую и растительную (т. е. ландшафтную) границы между юго-восточной частью побережья Понта с включением Колхиды и северо-восточной⁴ с включением Туапсе, Новороссийска». Эта граница, по его мнению, проходит у с. Головинского у р. Шах. Радде отмечает резкие изменения здесь в составе почв («становится мергелистой») и растительности («редкий подлесок, вьющихся растений почти нет»). Севернее — к Новороссийску, как описывает Радде — «растительность тощая, степная. Как небо от земли, она отличается от Колхидской растительности». Побывав в окрестностях Анапы, Радде отметил хороший климат района, предсказывая ему большое будущее как курорту. Описывая великолепные окрестности г. Сочи, Радде также полагал, что в будущем здесь будет большой морской курорт. Во времена Радде склоны гор в окрестностях Сочи на высотах 900—1200 м были покрыты девственными лесами из *Abies Nordmanniana* и *Picea orientalis*. Лиственные леса ниже по склонам состоящие из тисса, ореха, дуба, каштана уже тогда интенсивно вырубались.

В 1894 г. Радде вновь обследовал восточные районы Б. Кавказа изучая высотную поясность гор, прослеживая ее изменения от высокогорного альпийского пояса до предгорных степей Северного Предкавказья. Отчеты, результаты исследований, итоги своих путешествий Радде регулярно издавал в различных журналах, в частности в «Известиях Кавказского отдела Императорского Географического общества», где были помещены такие его заметки и обзоры, как «Путешествие в Мингрельских Альпах» (1866), «Восхождение на Эльбрус» (1866), «Обзор путешествия в Турецкую Армению» (1868), «Путешествие в Красноводский залив» (1870), «Бин-гельдаг, гора тысячи озер — область истоков Аракса» (1877), «Равнина верховьев Евфрата» (1877), «Научные результаты экспедиции, совершенной в 1886 г. в Закаспийский край» (1890).

Множество заметок с описанием природы Кавказа на немецком

⁴ Видимо, имеется ввиду часть побережья, северо-восточная по отношению к морю, обычно же именуемая северо-западной частью Черноморского побережья.

языке было опубликовано Радде при его жизни в различных европейских журналах и изданиях, благодаря чему природные особенности малоизвестного в то время на Западе Кавказа стали достоянием научных кругов. Сам Радде неоднократно бывал за границей: в 1873 г. в Вене и в 1900 г. в Париже на Международных выставках, где он организовал кавказский отдел. В 1890—91 гг. он побывал в Индии и на Цейлоне, в 1895 и 1897 гг. плывал по Средиземному морю, посетил Италию, северную и северо-западную Африку, Алжир, Тунис.

На многих Международных съездах Радде выступал с докладами, демонстрировал свои карты и коллекции. В 1873 г. на Международной выставке в Вене, а затем в различных городах Австрии и Германии Радде прочел цикл лекций о Кавказе, его природе и населении. Четыре из прочитанных им лекций, опубликованных в 1874 г. на немецком языке («Рельеф Кавказа», «Органический мир», «Неорганический мир» «Современные народы на Кавказе»), долго считались на западе наилучшим введением к познанию Кавказа в географическом и естественно-историческом отношении. В частности Радде в этих лекциях впервые показал, что «хотя Главный Кавказский хребет и отделяет Понтийско-Каспийские черноморские степи от Армянского плоскогорья тем не менее он, несмотря на высоту в 14000 футов и на то, что отроги его доходят до обоих морей, не составляет южной границы типичных растений. Почти все они встречаются также на северном склоне Армянского плоскогорья». И далее: «Присутствие колючек *Tragacanthus* в степной флоре Армении является переходом к флоре пустынь, которая на Кавказском перешейке еще очень ограничена пространственно, а к востоку от Каспия является в совершенно чистом виде... Границу между чисто средневропейскими элементами флоры и фауны бассейна Риона⁵ и южноазиатскими формами Мазандерана и Талыша полагать надо не снежный хребет, а скорее возвышенное плоскогорье, области истоков Евфрата, Тигра, Аракса и Куры...».

Здесь же Радде одним из первых ученых проводит данные о различиях высотного положения снеговой линии на Кавказе: «Снежная линия, а с ней вместе верхние границы культурных поясов, также как и вообще пояс растительности, поднимается в среднем на северной стороне Главного хребта на 2000 футов (600 м.) выше, чем в Колхидских Альпах. Наибольшей высоты они достигают на Армянском плоскогорьи. Разница в высоте нижней снежной линии на северной стороне Арарата и на южном склоне в Колхидских Альпах доходит до 3000—4000 футов (900—1200 м)»⁶.

На основе своих лекций Радде намеревался издать большое сочинение о Кавказском крае. К сожалению, сделать этого он не успел, хо-

⁵ Здесь, кстати отметим ошибочность взглядов Радде, ограничивавшего область распространения средиземноморской флоры и фауны западной половины Анатолии и отрицавшего ее проявление на юго-восточном побережье Черного моря, где по его мнению, представлена только растительность Средней Европы.]

⁶ Коллекции..., т. VI, с. 84.

...тя до конца жизни не расставался с этой мыслью. Однако, целый ряд крупных работ о Кавказе, его природе и населении, им все же был опубликован. Одним из таких произведений является монография Радде «Хевсурия и хевсуры» (1881 г.). Это сочинение Радде писал с большим интересом, свидетельствующим о его любви к Кавказу, увлеченности своими исследованиями. В предисловии к монографии мы читаем: «Я вернулся в восхищении от величественных картин природы этой части Главного Кавказского хребта, пораженный бытом, обычаями и воззрениями жителей, собравши чрезвычайно богатый материал географический, ботанический и этнографический»⁷. Нам представляются в этом сочинении наиболее интересными материалы о высотной зональности естественной и культурной растительности Восточной Грузии.

Из других крупных работ Радде нужно назвать 9-ый том сборника «Живописная Россия» (издаваемого под редакцией П. П. Семенова), посвященный Кавказу, где большая часть очерков была написана Радде («Физиономия страны, Кавказский хребет, Малый Кавказ, Вулканические явления на Кавказе и минеральные богатства края, Древнейшие предания о Кавказе, Грузинское племя, Прикаспийское Закавказье близ персидской границы, сельское хозяйство и промышленность»).

Из прочих трудов Радде упомянем награжденное серебряной медалью Русского Географического общества сочинение «Орнитологическая фауна Кавказа. Систематическое и биолого-географическое описание кавказских птиц» (Тифлис, 1885).

ВКЛАД Г. И. РАДДЕ В ИЗУЧЕНИЕ ВЫСОТНОЙ ЗОНАЛЬНОСТИ КАВКАЗА

Значительной заслугой исследований Радде на Кавказе явилось выявление им особенностей высотного распределения растительного покрова по склонам гор Большого и Малого Кавказа. Одним из первых ученых—естествоиспытателей, посетивших эти районы, он установил, что «культурные и лесные границы постепенно повышаются в вертикальном направлении по мере того, как мы удаляемся от обильных водою стран Колхиды и вступаем в пояс континентального климата, свойственного всему Дагестану и той части гор, которая простирается к западу от него до Казбега включительно» (Радде, 1881, с. 29). В Аджарии, по наблюдению Радде, граница лиственного леса везде обозначается буком и достигает средней высоты 6000 футов над уровнем моря (1890 м). Выше идут хвойные. Широкий лесной пояс южного склона Б. Кавказа, по Радде, отличается господством вяза, бука, ясеня, клена, на более низких местах — дуба. Радде отмечал высоту возделывания ячменя на Кавказе в 7200—7300 футов (2200 м).

⁷ Коллекции... т. VI, с. 93.

Сводкой представленной Радде о распределении растительного покрова на Кавказе и об особенностях высотной зональности этой горной страны явилась монография Радде «Основные черты растительного мира на Кавказе» (вошедшая в качестве III тома в сочинение А. Энглера и О. Друде. «Растительность земного шара»). В этой работе Радде одним из первых дает районирование Кавказа по зональному принципу, причем в основу районирования у него положен учет особенностей климата, растительности и почв. Радде выделяет на Кавказе следующие высотные растительные пояса.

1. Предгорный и нижнегорный пояс степей, включающий низменные степи (песчаные, черноземные, с галофитами и полынью) и горные степи, местами достигающие высот 1200 м и даже 1800 м (на Армянском плоскогорье).

2. Следующий пояс — лесной, простирающийся в среднем до высоты 2200 м. В большинстве районов Большого и Малого Кавказа, как отмечает Радде, лесная растительность редет в направлении с запада на восток к Дагестану. Растительность этого пояса представлена смешанными лиственными лесами европейского типа, с преобладанием дуба, выше растет бук и хвойные. Граница леса на северном склоне, по Радде, — 2125 м, на южном и в Дагестане — 2500 м.

В этом поясе Радде особо выделяет зону влажных колхидских лесов с присутствием вечнозеленых кустарников, выше по склону сменяемых лиственными, а затем хвойными лесами. Как и леса Колхиды, влаголюбивые леса Талыша и Ленкорани, по Радде покрывают склоны гор от самого подполья до высоты 2000 м. Они представлены лиственными лесами с обильным подлеском, при отсутствии хвойных⁸.

3. Радде, одним из первых, вводит для Кавказа понятия высокогорных субальпийской и альпийской зон. Первая у него находится на высотах порядка 2000—3000 м с господством кавказского рододендрона; альпийская зона достигает высот 3600 м.

4. Выше находится снеговая и «супранивальная» зона — выше «пределов вечного снега».

Помимо выделения высотных зон, Радде дает описание отдельных лесных провинций Кавказа с указанием их генетического родства, выявляя закономерности распределения растительного покрова на Кавказском перешейке. В флористическом отношении им не была обследована лишь средняя часть Северного Кавказа между Эльбрусом и Казбегом.

Г. И. РАДДЕ И СОЗДАНИЕ КАВКАЗСКОГО МУЗЕЯ

Если бы Г. И. Радде не оставил ни одной научной работы, имя его заслуженно упоминалось бы благодаря оставленному им детищу — Кавказскому Музею, инициатором создания и директором которого он был более тридцати лет. Благодаря огромной работе, проделанной

⁸ Имеется в виду отсутствие шишконосных хвойных в гирканской флоре.

Радде по созданию экспозиции музея, сбору и комплектованию коллекций и той огромной пропагандистско-просветительской роли, которую играл этот музей во второй половине XIX века на Кавказе, этот музей по праву может считаться единственным учреждением такого рода в России того времени, являясь одним из первых комплексных природо-ведческих музеев нашей страны. Характеризуя деятельность музея, один из биографов Радде—известный естествоиспытатель Ф. П. Кеппен писал: «Если припомнить, что в 1865 по 1884 гг., в течение двадцати лет, на приобретение коллекций для всех пяти отделений Кавказский музей получал ежегодно лишь 500 руб. и что директор Музея Г. И. Радде в течение всего означенного периода работал без консерватора, а только при помощи одного препаратора, поистине трудно понять, как он со столь незначительными средствами мог собрать и привести в порядок такой громадный и многосторонний материал, которым отличается Кавказский Музей»⁹.

Радде приступил к организации музея сразу же после первых своих поездок по Кавказу, когда возникла необходимость хранения и обработки собираемых коллекций. В июне 1865 г. Радде был составлен план, программа и штат музея как самостоятельного учреждения. Его директором был назначен Радде, немедленно со всей энергией приступивший к осуществлению своих планов. 2 января 1867 г. состоялось торжественное открытие Кавказского музея. Первоначально он размещался во временном помещении и состоял в основном из коллекций частных лиц и незначительного числа коллекций Музея Кавказского отдела Географического общества. Из-за усиленного роста коллекций музея, доставляемых Радде из его экспедиций, вскоре возникла необходимость расширения музея и создания для него особого помещения. 1 сентября 1871 г. состоялось публичное открытие нового здания Музея, перешедшего с частной квартиры в собственное помещение, которое, впрочем, пришлось вновь расширять; с этой целью в 1881 г. был надстроен второй этаж здания, к музею была присоединена также Тифлисская публичная библиотека.

В 1892 г., когда отмечался 25-ти летний юбилей музея, Радде издал «Историю Кавказского Музея». По этому описанию мы можем представить себе, что представлял тогда собой этот Музей. Он состоял из 5 отделов: 1) Минералогия, геология и палеонтология — более 10000 натуральных экспонатов, размещенных по систематическому принципу в 16 шкафах, 23 витринах и 172 выдвигаемых ящиках. 2) Зоологический отдел — более 5000 экземпляров рыб, птиц, млекопитающих, что заполняло 31 шкаф, 27 витрин, 166 выдвигаемых ящиков. 3) Ботанический отдел из большого числа коллекций, хранившихся в 6 шкафах, 8 витринах и 182 пачках (гербариях). 4) Коллекции этнографического отдела составляли 11 шкафов, 6 витрин и большое количество

⁹ Кеппен Ф. П., Г. И. Радде, Заметка к его жизни и научной деятельности, Журнал министерства просвещения, 1903, июнь, с. 120.

открытых экспонатов. 5) Археологические коллекции были представлены в 14 шкафах, 15 витринах и в открытой экспозиции. Это простое перечисление свидетельствует об огромной работе, проделанной лично Радде по сбору и комплектованию коллекций.

Не считая себя полностью компетентным во всех областях знаний изучая Кавказ во всех отношениях (геологическом, ботаническом и зоологическом), а также как этнограф и археолог, Радде считал своим долгом многие из привезенных им коллекций передавать для определения и обработки различным специалистам. Благодаря этому обработка коллекций не задерживалась и производилась на высоком уровне. Вот отзывы о Музее его современников: «Кавказский Музей, вероятно, в некотором роде единственный на свете. Коллекции во всех пяти отделах не только приведены в прекрасный порядок, но и благодаря работе многочисленных специалистов, научно определены... с возможной точностью. Систематизация предметов не составляет желать лучшего; все коллекции удобны для обозревания, везде образцовый порядок, все требования науки выполнены в полной мере. Но помимо этого Кавказский Музей отличается от других подобных учреждений целесообразностью и красотой устройства, что следует приписать всецело одному Радде»¹⁰.

Радде прекрасно сознавал значение музея в пропаганде географических и вообще природоведческих знаний среди населения. В этих целях по его инициативе рядом художников была написана серия живописных ландшафтных картин, украсивших стены Музея и несших дополнительную научную информацию. Назовем тематику некоторых из картин: «Казбек весной при утреннем освещении», «Вершина Б. Арарата», «Панорама Эльбруса», на многих картинах показаны высотные растительные пояса Главного Кавказского Хребта (смешанные леса пояс рододендрона, альпийские луга) и др.

Теперь кажется удивительным, что не все современники поддерживали идею Радде о необходимости развивать и представлять в музеях такого природоведческого типа ландшафтную живопись. Так в журнале «Русская Мысль» за август 1892 г. была опубликована заметка профессора М. А. Менабира, в которой сообщалось, что Радде при размещении коллекций обращает большое внимание на декоративную сторону и на производимый эффект. В ответ на это Радде пишет: «Вопрос о праве на декоративную группировку в музеях вообще, после удовлетворения научных требований систематическим размещением главнейших частей коллекций, я ставлю следующим образом: что лучше, принимая во внимание массу посетителей — холодные голые стены и деревянные подставки для животных или же красивые ландшафты на стенах с жизнеподобными группами животных, расставленных в искусно подделанной обстановке, чтобы этим вообще заинтересовать, занять фантазию посетителей, пробудить в них любовь к приро-

¹⁰ Коллекции... т. VI, с. 118.

де и ее наукам? (разрядка наша Н. К.). Что касается меня, то я стою за последнее распределение, и, если-бы только позволяли средства, то украсил бы все свободные места на стенах и потолках соответствующими рисунками. Человеку науки во всякое время открываются шкафы; он может по желанию заняться находящимися там материалами; но для большой публики притягательной силой будет служить декоративная обстановка, и так как музей существует для публики (разрядка наша Н. К.), а не для ученых то мы и обязаны считаться с требованиями публики»¹¹.

Это удачное сочетание красоты и научности отличало Кавказский Музей, и это было личной заслугой директора музея — Г. И. Радде. Судя по приведенным выше словам, Радде был знающим музееведом, его опыт в создании музейной экспозиции в полной мере интересен для музейных работников.

Отчеты о деятельности Музея постоянно публиковались в «Известиях Кавказского отдела Русского географического общества». В 1891 г. Радде издал отчеты по музею в специальном «Кратком очерке истории развития Кавказского музея в первые 25 лет существования с 1 января 1867 по 1 января 1892 гг.» (Тифлис, 1891 г.). Был издан также «Краткий путеводитель по Кавказскому Музею».

Но самым крупным изданием Музея явилось шеститомное сочинение, над которым Радде трудился все последние годы своей жизни и к подготовке которого он привлек ряд ученых, — монография «Коллекции Кавказского Музея, обработанные совместно с учеными—специалистами и изданные Г. И. Радде». Было издано 5 томов этого сочинения (на русском и немецком языках): том 1—«Зоология», сост. Г. И. Радде, Тифлис, 1899; том 2 — «Ботаника», сост. Г. И. Радде, Тифлис, 1901; том 3 — «Геология», сост. проф. Н. И. Лебедевым, Тифлис, 1901 г.; том 4 «Этнография», должен был быть составлен самим Радде, но он не успел этого сделать; том 5 — «Археология» состав. П. С. Уваровой, Тифлис, 1902 г., том 6 — содержащий подробную историю Кавказского музея и автобиографию Радде, был подготовлен еще при его жизни, но издан в 1912 г. уже после смерти Радде с добавлением его биографии, написанной К. Ф. Ганом.

Умер Г. И. Радде 2 марта 1903 г. в Тифлисе. Он был почетным и действительным членом и членом корреспондентом 25 научных обществ, как отечественных, так и зарубежных. Кавказский Музей еще при жизни Радде неоднократно награждался Императорской Академией наук, был награжден золотой медалью Лондонского Географического Общества; многих личных наград был удостоен сам Г. И. Радде. В его честь назван ряд видов животных и растений, улица в городе, где он родился.

Прекрасным памятником ему был созданный им Музей и его научные труды по изучению природы Кавказа.

¹¹ Коллекции..., т. VI, с. 118.

ЛИТЕРАТУРА

- Кеппен Ф. П., Г. И. Радде. Заметка о его жизни и научной деятельности.
«Журн. мин. нар. просвщ.», 1903, июнь.
- Коллекции Кавказского музея, т. 1—6, Тифлис, 1899—1912.
- Кузнецов Н. И. Отзыв о трудах д-ра Г. И. Радде. «Изв. Кавк. отд. РГО», т. 12, в. 3,
1899.
- Отечественные физико-географы, Учпедгиз, М., 1959.
- Радде Г. И. Хевсурия и хевсуры. «Зап. Кавк. отд. ИРГО», т. II, в. 2, Тифлис, 1881.
- Радде Г. И. Отчеты о биолого-географических исследованиях в Кавказских странах,
Тифлис, 1886.
- Радде Г. И. Основные черты растительного мира на Кавказе. «Зап. Кавк. отд. ИРГО»
т. 22, в. 3, Тифлис, 1901.
-

Л. А. ЕЛЬНИЦКИЙ

А. А. ИЕССЕН КАК ИСТОРИК И АРХЕОЛОГ-КАВКАЗОВЕД

Десятилетие, истекшее со дня смерти А. А. Иессена, побуждает к подведению хотя бы некоторых итогов его разносторонней научной деятельности, определявшейся преимущественно интересами древне-го и средневекового кавказоведения.

Принадлежа к числу ученых, не довольствующихся изучением археологического материала лишь как такового, а использующих его для возможно более глубоких обобщений культурно-исторического характера, А. А. Иессен¹, с первых-же шагов своей самостоятельной работы, при выработке планов археологических разведок на Северном Кавказе, к установлению отчетливых исторических перспектив, в рамках которых, по его мнению, следовало предпринимать подобные обследования. Без этого, полагал он, научные работы превращаются в крохоборчество².

Интересы А. А. Иессена, как полевого археолога, были связаны преимущественно с Северным Кавказом и Азербайджаном. В 1929—30 гг. он принимал участие в Северо-кавказской экспедиции ГАИМК (под руководством своего учителя А. А. Миллера) и производил археологические разведки в Кабардино-Балкарии. В 1932—33 гг. им было произведено археологическое обследование Сулакского каньона в районе селений Старый и Новый Черкей (в Дагестане). Отчет об этой работе содержал историю археологических наблюдений и работ в долине р. Сулака, с дореволюционного времени, а также описание зафиксированных памятников, от эпохи поздней бронзы и до XIX в. В том-же 1933 г., он производил разведки в Баксанском и Чегемском ущельях, с целью выявления следов древней металлургии — тема, которая уже и в то время его глубоко интересовала и определилась в

¹ См. Е. И. Крупнов и Б. Б. Пнотровский, Памяти А. А. Иессена. СА, 1965, с. 130 сл.; там же список научных трудов А. А. Иессена, с. 133.

² А. А. Иессен, Река Баксан (Кабардино-Балкарская АССР), «Археологические исследования в РСФСР в 1934—36 гг.», М., 1941, с. 226 сл.; его-же, Работы Азербайджанской экспедиции в 1958 г. КСИИМК, 69, 1957, с. 115 сл.; его-же, Работы Азербайджанской экспедиции в 1956 г. КСИИМК, 73, 1959, с. 78 сл.; его-же, Работы Азербайджанской экспедиции в 1957 г. КСИИМК, 78, 1960, с. 99 сл.

качестве одной из ведущих и существенных в кругу его научных интересов.

В 1934 г. А. А. Иессен произвел обследование правобережья среднего течения р. *Баксана и близ устья его притока Гунделена* (Кабардино-Балкария). Разведки им были произведены также в районе с. Заюкова, где он, кроме того, раскопал 2 кургана, содержавшие захоронения II тысячелетия до н. э. в каменных ящиках и более поздние впускные погребения³.

На протяжении последующего пятнадцатилетия (1935—50 гг.) А. А. Иессеном созданы его основные труды, значительно содействовавшие как превращению кавказской археологии из музейно-вещеведческой дисциплины в область исторического знания, приобретшую прочный хронологический костяк, так и осмыслению культурно-исторических связей Кавказа с соседними обществами, не в плане одних лишь типологических параллелей, но и посредством выявления результатов разносторонних культурных взаимодействий.

В 1951 г. под руководством А. А. Иессена раскопано 11 курганов в зоне затопления Цимлянского водохранилища (близ древнего городища Саркел и у хутора Солёный), насыпанных преимущественно в ямно-катакомбное время, но с большим количеством более поздних впускных могил. При этих раскопках А. А. Иессену пришлось отметить несколько кенотафов поздне-катакомбного времени, которые он объяснил как культовые сооружения поминального характера, возведенные над погребениями катакомбной культуры.⁴

С 1953 г. под руководством А. А. Иессена начала работать совместная Азербайджанская (Оренкалинская) экспедиция Ин-та Археологии АН СССР и Ин-та Истории АН АзССР, исследовавшая ряд объектов в Мильской степи. В т. II Трудов этой экспедиции опубликованы посмертные работы А. А. Иессена.⁵

³ А. А. Иессен. Река Баксан (Кабардино-Балкарская АССР), «Археологические исследования в РСФСР в 1934—36 гг.» Л., 1941, с. 220 сл. См. также публикацию: А. А. Иессен, Археологические памятники Кабардино-Балкарии, МИА, № 3, Л., 1941, в которой описан весь наиболее существенный музейный материал, происходящий из обследованных им местностей и где содержится предварительная археологическая периодизация этого материала, а также дана попытка его социально-исторического анализа и произведена наметка основных вех исторического процесса на почве Кабардино-Балкарии от древнейших времен до феодальной эпохи.

⁴ А. А. Иессен. Раскопки курганов на Дону в 1951 г. ҚСИМК, 53, 1954, с. 61 сл.

⁵ Труды Азербайджанской Оренкалинской археологической экспедиции. Т. I, 1953—55 гг., МИА, № 67, М.-Л., 1959; т. II, 1956—60 гг., МИА, № 125, М.-Л., 1965, т. III, МИА, № 133, М.-Л., 1965 («Средневековые памятники Азербайджана»). К этому тому А. А. Иессеном было написано предисловие (с. 5—7), в котором он, бросая ретроспективный взгляд на проделанную экспедицией работу, рассматривает также и наиболее важные перспективы дальнейших исследований Орен-Калы (изучение прилегающих к городу каналов, его предместных укреплений и остатков загородных мавзолеев), а кроме того предпринимает и некоторые дальнейшие шаги к изучению исторических данных о Байлакане и их согласованию с полученными экспедицией археологическими данными, преимущественно в области топографии и хронологии средневекового города.

Городище Оренкала является одним из крупнейших древних укрепленных пунктов Азербайджана, остатки которого находятся внутри двойной линии оборонительных стен. При этом, более поздняя крепость расположена внутри более обширной древней. Раскопки показали, что нижние слои городища относятся к VI—VII вв. н.э. — ко времени наивысшего процветания города, на уменьшенной территории существовавшего также в XI—XII вв. и еще позже. По эпиграфическим данным, подкрепленным историко-топографическими исследованиями А. А. Иессена, Оренкала должна быть отождествлена с Балаканом средневековых авторов. На основании этого бесспорного отождествления, А. А. Иессену удалось достаточно убедительно показать, что расположенное неподалеку городище Тазакенд не может не соответствовать средневековому Патайкарану⁶.

В урочище Уч-тепе А. А. Иессеном раскопан один из находившихся там больших курганов (13-метровой высоты), которые предположительно связывались им со скифским временем. В действительности же древнейшее разрушенное захоронение под этим курганом относилось к эпохе ранней бронзы. В VII в. н. э. курган был использован для погребения хозарского вождя, похороненного с железным мечом, золотыми и серебряными украшениями (поясной набор, шейная гривна, браслеты, перстень) и с монетой Юстина I (518—527 гг.)⁷.

К скифскому времени, как оказалось, относится раскопанный А. А. Иессеном в 1959—60 гг. «Малый курган», расположенный около древнего поселения Кямиль-тепе. В нем обнаружено погребение с конским черепом и с большим количеством (21 сосуд) черно-лощеной и серо-лощеной керамики, с предметами конского убора: витые бронзовые удила, трехдырчатые псалии со шляпками на концах, загнутые с одной стороны и имеющие аналогии на древнейших некрополях эпохи раннего железа на Кавказе (Муси-Иери, Мингечаур), а также на некрополе в Тепе Сиалка. Кроме того там был найден конский налобник с выпукло-выбитым орнаментом, в виде полусферических выступов, с выбитыми же примитивными изображениями двух хищников, трехгранный бронзовый втульчатый наконечник стрелы VII—VI в. до н. э. и другие предметы. А. Иессен отнес это захоронение ко второй половине VII в. до н. э., т. е. ко времени пребывания скифов на Кавказе, соответственно историческим данным⁸. Украшения, найденные в «Малом

⁶ А. А. Иессен. Городище Оренкала, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологич. экспедиции, I. МИА, № 67. Л., 1959, с. 33 сл.; его же. Новые данные для истории Азербайджана по работам Оренкалинской экспедиции 1953—55 гг. Труды Музея истории Азербайджана. II. Баку., 1957, с. 19 сл.; его же. Из истории Мильско-Карабахской степи. Труды Азербайджанской археологич. экспедиции. II. МИА, № 125. Л., 1965, с. 10 сл. III. МИА, № 133 (предисловие).

⁷ А. А. Иессен. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе, Труды Азербайджанской археологич. экспедиции. II, с. 153 сл.

⁸ А. А. Иессен. Из исторического прошлого Мильской степи, Труды Азербайджанской археологич. экспедиции. II, с. 32 сл.

кургане» могут быть соотнесены с доскифскими памятниками кочевнической культуры, распространенной от Прикаспия до Придунавья нередко связываемой в археологии с именем киммерийцев.

К этому же времени должны быть приурочены нижние горизонты раскапывавшегося сотрудниками Азербайджанской экспедиции городища Кара-тепе (а более поздние его слои относятся к V—IV вв. до н. э.).

Исследовалось также поселение эпохи бронзы—Узерлик-тепе, нижние слои которого содержат предметы первой половины II тысячелетия до н. э., а верхние связываются по материалу с курганом VII в Триалети⁹.

В последующие годы работы в этой экспедиции, А. А. Иессеном выявлены, на ряде древнейших населенных пунктов Мильской степи (Шах тепе, Камиль тепе и др.), керамические остатки культуры, связывающейся с нижним слоем нахичеванского Кюль-тепе, представляющим культуру, предшествующую так называемой «куро-аракской культуре» и относящуюся к энеолитическому времени, а по абсолютной хронологической шкале к IV тысячелетию до н. э. и соответствующую расцвету культуры эпохи Тель Галафа в Месопотамии¹⁰. Эти сделанные А. А. Иессеном в последние годы его полевой работы в Азербайджане, наблюдения имеют принципиально важное значение не только для изучения древнейших периодов истории Азербайджана, но и для определения места, занимаемого Кавказом в культурной истории Передней Азии и Причерноморья в то отдаленное время.

В своей первой большой работе — «Из истории древней металлургии бронзы на Кавказе» — на ряду с вопросами чисто археологического характера, связанными с технологией и типологической хронологией кавказской бронзы, А. А. Иессен ставил также и вопросы социальных взаимоотношений ее производителей, равно как и вопросы происхождения и распространения изучаемых им бронзовых изделий, стараясь показать их прежде всего в культурно-историческом аспекте.

В этой своей работе о кавказской металлургии, А. А. Иессен опроверг, сохранявшие определенное значение в науке, представления Э. Шантра, Р. Вирхова (а также и основывавшегося преимущественно на их мнениях О. Монтелиуса), устанавливавшие сравнительно позднее возникновение кавказской металлургии, заимствовавшей якобы как самый металл, так и технику его обработки из Передней и Центральной Азии. Более поздние работы Ж. де Моргана и Г. Вильке, хотя и констатировали уже весьма значительную древность кавказской металлургии, все-же продолжали рассматривать ее возникновение, как результат влияния металлургии Передней Азии (Морган) или Придунавья (Вильке), отстаивая точки зрения, имеющие своих сторонников в науке еще и ныне.

⁹ А. А. Иессен, Там-же, с. 18 сл.

¹⁰ А. А. Иессен, Там-же, с. 12 сл.

Под влиянием накопления новых материалов, М. И. Ростовцев и А. М. Тальгрэн высказывались уже об известном приоритете кавказской металлургии перед азиатскими странами. По их мнению, Кавказ снабжал металлом ассирийцев, хеттов, а позднее и греков. Исследования А. А. Иессена твердо устанавливают местное происхождение меди на Кавказе и производят широкий учет его рудных баз, а также фиксируют местные приемы обработки меди, начиная с III тысячелетия до н. э.¹¹

В дальнейшем, стремление к постановке проблем исторического характера выявилось в трудах А. А. Иессена еще более определенно. При этом его внимание обращалось преимущественно к тем проблемам изучения древнего Кавказа и смежных областей, исторические аспекты которых возникали лишь на широких сопоставлениях археологического характера, основанных на самом тщательном хронологическом и вещеведческом контроле источников, требующем всякий раз весьма углубленной и непредвзятой проверки. В результате, такие анализы и обобщения позволяли ему «читать» сопоставляемые данные как летопись, и, за устанавливаемыми им связями вещей, угадывать движение исторических событий.

«Намечающийся ход развития — пользование привозными металлическими изделиями в начале развития, с последующим постепенным освоением всего производственного цикла на месте — отнюдь не противоречит той общей исторической обстановке, в которой развивались древние общества, населявшие Кавказ. При весьма раннем переходе к классовой структуре обществ, населявших Месопотамию, Иран, Анатолию, вполне естественным является относительно значительный подъем металлургии юга, засвидетельствованный в этих странах результатами раскопок последних 15 лет уже для начала III тысячелетия до н. э., если не для еще более раннего времени... Дальнейшее развитие, прослеженное нами на археологическом материале, приводит к постепенному переходу на местное производство металла. Оно обусловлено, с одной стороны, внутренним развитием местных кавказских обществ, создавшим предпосылки для возникновения таких новых видов производства; с другой стороны, местное развитие ускорено влиянием более передовых стран, дальше ушедших по пути общественного развития и расположенных южнее Кавказа»¹².

¹¹ А. А. Иессен и Б. Е. Деген-Ковалевский. Из истории древней металлургии Кавказа, Л., 1935, с. 7; с. 28 сл.

¹² А. А. Иессен, Названная работа, с. 206 сл.; ср. также А. А. Иессен, Древнейшая металлургия Кавказа и ее роль в Передней Азии. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. М.-Л., 1939; А. А. Иессен. Прикубанский очаг металлообработки во второй половине II и в начале I тысячелетия до н. э. КСИИМК, 18, 1966. Под редакцией и с предисловием А. А. Иессена вышла в свет книга Г. М. Асланова, Р. М. Вандова и Г. И. Ионе. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы), Баку, 1959. В предисловии, А. А. Иессен, в частности, останавливается на вопросах хронологии азербайджанского энеолита и поздней бронзы. Он констатирует, что раскопки в Мингечауре впервые позволили говорить, относительно района Восточного Закавказья, о наличии

Прочтения его всякий раз оказывались убедительны и им трудно бывало противопоставить какое-либо понимание тех-же фактов, организованных А. А. Иессеном в соответствии, не навязанные более или менее произвольными гипотезами, но угаданные и выявленные в самих фактах. Созданные им исторические перспективы оказывались достаточно прочны, отчетливы и отнюдь не ходульны. Их принимаешь как нечто познанное из самого материала, и так как материал этот в большинстве случаев темен и нем, то и не удивительно, что извлеченное из него живое слово звучит иной раз как подлинное откровение. Страницы истории, прочитанные подобным образом А. А. Иессеном, освещают тысячелетнюю эволюцию культурных явлений, происходившую на Кавказе, в Прикаспии и Причерноморье, в ее ближневосточных и средиземноморских связях.

Общая схема развития отдельных кавказско-причерноморских культур, их взаимных и преемственных связей, равно как и связей их с другими, периферийными культурами, предложенная А. А. Иессеном в его названной первой общей работе, в дальнейшем подвергалась им не столько переработке к изменению, сколько расширению и дополнению. Весьма значительный новый материал, добытый за истекшие тридцать лет, не поколебал основ этой схемы. Если в результате общего пересмотра хронологии Передней Азии, а также применения некоторых новых методов датирования неизбежны известные сдвиги в ее хронологическом костяке, то последовательность явлений, установленная исследованиями А. А. Иессена, должна быть сохранена полностью.

За последние два—три десятилетия выяснилась чрезвычайно важная ранне-металлическая культура, первоначально получившая из уст Б. А. Куфтина¹³ название «куро-аракского энеолита». Но довольно быстро границы ее раздвинулись до Малой Азии и Сирии, распространились на всю территорию позднейшего Урарту и Мидии на юге и на западе, а на северо-востоке обнаружилось на Северном Кавказе (в Дагестане, Чечено-Ингушетии и даже в Северной Осетии). Поскольку в относящихся к этой культуре археологических горизонтах, в особенности на территории Восточной Анатолии и в Грузии, было обнаружено присутствие предметов, относящихся к эпохе ранней бронзы, то хронологические рамки «куро-аракской» культуры раздвинулись за пределы эпохи энеолита.

Трудами преимущественно советских ученых было выяснено ее огромное культурно-историческое значение для всего Кавказа и многих прилежащих культурных районов. В ранних своих проявлениях она

развитой энеолитической культуры III тысячелетия до н. э., представленной как жилыми комплексами, так и погребениями. Далее он замечает, что мингечаурский материал позволяет относить пору поздней бронзы в Азербайджане ко времени, начиная с последних столетий II тысячелетия до н. э. и, таким образом, отказаться от чрезмерно поздних дат.

¹³ Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит, «Вестник Гос. Музея Грузии», вып. XIII, 1944, с. 79 сл.

соприкасалась на северо-западе, с одной стороны, с майкопской культурой (в широком смысле слова), на юге — с культурами древнего Ирана эпохи Тель Обейда, на юго-западе — с дохеттскими культурами Северной Сирии, Юго-западной Анатолии и вплоть до минойской культуры Крита.

Будучи весьма высокой, в отношении техники и орнаментики керамических изделий, «куро-араксская» культура выработала формы переносных керамических глиняных очагов-жаровен и керамических алтарей-подставок с рогообразными выступами на концах. Подобные рогообразные украшения (культовая символика которых довольно прозрачна) засвидетельствованы от Северного Кавказа вплоть до Западной Анатолии (Кузура и Бейчесултан) и о. Крита (фресковые изображения рогообразных алтарей в Кноссе). Они подтверждают широкое распространение некоторых элементов «куро-араксской» культуры по Переднему Востоку, вошедших в качестве составной части в развитую и богатую художественными формами эгейскую цивилизацию.

Неудивительно, что «куро-араксская» культура привлекала к себе внимание А. А. Иессена и послужила темой как раз для одной из его последних работ¹⁴. В ней рассмотрена детально хронология «куро-араксской» культуры, прослежена ее внутренняя эволюция, равно как и эволюция ее внешних связей, из которых в особенности отчетливо определяется значение «куро-араксской» культуры как для культурной истории самого Кавказа, так и для его передне-азиатской и средиземноморской периферии.

Прежде всего А. А. Иессену удалось выявить некоторые явления непосредственно предшествующие «куро-араксской» культуре (преимущественно на территории Советского и Иранского Азербайджана — на Кюль тепе и на нескольких тепе Мильской степи, Тильки тепе и Гелой тепе), связав начало ее с передне-азиатской культурой типа Телл-Галафа, относящейся к середине IV тысячелетия до н. э. и характеризующей начальный этап земледельческой культуры в Месопотамии, Сирии и Иране, развивавшейся на заре эпохи металла. В этом заключается особая ценность названной статьи А. А. Иессена.

Установив, таким образом, этот общий историко-хронологический фундамент «куро-араксской» культуры и определив ее начало в рамках IV тысячелетия до н. э., А. А. Иессен, на основании ряда находок в Азербайджане, Армении и Грузии указывает основания для отнесения развитой стадии этой культуры в эпоху ранней бронзы, устанавливая при этом наличие местного производства металлических изделий по находкам соответствующих литейных форм. По ирано-анатолийским и закавказским находкам элементы «куро-араксской» культуры могут быть прослежены во времени вплоть до начала II тысячелетия до н. э.¹⁵.

¹⁴ А. А. Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до н. э. — КСИА, 93, 1963, с. 3 сл.

¹⁵ Ср. статью К. Х. Кушнаревой и Т. Н. Чубинашвили. Историческое значение Южного Кавказа в III тысячелетии до н. э. — СА, 1963, № 3, где все эти сообщения представлены, быть может, в еще более убедительной форме.

«Куро-араксская» культура предстает перед нами в изложении А. А. Иессена в качестве одной из самых богатых и технически мощных оседлых скотоводческо-земледельческих культур. По своему характеру и интенсивности она родственна трипольской культуре днепровско-дунайского бассейна, как и «куро-араксская» культура, связанной с эгейско-малоазийским миром своими материальными и идеологическими элементами, прежде всего опять таки техникой и орнаментической керамике и металлу.

«Вся сумма наших знаний о памятниках «куро-араксской» культуры Закавказья—писал А. А. Иессен, — свидетельствуют о том, что она развивалась как самостоятельная часть более широкого культурного единства, охватывавшего обширную территорию на юге, в пределах Ирана и Турции». Существенную черту этого культурного единства А. А. Иессен усматривает в той роли, которую закавказские центры «куро-араксской» культуры играли в снабжении металлическими изделиями районов Северной Сирии и Месопотамии¹⁶.

На основании наблюдений, полученных А. А. Иессеном в последние годы его полевой работы на древнейших населенных пунктах Мильской степи в Азербайджане, где была обнаружена керамика, вполне соответствующая керамике нижнего слоя нахичеванского Кюльтепе, им было высказано весьма важное соображение о том, что культура Кавказа, связанная в IV тысячелетии до н. э. с Месопотамией, на рубеже IV—III тысячелетий, в связи с развитием «куро-араксской» культуры, в значительной мере порывает с Ираном и входит в круг восточно-анатолийской, а отчасти и древнесредиземноморской цивилизации¹⁷.

В качестве резкой антитезы этим оседлым культурам, на огромных степных пространствах Евразии еще на рубеже III—II тысячелетий до н. э. стали формироваться кочевническо-скотоводческие общества—носители своеобразной культуры, основанной на коневодстве и кавалерийской военной тактике, позволявшей кочевникам грабить и облагать данью оседлые и не столь воинственные народы. В весьма ранние времена подвижность и военная стремительность кочевых племен привела их к широкому взаимному культурно-политическому общению и к возникновению значительных межпланетных объединений. Культурное общение, судя по распространению металлических форм и художественной орнаментики, осуществлялось на всем пространстве евразийских степей от Венгрии до Китая. Кочевые «царские» племена, осуществлявшие политическое верховодство на огромных пространствах над другими кочевыми и оседлыми племенами, выработали определенную политическую, техническую и бытовую терминологию, распространившуюся не только по территориям их регулярных перекоче-

¹⁶ А. А. Иессен, Названная работа, с. 6 сл.

¹⁷ А. А. Иессен. Из исторического прошлого Мильско-карабахской степи. Труды Азербайджанской археологич. экспедиции, II, с. 16.

вок, но и навязанную завоевателями оседлым народам Индии, Ирана, Малой Азии, также как и западно-европейским народам. Эта языковая система получила в науке наименование «арийской» или «индо-европейской». Она порождена, таким образом, в первую очередь той культурной средой, которая позднее поименована соприкасавшимися с ней соседними культурными народами — «скифской». Корни скифской культуры уходят глубоко в прошлое степных народов Евразии¹⁸.

Разъяснением многих существенных вопросов, связанных с одним из наиболее ранних и ярких проявлений культуры, представленной памятниками больших майкопских курганов и курганов станицы Новосвободной наука обязана А. А. Иессену. А. А. Иессен дал весьма прочное хронологическое обоснование майкопского комплекса, долгое время служившего предметом напряженного спора, колебавшего его датировку от IV до I тысячелетия до н. э. Он связал этот комплекс с прикубанским энеолитом, с одной стороны, с культурой эпохи ранней бронзы северо-западного Предкавказья (дольмены и курганы станицы Новосвободной, курганы Триалети) — с другой. А. А. Иессен определил историческое место Майкопа¹⁹, обозначив его в качестве раннего этапа культуры, в особенности характерной для верхушки скотоводческого общества евразийских степей, с ее своеобразным бытом, связанным с зачаточным патриархальным рабовладением, с техникой, символикой и искусством, свойственным образу жизни племенных вождей-жрецов и военачальников, сосредоточивших в своих руках значительные награбленные богатства, и с проблесками той идеологии, которая возникает в связи с обозначившимся социальным и имущественным расслоением и находит выражение в мифических представлениях о загробном блаженстве и о «золотом веке».

Элементы подобных верований, запечатленные в культовых изображениях, близких представленным на майкопских драгоценных сосудах не только в сюжетном, но и стилистическом отношении, знают древнейший Египет и Месопотамия. Возникновение в Майкопе подобных мифологических и художественных аналогий, видимо не без влияния передне-азиатских политико-религиозных представлений и искусства, ставит Майкоп в культурную и социально-стадиальную связь с великими цивилизациями Древнего Востока тем более и тем теснее, что весьма близкие в техническом и художественном отношении явления, не уступающие Майкопу и по степени материального богатства, наблюдаются и в более близком соседстве — в царском до-хеттском некрополе Алача гейюк в Центральной Анатолии, не только генетически, но также и хронологически связывающимися с майкопской культурой, являясь, быть может, ее распространением и продолжением. Благодаря

¹⁸ Подобные выводы являются, однако, уже дальнейшим и при том свободным истолкованием идей А. А. Иессена.

¹⁹ А. А. Иессен. К хронологии «больших кубанских курганов». СА, XII, 1950, с. 157 сл.

названной работе А. А. Иессена все кратко очерченные выше линии культурно-исторических связей приобретают необходимую определенность и позволяют утвердить за Майкопом его реальное место в истории общественного развития ранне-металлических культур юга СССР, предварившего и процесс становления позднейшей скифо-сарматской культуры.

Кавказ сыграл не малую роль в распространении к западу элементов так называемой «киммерийской» культуры, кавказские компоненты которой достаточно очевидны. Под этим наименованием имеются обычно в виду некоторые культурные явления, связанные с предскифским периодом в истории Восточной и Центральной Европы, т. е. со временем, укладывающимся в рамки VIII—VII столетий до н. э. Близость форм некоторых предметов вооружения (копий, мечей, топоров), конской упряжи (удул, псалий и других металлических частей уздечки), равно как некоторых керамических форм и орнаментики вообще, относящихся к указанному времени и происходящих из закаспийских пространств, с Кавказа, Украины, ниже-дунайских областей, а так же из северных районов Ирана и Малой Азии, давно уже обратила на себя внимание ученых. Многие из них, однако, объясняли эти археологические факты распространением соответствующих этнических и культурных элементов в восточном направлении. Не малой заслугой А. А. Иессена является мобилизация фактов, устанавливающих в общем как раз противоположное направление передвижения и распространения этих культурных явлений и археологических форм, что отвечает смутным преданиям, сохраненным древне-греческими историками и географами о киммерийских миграциях, подтверждаемым также топонимическим и другими лингвистическими данными. Арийско-киммерийские племена во время своего напора в западном направлении, под влиянием, быть может, бурных этногенетических процессов, происходивших на восточных просторах евразийских степей, распространяли к западу, в пределы Причерноморья, Украины и северной части Балканского полуострова не только свое оружие и свою коневодческую технику, но также самую степную породу лошадей (тарпанов), судя по недавним венгерским находкам на некрополе Сентеш-Векерzug²⁰, но и названия рек, племенные наименования и имена богов и героев, как и вообще личные имена древне-азиатского (восточно-иранского) происхождения²¹. В связи с этими проблемами, А. А. Иессен сделал не мало для выявления памятников ранне-скифской культуры на Северном Кавказе²², в Азербайджане и других районах Закавказья, а также

²⁰ Ml P a g d u c z. Le cimetière hallstation de Szentés-Vekerzug. «Acta Archeologica Acad. Scient. Hungaricae». II, 1952, с. 143 сл.; IV, 1954, с. 20 сл.

²¹ P. Kretschmer Zum Balkanskythischen. «Glotta», XXIV, 1935, стр. 1 сл.

²² Еще до II мировой войны А. А. Иессен обработал материал Моздокского могильника, раскопанного в 1933—35 гг. и содержавшего захоронения воинов с конскими скелетами и бронзовыми предметами ранне-скифской принадлежности (А. А. Иессен. Моздокский могильник в ряду памятников Сев. Кавказа, в книге; А. А. Иессен и Б. Б. Пировский, Моздокский могильник. Л., 1940). Сопоставив материал Моздокского могиль-

для установления связей скифского мира с иранскими, малоазийскими и другими передне-азиатскими культурными ареалами.

А. А. Иессен твердо установил, кроме того, что восточно-европейская скифская культура (если начало ее считать от рубежа VII—VI столетий до н. э.) непосредственно вырастает из предшествующей ей «до-скифской» или «киммерийской» культуры, прослеживающейся по погребальным комплексам икладам на протяжении VIII—VII веков до н. э.²³ Среди этого материала наличествуют предметы (бронзовые котлы, бронзовые и драгоценные украшения), в точности повторяющие образцы, происходящие из центрально-азиатских комплексов той-же эпохи. Подобные совпадения, как полагает А. А. Иессен²⁴, не могут быть объяснены одним лишь сходством быта и наличием посредствующего обмена, но предполагают непременно и некоторые непосредственные соприкосновения прикавказских и центрально-азиатских племен, в результате соответствующих этнических перемещений.

Рассмотрение проблем культурных связей Северного Причерноморья и Прикавказья с Балканским полуостровом и Эгеидой привело А. А. Иессена к постановке весьма важного вопроса о предистории греческой колонизации Северного Причерноморья. В посвященной этому предмету небольшой, но весьма содержательной книге²⁵ А. А. Иессен представил материал освещающий процессы взаимосвязей названных районов в эпоху бронзы в значительной степени предварившие и определившие те культурно-исторические явления, какие связываются с представлением о Греческой (преимущественно милетской) колонизации северных берегов Эвксинского Понта.

Понятие и явление «колонизации» не было чуждо уже вероятно и крито-эгейскому миру. Материальные остатки связей минойского Крита с эгейскими берегами известны на Кикладах, в Пелопоннесе, в Кари и в Восточном Средиземноморьи. Греческие легенды о войнах Миноса за пределами Крита на востоке и западе Средиземноморья, о роде Миноса, выселившейся с Крита и основавшей новые царства на ма-

ника с древнейшими находками в Прикумском могильнике, исследованном В. А. Городцовым в 1907 г., с курганом близ Ставрополя, в котором найден глиняный орнаментированный сосуд с изображением оленей в скифо-кавказском стиле, А. А. Иессен показал, что непосредственно предшествующей культурной ступенью для материала Моздокского могильника являются находки, сделанные в Каменноостском могильнике в Кабардино-Балкарии (IX—XVIII в. до н. э.). Широкие параллели, почерпнутые им из материала Бельского городища на Украине и других скифских памятников лесостепной Украины, а также из курганов станиц Керермесской и Воронежской, позволили впервые поставить вопрос о присутствии на Северном Кавказе культуры, тесно родственной ранне-скифской, на той же стадии, которая связывается с литературно-историческими данными о пребывании киммерийцев и скифов на Кавказе в VII столетии до н. э.

²³ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР. СА, XVIII, 1953, стр. 49 сл.

²⁴ А. А. Иессен. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. «Вопросы скифо-сарматской археологии». М., 1954, с. 112 сл.

²⁵ А. А. Иессен. Греческая колонизация Северного Причерноморья, ее предпосылки и особенности. Л., 1947.

терике Греции и в Малой Азии подтверждаются указанными археологическими находками и приобретают связь с реальной историей. Находки критско-кикладских вещей поздне-минойского времени в районе Трон, даже в районе Амиса близ черноморского побережья, свидетельствуют по крайней мере о проникновении минойской культуры и к южным берегам Понта. В свою очередь микинские ахейцы, распространяя свою культуру вдоль западных и северных берегов Эгейского моря также вплотную придвинулись к Черноморью, о чем опять таки косвенным образом свидетельствуют легенды об аргонавтах и о происхождении некоторых восточно-черноморских племен.

А. А. Иессен обращает внимание на то, что эгейские связи трипольской культуры свидетельствуются формами металлических изделий, керамической орнаментикой, элементами эстетических и культовых представлений.

«На позднем этапе трипольской культуры, в южной части ее территории, выделяется культура так называемого усатовского типа. Здесь в причерноморском райсне, примерно в начале II тысячелетия до н. э., мы сейчас можем проследить появление металлических изделий иных типов и иного происхождения. Представлены они целой серией кинжалов, плоских топориков, долот, острий из меди и серебряным височным колючком, найденными в курганных погребениях в Усатове около Одессы. Кроме того, несколько аналогичных предметов обнаружено в разных местах на Херсонщине. При очень слабой изученности памятников этого времени на Балканском полуострове и в Малой Азии, пока трудно определить их происхождение. Однако, то обстоятельство, что они рядом черт отличаются от изделий семиградских и северокавказских, с одной стороны, а с другой — имеют сходство с находками на эгейских островах, позволяет относить их к южным металлургическим очагам, скорее всего к западной части Малой Азии. В этом же направлении ведет нас найденный на Усатовском поселении кусок сурьмяной руды (антимонита) малоазийского происхождения»²⁶. Пусть эти связи не были непосредственны, они все же очень долговременны и определены (некоторые поздне-трипольские сосуды почти в точности повторяют минойскую орнаментiku). К тому, что констатирует А. А. Иессен следует, быть может прибавить, что трипольская культура служила вероятным проводником эгейских влияний по евразийским степным кочевническим путям, вплоть до Северного Китая, где в сходных с причерноморскими естественных условиях в верховьях реки Хуан-хе и ее притоков в средние столетия II тысячелетия до н. э. существовала земледельческая культура, с керамикой, воспроизводившей малоазийско-трипольские формы и трипольскую орнаментiku²⁷. Равно как для более позднего времени, теми-же путями и через то-же посредство, в Китай и

²⁶ А. А. Иессен. Названная работа, с. 15 сл.

²⁷ L. B a c h h o f e r. Zur Früggeschichte Chinas. «Die Welt als Geschichte», III, 4, 1937, 256 сл.

даже во Вьетнам проникали гальшатские металлические формы и гальшатская орнаментика²⁸. Эти очень ценные мысли и наблюдения А. А. Иессена, к сожалению, еще далеко не оценены по достоинству нашими антиковедами.

Говоря о собственно-греческой колонизации, А. А. Иессен выделяет некоторый доколониционный период, характеризующийся находками в причерноморских степях, в Приднепровье и Придонуе, в курганах и на поселениях, отдельных вещей греческого (ионийского) производства, относящихся к VII в. до н. э., тогда как древнейшие слои греческих городов на северо-черноморских берегах оказываются не древнее середины VI ст. до н. э. Таким образом, греческие поселения возникали в результате установившихся прочно сношений малоазийских греков с местным припонтийским населением. Греческая колонизация явилась формой симбиоза местного населения и греков, при этом, видимо, при неослабном политическом верховодстве скифских царьков. Стимулом греко-скифского сожительства служила торговля и одной из важнейших ее статей — работоторговля: «...племенная знать с развитием новых отношений получает в лице военнопленных рабов в свои руки товар, могущий служить эквивалентом при меновой безнадежной торговле, наряду со скотом и продуктами животноводства. Нет сомнения, что в конкретных исторических условиях VII—VI вв. до х. э. скорее всего именно возможность приобрести рабов могла привлечь иноземных торговцев с юга в страны Северного Причерноморья»²⁹. И в этой связи А. А. Иессен напоминает мало известный факт посылки Дарием Гистаспом целого флота под командованием каппадокийского сатрапа Ариарамна с 30 пятидесятивесельными судами в Скифию для захвата рабов (Ctes., Pers., fr. 16) — факт, могущий служить объяснением реально-исторических причин скифского похода Дария 515/514 г. до н. э.

Не следует забывать и о том обстоятельстве, что милетская колонизация совершилась под культовым верховенством храма Аполлона что практически означало участие в ней большого числа δεκάτην δέντες — приобретенных в качестве десятины иеродулов и других социально неполноценных элементов³⁰.

По мере укрепления греческих колоний на северо-понтийских берегах, за счет развившейся греко-скифской торговли, возрастало производственное значение городов для удовлетворения нужд степного населения, о чем опять таки весьма широко свидетельствуют археологические находки, правда, преимущественно уже для того периода (начиная с V в. до н. э. и в более поздние времена), который выходит из поля зрения А. А. Иессена. Об этих общих тенденциях исторического разви-

²⁸ R. Heine-Geldern. Das Tocharerproblem und die Pontische Wanderung. «Saeculum», 2, 1951, N. 2, стр. 225 сл.; Ср. Л. С. Васильев. Происхождение древне китайской цивилизации. ВИ, 1974, № 12, стр. 86 Сл.

²⁹ А. А. Иессен. Названная работа, с. 36.

³⁰ F. Bömer. Untersuchungen über die Religion der Sklaven. III. Wiesbaden, 1961, с. 8 сл.

тия Северного Причерноморья А. А. Иессен писал: «После случайных посещений побережья греческими мореходами, после периода временных факторий и доколониальной торговли, наконец, после периода существования постоянных колоний, как чисто торговых центров, превращение этих поселений в крупные производственные очаги является закономерным четвертым этапом в развитии сношений причерноморских племен с греками. Только с этого времени греческие города, игравшие первоначально посредническую роль между «скифами» и метрополией, стали органической частью культурного комплекса Северного Причерноморья. Только с этого времени мог начаться исторический процесс слияния культуры греческой и местной, наиболее интенсивно протекавший на Боспоре и приведший к созданию смешанной культуры, уже не греческой, но и не собственно местной, которая ярко выступает в позднейшем Боспорском царстве эллинистического и римского времени. Менее закончено этот же процесс, однако, имел и во всех других районах греческой колонизации»³¹.

На этом мы заканчиваем нашу характеристику А. А. Иессена как историка-археолога древнего Кавказа и Черноморья. В его трудах, рассмотренных нами лишь в небольшой части, являвших собой результат тщательных и глубоких исследований, представляющих последнее слово в науке, выяснены многие весьма существенные черты древней истории народов черноморско-каспийских стран. Труды А. А. Иессена принесли немало конкретных данных для понимания исторического процесса, связывавшего Кавказ и Причерноморье с Передней Азией и эгейским миром на протяжении IV—I тысячелетий до н. э. Он с честью выполнил ту задачу, которую сознательно ставил перед собой — задачу «достижения максимальной конкретности исследования, при сохранении широкой исторической перспективы».

Использование трудов А. А. Иессена помогает объединению разрозненных и нередко противоречивых исторических фактов в стройную и последовательную картину развития и взаимодействия многих больших культур, история которых входит в качестве существенного звена в общую историю нашей страны.

³¹ А. А. Иессен, названная работа, с. 87 сл.

მ. თუშაალიშვილი, თ. ზურაბაძე

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმის გამომცემბათა ბიბლიოგრაფია (1964—1975)

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა მოამზადა მონოგრაფიებისა და სტატიების ბიბლიოგრაფია 1964 წლიდან დაწყებული 1975 წლის ჩათვლით. აქვეა 1966 წელს გამოცემული „კავკასიის მუზეუმისა და აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის გამომცემბათა ბიბლიოგრაფიის (1875—1964)“ უშუალო გაგრძელება. მასალა განლაგებულია მეცნიერების დარგების მიხედვით და დართული აქვს პირთა საძიებელი.

შურნალების და კრებულების ფიზიკალური სახელწოდებების ბახსნა

1. მასალები სმკი — მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის.
2. თუშეთის ეთნ. შესწ. — თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის.
3. საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია.

ბიბლიოგრაფირებული პერიოდული გამომცემბა
РАСПИСАННЫЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მონაბე.
Вестник Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа, ტ.
22—27 А, 25—31 В. 1967—1975.

- ტ. 22—23А, 1969, 295 გვ. ილ. 500 ც. 1 მან. 75 კაბ.
- ტ. 24—25А, 1973, 231 გვ. VII, გვ. ტაბ. 500 ც. 78 კაბ.
- ტ. 25—В, 1968, 324 გვ. LXVII ტაბ. ილ. 500 ც. 2 მან. 58 კაბ.
- ტ. 26—27А, 1970, 220 გვ. ილ. 1 რუკა, 700 ც. 1 მან. 55 კაბ.
- ტ.—26В, 1970, 312 გვ. XXXI, გვ. ტაბ. 800 ც. 2 მან. 06 კაბ.
- ტ. 27В მიძღვნილი პროფ. გ. ნიორაძის ხსოვნისადმი. 1967, 260 გვ. XXVIII ტაბ. ილ. 1000 ც. 1 მან. 43 კაბ.
- ტ. 28В, 1969, 314 გვ. XLIV ტაბ.
- ტ. 29В, 1972, 268 გვ. XVI გვ. ტაბ. 800 ც. 1 მან. 77 კაბ.
- ტ. 30В, 1974, 245 გვ. XVII ტაბ. ილ. 600 ც. 1 მან. 95 კაბ.
- ტ. 31В, 1975, 219 გვ. XXVI ტაბ. ილ. 600 ც. 85 კაბ.

1. ბოლქვაძე, ს. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპოზიციები (სამუზეუმო საქმე). — მოამბე, ტ. 30В, 1974, გვ. 154—184, 21 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 19 სხვ.

Болквадзе С. С. Экспозиции Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. — Вестник, т. 30 В, 1974, с. 154—184, 21 рис. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 19 назв.

2. თუშმალიშვილი ე., ბურკაძე თ. — ქვეყნის მუზეუმისა და აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გამოცემათა ბიბლიოგრაფია 1875—1964, 1966, 162 გვ. 500 ც. 60 კ.

Тушмалишвили Е. М., Буркадзе Т. К. — Библиография изданияи Кавказского Музея и Государственного Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа (1875—1964), 1966, 162 с. 500 экз. 60 к.

3. თუშმალიშვილი ე., ბურკაძე თ. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბის (В серия) 1—XXX ტომების ბიბლიოგრაფია. — მოამბე, ტ. 30 В, 1974, გვ. 207—222.

Тушмалишвили Е. М., Буркадзе Т. К. Библиография Вестника Государственного Музея Грузии (В серия) I—XXX т. — Вестник, т. 30 В, 1974, с. 207—222.

4. იაშვილი ნ. ორგანული წარმოშობის ისტორიული ექსპონატების სტაბილიზაციის გზები. — მოამბე, ტ. 31В, 1975, გვ. 185—193 — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Яшвили Н. Н. Пути стабилизации исторических экспонатов, органического происхождения, — Вестник, т. 31В, 1975, с. 185—193., резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

სამეცნიერო სესიები — НАУЧНЫЕ СЕССИИ

5. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XI სამეცნიერო სესია. 1963 წლის მაისი. მოხსენებათა თეზისები, 1963, 12 გვ. 300 ც. უფასო.

XI Научная сессия Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа, май 1963 года. Тезисы докладов, 1963, 12 с., 300 экз. Беспл.

შინაარსი: თევზაძე გ. საბჭოთა საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ისტორიიდან (1921—1962 წწ.); ლომსაძე შ. — იონან ხუცესის ქრონიკები და მისი გამგრძელებლები; ქებულაძე რ. — საქართველოში ვენეციური დუკეტების მიმოქცევის საკითხისათვის; ჯალაბაძე გ. — მთური მიწათმოქმედება საქართველოში (შრომის იარაღები); ხუჭუაშვილი მ. — ახალციხის დებრესიის ეოცენ-ქვედაოლიგოცენური ნალექების დაგროვების პირობების შესახებ; ბახტაძე რ. — საქართველოს უძველესი მინები; გაგოშიძე ი. — ადრეანტიკური ხანის სამარხი ქსნიდან.

Содерж.: Тевзадзе Г. Г. Из истории административно-территориального деления Советской Грузии (1921—1962); Ломсадзе Ш. В.

—Хроники Иоанна Хуцеса и их продолжатели; К е б у л ა დ ზ ე რ. ვ. — К вопросу об обращении в Грузии венецианских дукатов; Д ჯ ა ლ ა ბ ა დ ზ ე გ. ვ. — Горное земледелие в Грузии (орудия труда); Х у ч უ ა მ. ფ. — Об условиях осадконакопления в эоцене и нижнем олигоцене Ахалцихской депрессии; Б ა ხ თ ა დ ზ ე რ. ა. — Древнейшие стекла Грузии; Г ა გ ო შ ი დ ზ ე ი. მ. — Погребение раннеантичной эпохи из Ксани.

6. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XII სამეცნიერო სესია, 1964 წლის 22—23 დეკემბერი. მუშაობის გეგმა, 1964, 24 გვ. 300 ც. უფასო.

XII Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа, 22—23 декабря 1964 года. План работы, 1964, 24 с. 300 экз., Беспл.

შინაარსი: ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე ვ. ანაკოფიის ციხე; ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა ვ. — XVII—XVIII სს. ქართული საცხოვრებლის ისტორიიდან; ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი მ. — „თბილისური“ ვერცხლის სარტყლების წარმოების ისტორიისათვის; ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი მ. — თანამედროვე საცხოვრებელი ნაგებობანი სვანეთში; ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ ი კ. — ქართველი მამაკაცის სამოსის და საჭურვლის ზოგიერთი ელემენტის მსგავსება — ურთიერთკავშირის შესახებ; კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა გ. — XIX ს. სპილენ-თითბორს ირანული ჭურჭლის ორნამენტაციის საკითხისათვის; ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი ა. — ცხოველთა ძვალეულის ნაშთები ბეშქენტის (კახეთი) № 2 ყორღანული სამარხიდან; მ ა ღ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი თ. — მასალები საქართველოს ფლორის შესწავლის ისტორიისათვის (მარშალ ბიბერშტეინი).

Содерж. Л е к в и н ა ძ ე В. Анакопийская крепость; А р т и ლ ა კ ვ ა В. — Из истории грузинского жилища XVII—XVIII вв.; Х у ц и ш в и ლ ი М. — Из истории производства «тбилисских» серебряных поясов; Ч а р თ ო ლ ა ნ ი М. — Современные жилища в Сванети; Ч ო ლ ო კ ა შ ვ ი ლ ი К. — О сходстве и взаимосвязи некоторых элементов грузинской мужской одежды и боевого снаряжения; К ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა Г. — К вопросу ориентации иранских меднолатунных сосудов XIX в.; Ц и ც ი შ ვ ი ლ ი А. — Костяные остатки животных из курганного погребения № 2 Бешкенти (Кахети); М ა გ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი Т. — Материалы к изучению истории флоры Грузии (Маршал Биберштейн).

7. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XI—XIII სამეცნიერო სესია, 1965 წლის 23—24 დეკემბერი. მუშაობის გეგმა 1965. 17 გვ. 300 ც. უფასო.

XIII Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа, 23—24 декабря 1965 года. План работы, 1965, 17 с., 300 экз. Беспл.

შინაარსი: ნ ე მ ს ა ძ ე ვ. ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის ზღუდრის რაზმის 1964—1965 წწ. სავლე მუშაობის წინასწარი ანგარიში; ნ ა ც ვ ლ ი შ ვ ი ლ ი მ. — რაჭა-ლეჩხუმის ხმელეთის მალაკოფაუნის შესწავლისათვის; ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ ი კ. — ქართული წარწერიანი საჭურველი; გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი ეკ. — საქართველოს ჰიპარიონული ფაუნის შესწავლის ისტორია; ხ უ ჭ უ ა მ., კ ა ტ ა რ ა ვ ა მ. — ბორბალოს ხევის (ახალციხის რაიონი) ოლიგოცენი; კ ა პ ა ნ ა ძ ე დ. — ახალი მასალები ქართული ნუმიზმატიკის ისტორი-

ისათვის; ფ რ უ ი ძ ე ლ. — ველური ვაზი რაჭაში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით).

Содерж.: Н е м с а д з ე Г. М. Предварительный отчет полевых работ Згудерского отряда Урбнической историко-археологической экспедиции, 1964—1965 гг.; Н а ц в л и ш в и л и М. Г. — К изучению наземной малакофауны Рача-Лечхуми; Ч о л о к а ш в и л и К. К. — Оружие с грузинскими надписями; Г а б а ш в и л и Е. Г. — К истории изучения гиппарионовой фауны Грузии; Х у ч у а М. Ф., К а ч а რ ა ვ ა М. В. — Олигоценовые отложения бассейна р. Борбало (Ахалцихский район); К а п ა ნ ა დ з ე Д. Г. — Новые материалы к истории нумизматики Грузии; П р у ი ძ ე ლ. А. — Дикая виноградная лоза в Раче (по этнографическим данным).

8. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი შოთა რუსთაველის დაბადების 800 წლისთავისადმი, 1966 წლის 30 ივნისი — 1 ივლისი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებების თეზისები. 1966, 28 გვ. 300 ც. უფასო.

XIV Научная сессия Государственного музея Грузии им. Акад. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, посвященная 800-летию со дня рождения Шота Руставели. 30 июня — 1 июля 1966 года. План работы и тезисы докладов. 1966, 28 с. 300 экз. Беспл.

შინაარსი: ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ვ. ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური ვაზხრა (ძირითადი შედეგები); ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი ა. — ნაქალაქარ დმანისის ცხოველთა ძველელის ნაშთები; დ ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე რ. — ფეოდალური ხანის საქართველს მინის სამაჯურები (VIII—XIV სს.); ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე ვ. — შოთა რუსთაველის ეპოქის დმანისის განძი (XII—XIII სს.); კ ა პ ა ნ ა დ ე ლ. — შოთა რუსთაველის ეპოქის ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული მონეტის დათარიღებისათვის; ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, რ. — ფრუიძე ლ. — „ვეფხისტყაოსნის“ ფრინველები; გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი მ. — რუსთაველის ეპოქის ძეგლები ვანის ქვაბიდან.

Содерж.: Д ж а п а რ ი ძ ე В. В. Археологические раскопки городища Дманиси (Основные результаты); Ц и ц и ш в ი ლ ი А. Л. — Костные остатки животных из городища Дманиси; Д ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე რ. М. — Стекланные браслеты Грузии феодальной эпохи (VIII—XIV вв.); ლ ე კ ვ ი ნ ა დ ზ ე В. А. — Клад эпохи Шота Руставели из Дманиси (XII—XIII вв.); К а პ ა ნ ა დ ზ ე Д. Г. — К датировке некоторых неопределенных грузинских монет эпохи Шота Руставели; ჯ ო რ დ ა ნ ი ა რ. Г., П р უ ი ძ ე ლ. А. — Птицы в «Витязе в тигровой шкуре» Шота Руставели; Г ა პ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი Г. М. — Памятники эпохи Руставели из Ванис Кваби.

9. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გახსნიდან 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო ღონისძიებათა პროგრამა, 10—13 მაისი, 1967 წელი. 10 მაისი, 11 საათზე შეხვედრა სტუმრებთან საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის აუდიტო-

როაში. მოხსენება: „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპოზიციები“ — მომხსენებელი ს. ბოლქვაძე — სამუზეუმო ფასეულობათა აღრიცხვისა და დაცვის განყოფილების ხელმძღვანელი. 12 საათზე — ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 50 წლისთავისადმი მიძღვნილი გამოფენების (საქართველოს კულტურა — 1801—1921 წწ. და 1921—1965 წწ.) საზეიმო გახსნა. 19 საათზე — საზეიმო საღამო შოთა რუსთაველის სახელობის თეატრში.

Юбилей, посвященный 100-летию со дня открытия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, который состоится в г. Тбилиси, 10—13 мая 1967 года. Программа юбилейных мероприятий. 10 мая, 11 часов, — Встреча с гостями в аудитории Государственного музея Грузии.: Доклад: «Экспозиции Гос. музея Грузии — докладчик С. Болквадзе — руководитель отдела учета и охраны музейных ценностей. 12 часов — Открытие выставок (Материальная культура Грузии — 1801—1921 гг., и 1921—1965 гг.), посвященных 50-летию Октябрьской социалистической революции. 19 часов — Торжественный вечер в государственном театре имени Шота Руставели.

საიუბილეო სესია. (საქართველოს კპ ცკ-თან არსებული პარტიის ისტორიის ინსტიტუტის საექტო დარბაზი, რუსთაველის გამზ. № 29).

დღის წესრიგი. დილის სხდომა. დასაწყისი 11 საათზე. 1. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ვ., ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ა. (მეცნიერებათა კანდიდატები) — საქართველოს მუზეუმის ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი; 2. აკად. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი გ. — საქართველოს მუზეუმის ფონდებში დაცული ახლად აღმოჩენილი ვერცხლის ჯვრის ორი ფრაგმენტის დათარიღებისა და მხატვრული ღახასიათებისათვის; 3. პროფ. პ ი ო ტ რ ო ვ ს კ ი ბ. — ურარტული კულტურის შესწავლის პირველი ნაბიჯები; 4. პროფ. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი. — ხელნაწერთა განყოფილება საქართველოს მუზეუმში; 5. პროფ. ა ფ ა ქ ი ძ ე ა. — აცანგვარა — მესაქონლეთა უძველესი სეზონური სადგომი კავკასიაში; 6. პროფ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე დ. — მუზეუმის ნუმისმატიკას განყოფილების ფონდები და მათი მნიშვნელობა ქართული ისტორიოგრაფიისათვის. საღამოს სხდომა. დასაწყისი 19 საათზე; 1. პროფ. ა ბ ი ზ ბ ე კ ო ვ ა ფ. — აზერბაიჯანის ისტორიის სახელმწიფო მუზეუმი და მისი ურთიერთობა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმთან; 2. პროფ. ჩ ი ტ ა ი ა გ. — კოლხური სამკალი იარაღი „შნაკვი“ საქართველოს მუზეუმის კოლექციების მიხედვით; 3. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა მ., პ ა პ ა ვ ა გ., — ჯ ა მ ბ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი ი. (მეცნიერებათა კანდიდატები) — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის საბუნებისმეტყველო განყოფილებები 100 წლისთავზე; 4. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ. — (ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი) — საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებანი (მოხსენებათა რეგლამენტი 20—30 წუთი) 12 მაისი — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ობიექტების გაცნობა (გრემი, შულავერი, დმანისი).

Юбилейная сессия (Актальный зал Института истории партии при ЦК КП Грузии, пр. Руставели, № 29).

Порядок дня. Утреннее заседание в 11 часов. Джанашидзе В. В., Джавахишвили А. И. (кандидаты наук) — историко-археологические исследования Музея Грузии; 2. Акад. Чубинашвили Г. Н. — К вопросу о дате и художественной характеристике фрагментов двух серебряных крестов в собрании Музея Грузии; 3. Проф. Пиотровский

Б. Б. — Первые шаги изучения памятников урартской культуры; 4. Проф. Абуладзе И. В. Отдел рукописей в Музее Грузии; 5. Проф. Апкидзе А. М. Анангвара древнейшее сезонное стойбище скотоводов на Кавказе; 6. Проф. Капанадзе Д. Г. Фонды отдела нумизматики музея и их значение для грузинской историографии. Вечернее заседание в 19 часов: 1. Проф. Азизбекова П. А. Гос. Музей истории Азербайджана и его связи с Гос. Музеем Грузии; 2. Проф. Читая Г. С. Колхское жатвенное орудие «Шнакви» по коллекциям Музея Грузии; 3. Качаравა М. В., Папавა В. И., Джамбазышвили И. С. (кандидаты наук). Естественноведческие отделы Музея Грузии (Регламент докладов 20—30 минут). 12 мая. Ознакомление с археологическими объектами Гос. музея Грузии (Греми, Шулавери, Дманиси).

10. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 50 წლისთავისადმი. 1967 წლის 20—21 ოქტომბერი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები.

XV Научная сессия Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, посвященная 50-летию Великой Октябрьской Социалистической революции. 20—21 октября 1967 года. План работы и тезисы докладов.

შინაარსი: შველიძე ნ., რუხაძე ივ. გამოვენა „საბჭოთა საქართველო 1921—1965 წწ.“, ბურძენიძე ნ. საქართველოს უპარტიო ქალთა I ყრილობა; ცინცაძე დ. თამბაქოს ფაბრიკების მუშათა რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში (1900—1916 წლები); ქვარია ნ. ლ. პროფესიული სკოლების აღმოცენება საქართველოში XIX საუკ; კაჭარავა მ., ხუჭუა მ., ახალციხის მესამეული აუზის პალეოგენური ნალექების ლითოლოგია და სტრატეგრაფია; ლექვიანი ვ.—ჯანთიანის (ცანდრიპშის) ბაზილიკა; ჯალაბაძე გ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების მუშაობა 50 წლის მანძილზე.

Содерж.: Швелидзе Н., Рухадзе Ив. Выставка «Советская Грузия 1921—1965 гг.»; Бурдзенидзе Н. I съезд беспартийных женщин Грузии; Цинцадзе Д. Революционное движение рабочих табачных фабрик в Грузии (1900—1916 гг.); Кварияни Л. Возникновение профессиональных школ в Грузии в XIX веке; М. Качаравა, М. Хучуа, Литология и стратиграфия палеогеновых отложений Ахалцихского третичного бассейна; Леквиანი В. Гантадская (Цандрипшская) базилика; Жалабадзе Г. Работа отдела этнографии Государственного Музея Грузии за 50 лет.

11. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XVI სამეცნიერო სესია, 1968 წლის 8—10 ოქტომბერი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები.

XVI Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, 8—10 октября 1968 года. План работы и тезисы докладов.

შინაარსი: კაპანაძე თ. ბრძოლა წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვი-

დაციისათვის საქართველოში 1928—1932 წწ., შ ა ფ ა ქ ი ძ ე ბ. ჩაის კულტურის განვითარება საქართველოში 1921—1928 წწ., ე ძ გ ვ ე რ ა ძ ე ლ. ხელოვნური ამქრული წარმოება საქართველოში რეფორმის შემდგომ ხანაში; ჩ ა რ თ ო ლ ა - ნ ი მ. — მარცვლეულის საფქვავეების საკითხისათვის სვანეთში; გ ე ლ ა ძ ე თ. მოდგამობა შიდა ქართლში (ტირიფონის ველის ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით; ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ ი კ. ლამით ბრძოლის ტრადიცია საქართველოში; კ ა პ ა ნ ა ძ ე დ. — ახალი მასალები იბერიაში ოქროს ფულის მოჭრის შესახებ; ა ნ თ ა ძ ე მ. საქართველოში თურქული მონეტების შემოღებისა და გავრცელების საკითხისათვის; ბ ა ხ ტ ა ძ ე რ. უძველესი კობალტუმეცველი ლურჯი მინების წარმომავლობისათვის.

Содерж.: К а п а н а д з е Т. И. Борьба за ликвидацию неграмотности в Грузии в 1928—1932 гг. Ш а п ა კ ი ძ ე Б. Г. Развитие культуры чая в Грузии за 1921—1928 гг.; Э д з გ ვ ე რ ა ძ ე Л. Д. Ремесленно-цеховое (амкарское) производство в Грузии в пореформенный период; Ч а რ თ ო ლ ა ნ ი М. И. К вопросу о способах размельчения зерна в Сванети; Г е ლ ა ძ ე თ. Ш. Супруга («Модгами») в Шида Картли (по материалам Тирифонской равнины); Ч ო ლ ო კ ა შ ვ ი ლ ი К. К. Традиция ночных боев в Грузии; К ა პ ა ნ ა დ з ე Д. Г. Новые материалы о чеканке золотой монеты в древней Иберии; А ნ თ ა ძ ე მ. Г. К вопросу о введении и распространении турецких монет в Грузии; Б ა ხ ტ ა ძ ე Р. А. К происхождению древнейших кобальтосодержащих синих стекол.

12. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XVII სამეცნიერო სესია (სესიის მასალები), 1969 წლის 27—29 მაისი, 1969, 37 გვ. 300 ც. უფასო.

XVII Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. 27—29 мая 1969 года (Материалы сессии), 1969, 36 с, 300 экз., Беспл.

მუშაობის გეგმა: ნ ე მ ს ა ძ ე გ. ბრინჯაოს ნივთებანი სამარხი ძამას ხეობიდან; მ ი რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, მ. კონიაკის წარმოების ისტორიიდან; კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა გ. XIX ს. ირანული ქვის ჭურჭელი; გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი გ. „ქვაბი“ სიტყვის შინაარსი; ს ო ს ე ლ ი ა ლ. ბალხარული საქორწილო კაბა; მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი ლ. საქართველოს სსრ კანონმდებლობა რელიგიის შესახებ და რელიგიური სექტანტობა საქართველოში; გ ო გ ა ძ ე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის გენეზისისა და პერიოდიზაციის საკითხისათვის; კ ი ლ უ რ ა ძ ე თ. შულავერის ვორის ქვის ინდუსტრია; კ ა ჭ ა რ ა ვ ა მ., ხ უ ჭ უ ა მ. წყალთბილას (ახალციხის რ.) თაბაშირიანი წყების ლითოლოგიისა და ასაკის შესახებ; ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი ა. არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებული ცხოველების ძვალეულის ნაშთები ნოსირიდან (კოლხეთის დაბლობი); გ ა მ რ ე კ ე ლ ი ნ. შინაური ცხენის ძვლების ნაშთები რუსთავის, დმანისისა და უბრნისის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით.

План работы: Н е м ს ა ძ ე Г. М. Погребение с бронзовыми предметами из Дзамского ущелья; М и რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი М. Ш. — Из истории коньячного производства; К ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა Г. Г. Каменные иранские сосуды XIX в.; Г ა პ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი Г. М. Значение слова «кваби», т. е. пещера, в грузинском языке; С ო ს ე ლ ი ა Л. К. Балхарское

свадебное платье; М е л и к с е т - Б е к Л. Л. Законодательство ГССР о религии и религиозное сектантство в Грузии; Г о г а д з е Э. М. К вопросу о генезисе и периодизации курганной культуры Триалети; К и г у р а д з е Т. Б. Каменная индустрия Шулаверис-гора; К а ч а р а в а М. В., Х у ч у а М. Ф.: О литологии и возрасте гипсоносной толщи сел. Цхалтбила (Ахалцихская депрессия); Ц и ц и ш в и л и А. Л. Костные остатки животных, добытые археологическими раскопками в Носири (Колхидская низменность); Г а м р е к е л и Н. Н. Костные остатки домашней лошади по археологическим материалам Рустави, Дманиси и Урбниси.

13. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ვ. ი. ლენინის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი XVIII სამეცნიერო სესია. 1970 წლის 2 IV. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1970, 15 გვ., 300 ც. უფასო.

XVIII Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. Академии наук Грузинской ССР: посвященная 100-летию со дня рождения В. И. Ленина, 2. IV. 1970] года. План работы] и тезисы докладов, 1970, 15 с., 300 экз., Беспл.

მუშაობის გეგმა: ც ი ნ ც ა ძ ე დ. ვ. ი. ლენინის საქართველოს გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის შესახებ (1905—1907 წწ.); ჩ ხ ა ი ძ ე გ. ირივაციის ლენინური გეგმის განხორციელების ისტორიისათვის საბჭოთა საქართველოში; ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი ო. ბრძოლა კოლხეთის დაბლობის ამოწმობისათვის (1921—1932 წწ.); შ ვ ე ლ ი ძ ე ნ. საგადასახადო პოლიტიკა სოფლად და ბრძოლა ლენინური კოოპერაციული გეგმის განხორციელებისათვის საქართველოში (1921—1929 წწ.); გ ე რ გ ე დ ა ვ ა გ. ელექტრიფიკაციის ლენინური გეგმის განხორციელების ისტორიიდან საბჭოთა საქართველოში.

План работы: Ц и н ц а д з е Д. Г. В. И. Ленин о революционном движении крестьян в Грузии (1905—1907 гг.); Ч х а и д з е Г. В. К истории осуществления ленинского плана развития ирригации в Советской Грузии; Ч и к о в а н и О. Ш. Борьба за осушение Колхидской низменности (1921—1932 гг.); Ш в е л и д з е Г. Г. Налоговая политика в деревне и борьба за осуществление ленинского кооперативного плана в Грузии (1921—1929 гг.); Г е р г е д ა ვ ა Г. Г. Из истории осуществления ленинского плана электрификации в Советской Грузии.

14. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის II სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი მუზეუმის 1970 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 1970 წლის 24—25 დეკემბერი. 1970, 4 გვ. 200 ც. უფასო.

სესიის პროგრამა: მეცნ. კანდ. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი დ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია; ხელოვნებათმცოდნეობის კანდ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ალ. შულავერის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები; ისტ. მეცნ. დოქტორი ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო. მესხეთ-ჯავახეთის დაზვერვითი ექსპედიციის ანგარიში; ისტ. მეცნ. კანდიდატი ქ ო რ ი ძ ე დ., ისტ. მეცნ. კანდ. გ ო გ ა ძ ე ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიცია; ისტ. მეცნ. კანდ. გ ა გ ო შ ი ძ ე ი. ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში; ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი ზ ა ქ ა რ ა ი ა პ. ისტ. მეცნ. კანდ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ვ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი დმანისის ნაქალაქარზე; ისტ. მეცნ. კანდ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე მ. არქეოლოგიური

დაზვერვები კაზრეთის მიდამოებში; ისტ. მეცნ. დოქტორი ჭილაშვილი
ლ. ახალსოფლის (გავაზის) არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები; არქიტექ-
ტურის კანდ. გაფრინდაშვილი გ. სპელესტიკური ექსპედიცია ვანის
ქვაბში.

15. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XIX სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისა და საქართველოს კომუნისტური პარტიის შექმნის 50 წლისთავისადმი. 1971 წლის 25 თებერვალი, 1971, 4 გვ. 200 ც. უფასო.

XIX Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, посвященная 50-летию со дня установления Советской власти в Грузии и создания Коммунистической партии Грузии. 25 февраля 1971 года. 1971, 4 с., 200 экз., Беспл.

სესიის გეგმა: ისტ. მეცნ. კანდ. ჩერქეზიშვილი ნ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების 50 წლისთავზე; ისტ. მეცნ. კანდ. ლომსაძე შ. თურქთა შემოსევა საქართველოში 1918 წ., ისტ. მეცნ. კანდ. ცინცაძე დ. გურიის გლეხთა სოციალური მოძრაობის ისტორიიდან (XIX ს. დასაწყისი); ფილოლ. მეცნ. კანდ. შველიძე ნ. საქართველოს სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ისტორიიდან; ჩიქოვანი ო. კოლხეთის დაბლობის გარდაქმნის ისტორიიდან (1921—1941 წწ.); ჩხაიძე გ. ირივაციის განვითარება საბჭოთა საქართველოში (1921—1965 წწ.); ისტ. მეცნ. კანდ. ჯალაბაძე გ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილება 50 წლის მანძილზე.

План работы: канд. историч. наук Черкезишвили Н. Г. Государственный Музей Грузии за 50 лет; канд. историч. наук Ломсадзе Ш. В. Нашествие турков в 1918 г.; канд. историч. наук Цинцадзе Д. Г. Из истории социального движения гурийских крестьян (начало XX в); канд. филологич. наук Швелидзе Н. К. Из истории коллективизации сельского хозяйства Грузии; Чиковани О. Ш. Из истории преобразования Колхидской низменности (1921—1941 гг.); Чхაიძე Г. В. Развитие ирригации в Советской Грузии (1921—1965 гг.); канд. ист. наук Джабაძე Г. В.— Отдел этнографии Государственного музея Грузии за 50 лет.

16. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სამეცნიერო სესია მიძღვნილი პროფ. დ. კაპანაძის ხსოვნისადმი, სესია ჩატარდება 1972 წლის 16—17 მარტს. მოხსენებათა თეზისები: 1972, 13 გვ. 200 ც. უფასო.

Академия наук Грузинской ССР, Государственный музей Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. Научная сессия, посвященная памяти проф. Д. Г. Капанадзе. Сессия состоится 16—17 марта 1972 г. Тезисы докладов, 1972, 13 с., 200 экз., беспл.

Программа сессии. Голенко К. В. Хронологии монет Диоскуриады; Мушегян Х. М. О составе денежного обращения Армении в IV—I веках до н. э., Болтунова А. И.: «Колхидки»; Кропоткин В. В. Варварские подражания римским золотым монетам в Закавказье.

казье и в Восточной Европе; Р я б ц е в и ч В. Н. Раковецкий клад; К е-
б у л а д з е Р. В. Клад из селения Цихесулори; С о к о л о в а И. В.
Аспры и имена чеканные в Трапезунте при Георгии Комнине; К у т е-
л и я Т. С. О монетном дворе Загеми; С е в е р о в а М. Б. Медные
монеты иранских городов 18 в, надчеканенным двуглавым орлом; Д о б-
р о в о л ь с к и й И. Г. Клад медных грузинских монет XVIII в. в Го-
сударственном Эрмитаже; С е и ф е д д и н и М. А. Монетные клады, на-
йденные в Азербайджане в 1968—1971 гг.; Ц и т а и ш в и л и З. М. Ну-
мизматический фонд Кутаисского музея.

17. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ს. ჯანაშიას სახელობის სა-
ქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XX სამეცნიერო სესია მიძღვნილი სსრკ შექ-
მნის 50 წლისთავისადმი. 1972 წლის 23, 24, 25 მაისი. სესიის მუშაობა და მოხსენ-
ებათა ანოტაციები. 1972, 16 გვ. 200 ც. უფასო.

XX Научная сессия Государственного музея Грузии им. акад. С. Н.
Джанашиа. Акад. наук Грузинской ССР, посвященная 50-летию образова-
ния СССР.

სესიის მუშაობის გეგმა: ჩ ე რ ქ ე ზ ი შ ვ ი ლ ი ნ. სსრკ შექმნის მსოფლიო
ისტორიული მნიშვნელობა; მ ო რ ჩ ა ძ ე თ. მცხეთის რაიონის ანტიკური პე-
რიოდის კერამიკული მასალის პეტროგრაფიული შესწავლა; დ ი დ მ ა ნ ი ძ ე ე.
მწერების შესწავლის ისტორიისათვის საქართველოში ბასილი კესარიელის „ექუს-
თა დღეთაჲსა“ მიხედვით; გ ე გ ე ჭ კ ო რ ი ა. ფშავ-ხევსურეთის ფსილიდები;
ო ჩ ი ა უ რ ი დ. ახალი მასალები საქართველოს ფლორისათვის; ნ ე მ ს ა ძ ე
გ. ავჭალის ვერცხლის თასი. გ ა გ ო შ ი ძ ე ი. ძვ. წ. VI—II სს. აღმოსავლურ
ქართული კერამიკის შესახებ; ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე მ. ბოლნისის რაიონის არქეო-
ლოგიური ძეგლები; ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი ვ. ზარები ძველ საქართველოში;
ზ ა მ თ ა რ ა ძ ე მ. ნასახლარი ნოსტე (გიორგი სააკაძის რეზიდენცია); ჯ ა ლ ა-
ბ ა ძ ე გ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიული ექსპედიციები
50 წლის მანძილზე; ს ო ხ ა ძ ე ა. „ცხოველი“ ძელისა წმ. გიორგის კულტის
ურთიერთობის საკითხისათვის; ბ ე რ ი ძ ე თ. თაბორის ციხე (ძველი თბილისის
მიკროტოპონიმიკიდან); გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი ლ. ხელოსნური წარმოების სა-
კითხისათვის XI—XIII სს. ქართულ მონასტრებში; ა ბ ე ა ნ დ ა ძ ე დ. ქსო-
ვილთა ორნამენტი XV—XVIII სს. საქართველოში; კ ე რ ე ს ე ლ ი ძ ე თ.
ძვლისა და რქის დამუშავება ძველ საქართველოში.

18. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის სა-
ქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XXI სამეცნიერო სესია. 1973 წლის. 11,
12, 13 აპრილის სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა ანოტაციები. 1973, 23
გვ., 250 ც. უფასო.

XXI Научная сессия Государственного музея Грузии им. С. Н. Джана-
шиа, Академии наук Грузинской ССР, 1973, г. 11, 12, 13 апр. План работы,
1973, с. 23, 250 экз., беспл.

სესიის მუშაობის გეგმა: ბიოლ. მეცნ. კანდ. ქ ი მ ე რ ი ძ ე ე. არაგვის აუ-
ზის მცენარეულობის ანტროპოგენური სუკცესიების შესწავლისათვის; ნ ი-
ნ უ ა ნ. ატლანტური ზუთხი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ აუზში და მისი
ბიოლოგიის ზოგიერთი საკითხი; ს ხ ი რ ტ ლ ა ძ ე ი. მასალები მცირე კავკასი-
ონის აპიდლოფუნის შესწავლისათვის; ქ ი მი უ რ მეცნ. კანდ. ბ ა ხ ტ ა ძ ე რ. —

არქეოლოგიური მინის დაცვისა და შენახვის საკითხები. ისტ. მეცნ. კანდ. აბე-საძეც. თრიალეთის კულტურის სპილენძ-ბრინჯაოს ნაწარმის ქიმიური შემსწავლისათვის; ისტ. მეცნ. კანდიდატები: საგინაშვილი მ., ვაგოშვილი ი. მინის ფილების წარმოების ისტორიისათვის აქემენდურ ხანაში; ისტ. მეცნ. დოქტ. ლომოური ნ. ეგრესის სამეფოს და ბიზანტიის ურთიერთობის საკითხისათვის, ახ. წ. V საუკუნეში; ისტ. მეცნ. კანდ. დოლაბერიძე რ. ჯვარცმის გამოსახულებიანი ჯვრები ს. შენაქოდან; ისტ. მეცნ. კანდ. ბერიძე თ. ძველი თბილისის შემოგარენის ისტორიიდან (სეიდაბადი); ვართაგავა ა. მასალები ყვირილის აუზის გამოქვაბულთა შესასწავლად; ისტ. მეცნ. დოქტ. ჭილაშვილი ლ. ბაზარ-ზაგემის ლოკალიზაციისათვის; ისტ. მეცნ. კანდ. სოხაძე ა. ცხოვრების ხის იდეა მცხეთის პატიოსანი ჯვრის აღმართვის მაუწყებელი თქმულებაში; კაკაბაძეც. თიხის ნაწარმის გამოსაწვავი ქურები იმერეთიდან (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით); აბუანდაძე დ. ქსოვილის მხატვრული დეკორი ჭედური ხელოვნების ძეგლების მიხედვით; მიქაძე მ. დმანური ფაიანსი; ჩხარტიშვილი ი. ვაზეთ „ივერიის“ ანტირელიგიური ბრძოლის ისტორიიდან.

19. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის III სამეცნიერო სესია მიძღვნილი მუზეუმის 1971 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი.

III Научная сессия Государственного музея Грузии им. С.Н. Джанашви Академии наук Грузинской ССР, посвященная итогам археологических исследований музея за 1971 г.

სესიის პროგრამა: 22 დეკემბერი. 1. ისტ. მეცნ. კანდ. თუშაბრამიშვილი დ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაპოვარი 1971 წ. 2. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდ. ჯავახიშვილი ალ. იმირის გორაზე ჩატარებული გათხრების ძირითადი შედეგები; 3. ისტ. მეცნ. დოქტ. ჯაფარიძე თ. არტანის მკვრის ყორღანული ველების შესწავლისათვის; 4. ისტ. მეცნ. კანდ. გოგაძე ე. არქეოლოგიური გათხრები ნოსირის ბორცვზე; 5. ისტ. მეცნ. კანდ. გაგოშიძე ი. ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში. 23 დეკემბერი; 1. ხელოვნებათმც. დოქტ. შაქარაიძე პ. ისტ. მეცნ. კანდ. ლეჟინაძე ვ. გუდავას ექსპედიციის 1971 წ. წინასწარი შედეგები; 2. ისტ. მეცნ. კანდ. სინაურიძე მ. არქეოლოგიური გათხრები კაზრეთის ახალშენებლობებზე; 3. ისტ. მეცნ. დოქტ. ჭილაშვილი ლ. ახალსოდლის (გავაზის) გათხრები და არქეოლოგიური დაზვერვები სოფ. საქობოში; 4. არქიტექტურის კანდ. გაფრინდაშვილი გ. ვანის ქვაბის არქეოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები; 5. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდ. ჯავახიშვილი ალ. არქეოლოგიური დაზვერვები წულუკიძის რაიონში.

Программа сессии. 22 декабря. 1. Канд. ист. наук Тушабрамишвили Д. Итоги Квирильской археологической экспедиции за 1971 г.; Канд. искусствоведения Джавахишвили А. И. Основные результаты раскопок Имирис-гора; Докт. ист. наук Джапаридзе О. М. К изучению курганных погребений Артаанской Куры; Канд. Ист. наук Гагошидзе Ю. М. Отчет Ксанской археологической экспедиции; 23 декабря. 1. Доктор искусствовед. Закарая П. П., канд. ист. наук Левкинадзе В. А. Предварительные итоги экспедиции в Гудава за 1971 г.;

2. Канд. ист. наук **С и н а у р и д з е М. И.** Археологические раскопки на новостройках Казрети; Доктор ист. наук **Ч и л а ш в и л и Л. А.** Раскопки в Ахалсопели (Гавази) и археологические разведки с. Сакобо; 4. Канд. архитектуры **Г а п р и н д а ш в и л и Г. М.** Основные результаты археологических исследований Ванис Кваби; 5. Канд. искусствовед. **Д ж а в а х и ш в и л и А. И.** Археологические разведки в Цулукидзевском районе.

20. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. საანგარიშო სამეცნიერო სესია მიძღვნილი სვანეთის 1972 წლის კომპლექსური ექმპედიციის მუშაობის შედეგებისადმი. მოხსენებათა ანოტაციები. სესია ჩატარდება 1973 წლის 28 აგვისტოს დაბა მესტიაში.

Отчетная научная сессия Государственного музея Грузии им. С. Н. Джанашиа Академии наук ГССР, посвященная итогам Сванской комплексной экспедиции в 1972 г.

სესიის მუშაობის გეგმა: შესავალი სიტყვა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი აკადემიკოსი ვ ე კ უ ა ი.; სვანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ისტ. მეცნ. კანდ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი მ.; უშგულისა და კალის ეკლესიებში დაცული საკურთხეველის წინამდებარე ჯვრები—ხელოვნებამც. კანდ. ყ ე ნ ი ა რ.; ისტორიული საბუთები წმ. კვირიკეს და ივლიტეს ეკლესიიდან, ისტ. მეცნ. კანდ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა ვ.; უშგულისა და კალის ეკლესიებში დაცული არქეოლოგიური მასალა—უფრ. მეცნ. თანამშრომელი ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი მ., ხეზე კვეთილობის ზოგიერთი ნიმუში სვანეთიდან—ისტ. მეცნ. კანდ. ბ ე დ უ ჯ ი ძ ე ლ. — წარმართული ხასიათის ზოგიერთი ძეგლი სვანეთში, უმც. მეცნ. თანამშრომელი მ ა კ ა ლ ა თ ი ა მ.

21. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი პროფ. დ. კაპანაძის ხსოვნისადმი. სესია ჩატარდება 1972 წ. 16—17 მარტს მუზეუმის აუდიტორიაში (ფურცელაძის ქ. № 1), მოხსენებათა თეზისები.

Академия наук Грузинской ССР. Государственный музей Грузии им. С. Н. Джанашиа. Научная сессия, посвященная памяти профессора Д. Г. Капанадзе. Сессия состоится 16—17 марта 1972 г. в аудитории музея (ул. Пурцеладзе, № 1). Тезисы докладов.

სესიის პროგრამა: 16 მარტი 1. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორი ჩ ე რ ქ ე შ ი შ ვ ი ლ ი ნ. (თბილისი), შესავალი სიტყვა; 2. ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე ვ. (თბილისი), პროფ. დ. კაპანაძის ცხოვრება და შემოქმედება; 3. გ ო ლ ე ნ კ ო კ. (მოსკოვი), დიოკურიადის მონეტების ქრონოლოგიისათვის; 4. მ უ შ ე ლ ი ა ნ ი ნ. (ერევანი), ფულადი მიმოქცევის შემადგენლობის შესახებ სომხეთში ძვ. წ. IV—I საუკუნეებში; 5. ბ ო ლ ტ უ ნ ო ვ ა ა. (მოსკოვი), „კოლხური თეთრი“; 6. კ რ ო ზ ო ტ კ ი ნ ი ვ. (მოსკოვი), რომაული ოქროს მონეტების უხეში მინაბაძები ამიერკავკასიასა და აღმოსავლეთ ევროპაში; 7. რ ი ა ბ ც ე ვ ი ჩ ი ვ. (მინსკი), რაკოვეცის განძი; 17 მარტი 1. ქ ე ბ უ ლ ა ძ ე რ. (თბილისი), სოფელ ციხესულორის განძი; 2. ს ო კ ო ლ ო ვ ა ი. (ლენინგრადი), ტრაპიზონში გიორგი კომნენის დროს მანუელის სახელით მოჭრილი ასპრები; 3. ქ უ თ ე ლ ი ა ვ. (თბილისი), ზაგემის ზარაფხანის შესახებ; 4. ს ე ვ ე რ ო ვ ა მ. (ლენინგრადი), მე-18 საუკუნის სპარსული სპილენძის ფული ორთავიანი არწივის

დამლივ; 5. დობროვოლსკი ი. (ლენინგრადი), სახელმწიფო უნივერსიტეტში არსებული მე-18 საუკუნის ქართული სპილენძის მონეტების განძი; 6. წიტილაძე ი. შვილი ზ. (ქუთაისი), ქუთაისის მუზეუმის ნუმისმატიკური ფონდი; 7. ბოლქვაძე ს. (თბილისი), პროფ. დ. კაპანაძის არქივის მიმოხილვა; 8. სეიფედინი მ. (ბაქო), 1968—1971 წწ. აზერბაიჯანში აღმოჩენილი მონეტების განძები.

Программа сессии: 16 марта. 1. Директор Государственного музея Грузии Черкезишвили Н. Г. (Тбилиси). Вступительное слово; 2. Леквинадзе В. А. (Тбилиси). Жизнь и творчество проф. Капанадзе Д. Г. 3. Голенко К. В. (Москва). К хронологии монет Диоскуриады. 4. Мушегян Х. А. (Ереван). О составе денежного обращения Армении в IV—I вв. до н. э.; 5. Болтунова А. И. (Москва). «Колхидки»; 6. Кропоткин В. В. (Москва). Варварские подражания римским золотым монетам в Закавказье и в Восточной Европе; 7. Рябцевич В. Н. (Минск). Раковецкий клад. 17. марта. Кебуладзе Р. В. (Тбилиси). Клад и селения Цихесулори; 2. Соколова И. В. (Ленинград). Аспры с именем Мануила, чеканенные в Трапезунде; 3. Кутелиа Т. С. (Тбилиси). О монетном дворе Загеми; 4. Северова М. Б. (Ленинград). Медные монеты иранских городов 18 в. с надчеканенным двуглавым орлом; 5. Добровольский И. Г. (Ленинград). Клад медных грузинских монет XVIII в. Государственном Эрмитаже; 6. Цитаишвили З. М. (Кутаиси). Нумизматический фонд Кутаисского музея; 7. Болквадзе С. С. (Тбилиси). Архив проф. Д. Г. Капанадзе; 8. Сеифеддини М. А. (Баку). Монетные клады, найденные в Азербайджане в 1968—1971 гг.

22. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის V სამეცნიერო სესია მიძღვნილი მუზეუმის 1973 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი.

V Научная сессия Государственного музея Грузии им. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, посвященная итогам археологических исследований Музея за 1973 г.

სესიის პროგრამა: 20 დეკემბერი: 1. ისტ. მეცნ. კანდ. თუშაბრამიშვილი დ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები; 2. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდ. ჯავახიშვილი ალ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში; 3. ისტ. მეცნ. დოქტ. ჯაფარიძე ო. სამცხე-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში; 4. ისტ. მეცნ. კანდ. გოგაძე ე. არქეოლოგიური გათხრები ნოსიროში; 5. ისტ. მეცნ. კანდ. გაგოშიძე ი. არქეოლოგიური გათხრები სამადლოზე და დედოფლის მინდორზე; 21. დეკემბერი. 1. ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი ზაქარაია პ., ისტ. მეცნ. დოქტ. ლომოური ნ., ისტ. მეცნ. კანდ. ლეჟინაძე ვ. ნოქალაქევის ექსპედიციის შედეგები; 2. ისტ. მეცნ. კანდიდატი სინაურიძე მ. კაზრეთის ექსპედიციის ანგარიში; 3. ისტ. მეცნ. დოქტ. ჭილაშვილი ლ. არემის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრები. გამოფენილი იქნება ექსპედიციების მიერ 1973 წ. მოპოვებული უმთავრესი მასალები. სესიის დასაწყისი 11 საათზე.

Программа сессии: 20 декабря. 1. Канд. ист. наук Т у ш а б р а м и ш в ი ლ ი დ. მ. Итоги Квирильской археологической экспедиции; 2. Канд. искусствовед. Д ж а в ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ა. ი. Итоги археологической экспедиции Квемо Картლი; Докт. ист. наук Д ж ა პ ა რ ი დ ჯ ე ო. მ. Отчет работы Самцхе-Джавахетской археологической экспедиции; 4. Канд. ист. наук Г ო გ ა დ ჯ ე ო. მ. Археологические раскопки в Носири; 5. Канд. ист. наук Г ა გ ო შ ი დ ჯ ე ო. მ. Археологические раскопки на Самадло и Дедоплис Миндори. 21 декабря. 1. Докт. искусствовед. ზ ა კ ა რ ა ჯ ა პ. პ., докт. ист. наук ლ ო მ ო უ რ ი ნ. ო. канд. ист. наук ლ ე კ ვ ი ნ ა დ ჯ ე ო. ა. Итоги Ногалакевской экспедиции; 2. Канд. ист. наук ჩ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი ლ. ი. Археологические раскопки Арешского городища. Будут экспонированы основные археологические материалы, добытые экспедициями в 1973 г. Начало сессии в 11 часом.

23. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. გამსვლელი სამეცნიერო სესია მიძღვნილი თუშეთის არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგებისადმი.

1974 წლის 25 მაისს ახმეტის რაიონის სოფელ ქვემო ალვანის კულტურის სახლში ჩატარდება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გამსვლელი სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი თუშეთის არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. დასაწყისი დღის 3 საათზე.

სესიის მუშაობის პროგრამა: შესავალი სიტყვა ბ ა ტ ი ა შ ვ ი ლ ი ვ., საქართველოს კომუნისტური პარტიის ახმეტის რაიონული კომიტეტის პირველი მდივანი; 1. თუშური დიალექტის შესწავლის მდგომარეობა, უ თ უ რ გ ა ი ძ ე ნ., პროფ. ფილოლოგიურ მეცნ. დოქტ.; 2. ხის დამუშავება თუშეთში. გ ა ს ი ტ ა შ ვ ი ლ ი ვ., ისტ. მეცნ. კანდ.; 3. მესაქონლეობის ხასიათი თუშეთში. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა მ. მეცნიერ მუშაკი; 4. ლეგენდა თუშეთის დასახელებაზე. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე რ ი ძ ე რ., ისტ. მეცნ. კანდ.; 5. არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან დ ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე რ., ისტ. მეცნ. კანდ.; 6. ხალხური დღეობები თუშეთში, ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი მ.; ისტ. მეცნ. კანდ. (მოხსენების დასასრულს ნაჩვენები იქნება კინოფილმი „ქართული ხალხური დღეობები“).

24. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. XXIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი დიდი სამამულო ომის დამთავრების 30 წლისთავისადმი. სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა ანოტაციები. სესია ჩატარდება 1975 წლის 7 მაისს.

XXIII Научная сессия, посвященная 30-летию со дня окончания Великой Отечественной войны.

სესიის მუშაობის გეგმა. 1. ისტ. მეცნ. კანდ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი ო. საქართველო დიდი სამამულო ომის პერიოდში (1941—1945 წწ.); 2. ისტ. მეცნ. კანდ. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი ს. ქართველი პარტიზანები დიდ სამამულო ომში (1941—1945 წწ.); 3. უ რ ჯ ა ნ ა ძ ე ლ. საქართველოს მშრომელთა ინტერნაციონალური ურთიერთობა ზურგში დიდი სამამულო ომის დროს; 4. ისტ. მეცნ. კანდ. ჩ ა რ კ ვ ი ა ნ ი. სვანეთი საბჭოთა კავშირის დიდი სამამულო ომის პერიოდში; 5. ხელოვნებათმცოდ. კანდ. ა რ ვ ე ლ ა ძ ე ნ. ქართული სათეატრო ხელოვნება სამამულო ომის პერიოდში (1941—1945 წწ.); 6. ისტ. მეცნ. კანდ. ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ ი კ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი დიდი სამამულო ომის წლებში.

25. მუზეუმის 1971 წლის ქრონიკა—მოამბე, ტ. 30 В, 1974, გვ. 223—233. პარალ. ტექსტი რუს. ენ.

Хроника Музея за 1971 г. — Вестник, т. 30 В, 1974, с. 223—233 Парал. текст на рус. яз.

26. მუზეუმის 1972 წლის ქრონიკა — მოამბე, ტ. 30 В, 1974 გვ. 234—243. პარალ. ტექსტი რუს. ენ.

Хроника Музея за 1972 г. — Вестник, т. 30 В, 1974, с. 234—243. Парал. текст на рус. яз.

27. მუზეუმის 1973 წლის ქრონიკა. — მოამბე, 31 В, 1975, გვ. 205—217.

Хроника Музея за 1973 год. — Вестник, 31 В. 1975, с. 205—217.

ნეკროლოგები — НЕКРОЛОГИ

28. Г л а д к о в Н. А., Ж о р д а н и я Р. Г. Любовь Михайловна Чинчаладзе, (Некролог) — Вестник, т. 24—25 А, 1973, с. 223—224.

29. Д е м е н т ь е в Г. П., Ж о р д а н и я Р. Г. (Некролог) И. Д. Чхиквишвили, — Вестник, т. 24—25 А, 1973, с. 214—222.

ჰიბია — ХИМИЯ

30. ა ბ ე ს ა ძ ე ც. ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში. (მტკვარ-არაქსის კულტურა), 1969, 137 გვ. 600 ც. 96 კ. რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

А б е с а д з е Ц. Н. Производство металла в Закавказье в III тысячелетии до Н. Э., 1969, 137 с. 600 экз. 96 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

31. ა ბ ე ს ა ძ ე ც., ბ ა ხ ტ ა ძ ე, რ. ვერცხლის ქლორიდით დაზიანებული არქეოლოგიური ვერცხლის ნივთების გაწმენდა-აღდგენა. — მოამბე, ტ. 27 В, 1967, გვ. 202—227, IV ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

А б е с а д з е, Ц. И., Б а х т а д з е, Р. А. Очистка-восстановление археологических серебряных предметов, пораженных хлористым серебром. — Вестник, т. 27 В, 1967, с. 202—227, IV таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

32. ბ ა ხ ტ ა ძ ე, რ. — საქართველოს უძველესი მინების შესწავლისათვის. 1964, 107 გვ. 1000 ც. 41 კ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 114 სსწ.

Б а х т а д з е, Р. А. К изучению грузинских археологических стек. 1964, 107 с. 1000 экз., 41 к. Резюме на рус. яз. — Библиогр.: В примеч.

33. ბ ა ხ ტ ა ძ ე, რ., ა ბ ე ს ა ძ ე, ც. დარიშხანის განცალკავება ანტიმონისაგან არქეოლოგიურ ბრინჯაოში იონიტების საშუალებით. — მოამბე, ტ. 28 В, 1969, გვ. 304—312 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Бахтадзе, Р. А. Абесадзе, Ц. Н. Отделение мышьяка от сурьмы в археологических бронзах с помощью ионитов. — Вестник, 28В, 1969, с. 304—312. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

34. Андрианов, К. А., Бахтадзе, Р. А., Яшвили, Н. Н. Консервация археологической ткани. — Вестник, т. 29 В, 1972, с. 249—262 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 9 наз.

35. Андрианов, К. А., Дабагова, А. К., Яшвили Н. Н. Консервация археологического дерева кремнийорганическими олигомерами. — Вестник, т. 27В, 1967, с. 228—236. — Библиогр.: в примеч.

პალეონტოლოგია — ПАЛЕОНТОЛОГИЯ

36. კ ა ჯ ა რ ა ვ ა, ს., ხ უ ჭ უ ა, მ., ღ ვ ა ლ ა ძ ე, ნ. — პალეოგენური ნალექების კრილი სოფ. ურბნისთან — მოამბე, ტ. 26—27А, 1970, გვ. 17 — 24—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 31 სსწ.

К а ч а р а в а, М. В., Х у ч у а, М. Ф., Г в а л ა დ з ე, Н. Е. Палеогеновые отложения сел. Урбниси. — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 17—24—Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 31 назв.

37. ხ უ ჭ უ ა, მ. თრიალეთის ქედის ჩრდილო ფერდის ქვედაპალეოგენური ნალექების ლითოლოგიისათვის. 1975, 143 გვ. 1 სქემა, 500 ც. 51 კ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: 94 სსწ.

Х у ч у а, М. Ф. К литологии Нижнепалеогеновых отложений Северного склона Триалетского хребта. 1975, 143 с., 1 схема, 500 экз. 51 коп. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 90 назв.

38. ხ უ ჭ უ ა, მ. ყურათუბნის შრეების ლითოლოგიისათვის. — მოამბე, ტ. 22 — 23А, 1969, გვ. 3—11 ილ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: 26 სსწ.

Х у ч у а, М. Ф. Клитологии слоев Куратубани.— Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 3—11 с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 26 назв.

ბ უ რ ჩ ა კ - ა ბ რ ა მ ო ვ ი ჩ ი ნ. ე. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი ე. — მასალები უდაბნოს ჰიპოროინული ფაუნის ღრურქიანთა შესწავლისათვის—მოამბე ტ. 22—23 А, 1969, გვ. 76—92, ილ.—რეზიუმე ქართ. ენ. ბიბლიოგრ.: 816 წ.

39. Б у р ч а к - А б р а м о в и ч, Н. И., Г а б а ш в и л и, Е. Г. Материалы к изучению полорогих гиппарионовой фауны Удабно (описание черепа удабноцеруса).— Вестник, т. 22 — 23 А, 1969, с. 76—92, с. илл. — Резюме на гр. яз. Библиогр.: 8 назв.

40. Б у р ч а к - А б р а м о в и ч, Н. И., Ж о р д а н и я, Р. Г. Орнитофауна Малого Кавказа (в границах Грузинской ССР)—Издательство АН Грузинской ССР. Тбилиси, 1962 г., 289 с., 1 карта; лит. 147 назв. Рецензия.— Вестник, 22—23А, 1969, с. 291—292.

41. Г а б ა შ ვ ი ლ ი, ე. Г. К изучению верхнетретичных хищников (carnivora) из фондов геологического отдела Государственного Музея Грузии.— Вестник, т. 24—25А, 1973, с. 5—19—Резюме на груз. яз. — Библиогр.: 13 назв.

გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ე. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გეოლოგიის განყოფილების ფონდებში დაცული მხოცენური მტაცებლების (Carnivora) შესწავლისათვის.—მოამბე, ტ. 24—25А, 1973, გვ. 5—19.— რეზიუმე ქართ. ენ. — ბიბლიოგრ.: 13 სსწ.

42. **К а ч а р а в ა**, **М. В.** Некоторые представители *Rotaliida* датского яруса, палеоцена и эоцена южной части Грузии. — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 12—75, 8 табл. — Библиогр.: 74 назв.

43. **К а ч а р а в ა**, **М. В.** и **Х у ч у ა**, **М. Ф.** Рупельский ярус бассейна р. Борбало Ахалцихского района. — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 5—16, — Библиогр.: 8 назв.

ბოტანიკა — БОТАНИКА

უმაღლესი მცენარეები Низшие растения

44. **А н ч а б ა დ з ე**, **Т. Т.** Грибная флора Тбилиси и его окрестностей — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 30—73, Библиогр.: 17 назв.

45. **А н ч а б ა დ з ე**, **Т. Т.** Материалы к изучению дискомицетов Пшав-хевсурети. — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 93—105 с илл.-Резюме на гр. яз.

ა ნ ჩ ა ბ ა დ ე ტ. მასალები ფშავ-ხევსურეთის ჯამნაირი სოკოების შესწავლისათვის. — მოამბე, ტ. 22—23А, 1969, с. 93—105 с илл.—რეზიუმე ქართ. ენ.

უმაღლესი მცენარეები Высшие растения

46. **მ ა ლ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი - ყ ა ნ ჩ ა ვ ე ლ ი** თ. თელავის რაიონის სასარგებლო მცენარეები (საკვები, სამკურნალო, საღებავი). — მოამბე, ტ. 26—27А, 1970, გვ. 74—93. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 48 სხწ.

М а г а л а ш в и л и - К а н ч а в е л и **Т. Д.** Полезные растения Телавского района. — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 74—93—Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 48 назв.

47. **მ ა ლ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი - ყ ა ნ ჩ ა ვ ე ლ ი**, თ. მასალები საქართველოში ცნობილი გერმანელი ბოტანიკოსის კარლ კონის მოგზაურობის შესახებ. — მოამბე, ტ. 22—23А, 1969, გვ. 159—167, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 9 სხწ.

М а г а л а ш в и л ი - К а н ч а в е л ი, **Т. Д.** — Материалы о путешествии известного немецкого ботаника Карла Коха в Грузии. — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 159—167. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. 9 назв.

48. **მ ა ლ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი - ყ ა ნ ჩ ა ვ ე ლ ი**, თ. ტურნეფორის მარშრუტი და ზოგიერთი მცენარის კლასიკური ადგილის დაზუსტება. — მოამბე, ტ. 24—25А, 1973, გვ. 20—30. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 6 სხწ.

М а г а л а ш в и л ი - К а н ч ა ვ ე ლ ი, **Т. Д.** Маршрут Турнефора и уточнение классического места некоторых растений. — Вестник, т. 24—25А, 1973, с. 20—30. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 6 назв.

49. **მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი**, **მ.** — თიანეთის რაიონის მცენარეული რესურსები (საღებავი მცენარეები) — მოამბე, ტ. 22—23 А, 1969, გვ. 139—158, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 14 სხწ.

М е л и к и ш в и л и, М. И. Растительные ресурсы Тианетского района (Красители) — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 139—158, с илл. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: 14 назв.

50. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, მ. მასალები თიანეთის რაიონის გაზაფხულის ფლორის შესწავლისათვის. — მოამბე, ტ. 24—25А, 1973, გვ. 39—52—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 8 სსწ.

М е л и к и ш в и л и, М. И. Материалы к изучению весенней флоры Тианетского района, — Вестник, т. 24—25 А. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: 8 назв.

51. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, მ. მასალები საქართველოს ფლორისათვის. — მოამბე, ტ. 24—25А, 1973, გვ. 31—38—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 6 სსწ.

М е л и к и ш в и л и, М. И. — Материалы для флоры Грузии. — Вестник, т. 24—25А, 1973, с. 31 — 38. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 6 назв.

52. ო ჩ ი ა უ რ ი, დ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის გაზაფხულის ფლორის შესწავლისათვის. — მოამბე, ტ. 26—27А, 1970, გვ. 94—115, —რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 79 სსწ.

О ч и а у р и, Д. А. Весенняя флора горных районов Восточной Грузии — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 94—115, — Резюме на рус. яз. — Библиогр. 79 назв.

53. ო ჩ ი ა უ რ ი, დ. — მასალები ფშავ-ხევსურეთის ფლორის შესწავლისათვის, 1965, 98 გვ. 3ფ. რუკა, 1500 ც. 42 კ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. 99 სსწ.

О ч и а у р и, Д. А. К изучению флоры Пшав-Хевсурети, 1965, 98с. 3 л. карт 1500 экз., 42 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 99 назв.

54. ო ჩ ი ა უ რ ი, დ. ფშავ-ხევსურეთის გაზაფხულის ფლორის შესწავლისათვის. — მოამბე, ტ. 22—23А, 1969, გვ. 106—113.—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 8 სსწ.

О ч и а у р и, Д. А. К изучению Весенней флоры Пшав-Хевсурети. — Вестник, т. 22 — 23А, 1969, с. 106—113. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 8 назв.

55. პ ა პ ა ვ ა, ვ. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული კავკასიის ფლორის მაჩიტასებრთა ოჯახის ავთენტები. — მოამბე, ტ. 22—23А, 1969, გვ. 114—138, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ.

Па п а в а, В. И. Автентики флоры Кавказа, хранящиеся в фонде Государственного Музея Грузии им. Акад. С. Н. Джанашиа. — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 114—138, с. илл. — Резюме на рус. яз.

56. პ ა პ ა ვ ა, ვ. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ჰერბარიუმში დაცული კავკასიის ფლორის ავთენტები. — მოამბე, ტ. 26—27А, 1970, გვ. 116 — 152, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 39 სსწ.

Па п а в а, В. И. Автентики флоры Кавказа хранящиеся в гербарии Государственного Музея Грузии, — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 116—152, с. илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 39 назв.

უხერხემლონი — Безпозвоночные

57. დ ი დ მ ა ნ ი ძ ე, ე. გეგეჭკორის რაიონი ქერცლფრთიანების (Macrolepidoptera) შესწავლისათვის (მთიანი ნაწილი) — მოამბე, ტ. 24—25A, 1973, გვ. 92—119, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 17 სსწ.

Д и д м а н и д з е, Э. А. К изучению чешуекрылых (Macrolepidoptera) Гегечкорского района (Горная часть) — Вестник, т. 24 — 25A, 1973, с. 92—119, — Резюме на рус. яз.— Библиогр. 17 назв.

58. დ ი დ მ ა ნ ი ძ ე, ე. ლავოდების ნაკრძალის ქერცლფრთიანთა ფაუნის შესწავლისათვის. — მოამბე, ტ. 22—23, 1969, გვ. 168—177, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 31 სსწ.

Д и д м а н и д з е, Э. А. К изучению фауны чешуекрылых (Macrolepidoptera) Лагодехского заповедника (Неизвестные и малоизвестные виды для Грузии). — Вестник, т. 22—23A, 1969, с. 168—177.— Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 31 назв.

59. ვ ა შ ა კ ი ძ ე, ა. გეგეჭკორის რაიონის ქერცლფრთიანთა ფაუნის შესწავლისათვის. (გეგეჭკორის რაიონის დაბლობი) — მოამბე, ტ. 24—25A, 1973, გვ. 63—78. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 3 სსწ.

В а ш а к и д з е, А. А. К фауне чешуекрылых Гегечкорского района. — Вестник, т. 24—25A, 1973, с. 63—78.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: 3 назв.

60. ვ ა შ ა კ ი ძ ე, ა. გორისა და წითელ-ქალაქის მიდამოების ქერცლფრთიანთა ფაუნის შესწავლისათვის. — მოამბე, ტ. 24—25A, 1973, გვ. 79—91.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 3 სსწ.

В а ш а к и д з е, А. А. К изучению фауны чешуекрылых окрестностей Гори и Цителкалаки. — Вестник, т. 24 — 25A, 1973, с. 79 — 91. Резюме на рус. яз.— Библиогр.: 3 назв.

61. ს ხ ი რ ტ ლ ა ძ ე, ი. — მცირე კავკასიონის სიფრიფანფრთიანთა (Hymenoptera) ფაუნის შესწავლისათვის. (ახალციხის, ადიგენის, ასპინძის, ახალქალაქისა და ბოგდანოვკის რაიონი). — მოამბე, ტ. 26—27A, 1970, გვ. 191—205. რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 16 სსწ.

С х и р т л а д з е, И. А. К изучению фауны перепончатокрылых (Hymenoptera) Малого Кавказа. (Ахалцихский, Аспиндзский, Адигенский, Ахалкалакский и Богдановский районы).— Вестник, т. 26—27A, 1970, с. 191—205— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: 16 назв.

ხერხემლიანები — Позвоночные

62. ა ვ ა ლ ი ა ნ ი რ. მასალები დასავლეთ საქართველოს მაღალმთიანი ზონის ძუძუმწოვრების შესწავლისათვის (ცაგერის რაიონი). — მოამბე, ტ. 22 — 23A, 1969, გვ. 222—232. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: 8 სსწ.

А в а л и а н и, Р. Ш. — Материалы к изучению млекопитающих вы-

сокогорной фауны Западной Грузии. (Цагерский район) — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 222—232. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: 8 назв.

63. ავალიანი, რ. — მასალები დასავლეთ საქართველოს წვრილი ძუძუმწოვრების შესწავლისათვის. (ზესტაფონის რაიონი) — მოამბე, ტ. 24—25А, გვ. 159—177 — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: 9 სსწ.

А в а л и а н и, Р. Ш. Материалы к изучению мелких млекопитающих Западной Грузии. (Зестафонский район) — Вестник, т. 24—25А, 1973, с. 159—177. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 9 назв.

64. ავალიანი, რ. მასალები დასავლეთ საქართველოს წვრილი ძუძუმწოვრების შესწავლისათვის. (სახხერის რაიონი) — მოამბე, ტ. 26—27А, 1970, გვ. 153—168. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: 11 სსწ.

А в а л и а н и, Р. Ш. Материалы к изучению мелких млекопитающих Западной Грузии. (Сачхерский район). — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 153—168. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 11 назв.

65. ავალიანი, რ. ხულოს რაიონის ძუძუმწოვრების შესწავლისათვის, მოამბე, ტ. 22—23А, 1969, გვ. 233—248 ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. 11 სსწ.

А в а л и а н и, Р. Ш. К изучению млекопитающих Хулосского района (Горная Аджария). — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 233—248 — Резюме на рус. яз. Библиогр.: 11 назв.

66. გამრეკელი, ნ. შინაური ცხენები ანტიკური პერიოდის საქართველოდან — (ოსტეოლოგიური მასალების მიხედვით) — მოამბე, ტ. 24—25А, 1973, გვ. 178—195 — რეზიუმე რუს. ენ.

Г а м р е к е л и, Н. Н. Домашние лошади в античной Грузии. — Вестник, т. 24—25А, 1973, с. 178—195. — Резюме на рус. яз.

67. გოგოლაშვილი, გ. — სამუზეუმო ზოოლოგიური კოლექციების დაცვის ზოგიერთი მეთოდი და მათი გამოყენება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის პირობებში. — მოამბე, ტ. 22—23А, 1969, გვ. 249—253—რეზიუმე რუს. ენ.

Г о г и л а ш в и л и, Г. С. Некоторые методы хранения музейных зоологических коллекций и их применение в условиях Государственного Музея Грузии. — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 249 — 253. — Резюме на рус. яз.

68. გოგოლაშვილი, გ. — ჩონჩხის აკინძვის საკითხისათვის. — მოამბე, ტ. 24—25А, 1973, გვ. 196—213, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 29 სსწ.

Г о г и л а ш в и л и, Г. С. — О сборке скелетов. — Вестник, т. 24 — 25А, 1973, с. 196—213. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: 29 назв.

69. ჟორდანიას, რ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის, აკად. სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ზოოლოგიური გამოფენა. 1968. 10 გვ. 12 ტაბ. 2000 ც. 12 კ.

Ж о р д а н и а, Р. Зоологическая выставка Государственного Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа, Акад. наук Гру. ССР, 1968, 10 с. 12 табл. 2000 экз. 12 к.

70. ყორღანია, რ. ფრინველთა საფრენი აპარატის ზოგიერთი მახასიათებელი ლოგიური თავისებურება. — მოამბე, ტ. 22—23A, 1969, გვ. 277—290, 10 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ.-ბიბლიოგრ.: 14 სხწ.

Жордания, Р. Г. Некоторые морфологические особенности летного аппарата птиц. — Вестник, т. 22—23A, 1969, с. 277—290, 10 рис. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 14 назв.

71. ყორღანია, რ. (ჩინჩალაძე, დ.), აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ზოოლოგიური განყოფილების ფრინველთა ბუდეებისა და კვერცხების კოლექციის სისტემატიკური კატალოგი. — მოამბე, ტ. 22—23A, 1969, გვ. 254—276. — რეზიუმე რუს. ენ.

Жордания, Р. Г. (Чинчаладзе, Л. М.) Систематический каталог коллекции птичьих гнезд и яиц хранящихся в зоологическом отделе Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. — Вестник, т. 22—23A, 1969, с. 254—276. — Резюме на рус. яз.

72. სიმეშვილი, ნ. გეგეჭკორის რაიონის ბატრაქოფაუნის შესწავლისათვის — მოამბე, ტ. 24—25A, 1973, გვ. 120—131. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. 16 სხწ.

Сикмашвили, Н. С. К изучению батрако фауны Гегечкорского района — Вестник, т. 24—25A, 1973, с. 120—131. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 16 назв.

73. ციციშვილი, ა. ნაქალაქარი ურბნისის გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური დროის ცხოველთა ძვალეულის ნაშთები. — მოამბე, ტ. 25B, 1968, გვ. 127—150, 8 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Цицишвили, А., Костные остатки животных, позднеланитичной и раннефеодалной эпохи городища Урбниси. — Вестник, т. 25B, 1968, с. 127—150, 8 рис. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

74. ციციშვილი, ა. — რუსთავის ნაციხვარის გათხრებისას მოპოვებული ცხოველთა ძვალეულის ნაშთები. — მასალები სმკი 1, 1966, გვ. 151—194, 21 სურ. რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Цицишвили, А. Костные остатки животных добытые археологическими раскопками Нацихвари (Рустави) — Материалы ИМКГ I, с. 151 — 194, 21 рис. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

75. ჩინჩალაძე, ლ. — ცხაკაიას რაიონის ორნითოფაუნის შესწავლისათვის — მოამბე, ტ. 24—25A, 1973, გვ. 132—154 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 64 სხწ.

Чинчаладзе, Л. М. К изучению орнитофауны района Цхакая. — Вестник, т. 24—25A, 1973, с. 132 — 154, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 4 назв.

76. ჩხიკვიშვილი, ი. მასალები დასავლეთ საქართველოს მაღალმთიანი ზონის ორნითოფაუნის შესწავლისათვის (ცაგერის რაიონი) — მოამბე, ტ. 22—23A, 1969, გვ. 203—212. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: 6 სხწ.

Чхиквишвили, И. Д. Материалы к изучению орнитофауны высокогорной зоны Западной Грузии. (Цагерский район). — Вестник, т. 22—23A, 1969, с. 203—212 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 6 назв.

77. ჩხიკვიშვილი, ი. ხულოს რაიონის ორნითოფაუნის შესწავლისათვის

სათვის — მოამბე, ტ. 22—23 А, 1969, გვ. 213 —221 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრაფ.: 9 სხვ.

Ч х и к в и ш в и л и, И. Д. — К изучению орнитофауны района Ху-
ло. — Вестник, т. 22—23А, 1969, с. 213—221. — Резюме на рус. яз. — Биб-
лиогр.: 9 назв.

78. ჯ ა მ ბ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, ი. — დასავლეთ საქართველოს მთიანი ზონის
ენტომოფაუნის შესწავლისათვის (ცავერის რაიონი) — მოამბე, ტ. 22—23 А,
1969, გვ. 178—202 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრაფ.: 17 სხვ.

Д ж а м б а з и ш в и л и, Я. С. К изучению энтомофауны Высоко-
горной зоны Западной Грузии (Цагерский район). — Вестник, т. 22—23А,
1969, с. 178—202 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 17 назв.

79. ჯ ა მ ბ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, ი. მასალები გეგეჭკორის რაიონის უღვამფირ-
ფიტოვანი ხოჭოების (coleoptera, Lamellicornia) ფაუნის შესწავლისათვის. — მო-
ამბე, ტ. 24—25 А, 1973, გვ. 53—62 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრაფ.: 8 სხვ.

Д ж а м б а з и ш в и л и, Я. С. К изучению фауны пластинчатоусых
жуков (coleoptera, Lamellicornia) Гегечкорского района. — Вестник, т. 24
—25А, 1973, с. 53—62. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: 8 назв.

80. Ж о р д а н и я Р. Г. Библиография, работ, Л. М. Ч и н ч а-
л а д з е, составленная Р. Г. Жордания, — Вестник, т. 24—25А, 1973,
с. 226—229

81. Ж о р д а н и я, Р. Г. Зоологическая выставка государственного
Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, 1968,
10 с. 12 таб. 2000 экз. 12 к.

82. Ж о р д а н и я, Р. Г. К вертикальному распространению неко-
торых птиц в Грузии. Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 209—211, — Библи-
огр.: 10 наз.

83. Ж о р д а н и я, Р. Г. Материалы к питанию хищных птиц (Fa-
leoni formo) в Грузии. — Вестник, — т. 24—25А, 1973, с. 155—158.

84. Ж о р д а н и я, Р. Г. Серый журавль в Грузии. — Вестник, т.
26—27А, 1970, с. 206—208, 1 карта — Библиогр.: 18 назв.

85. Н а ц в л и ш в и л ი, М. Г. К изучению наземных моллюсков Ра-
ча-Лечхуми. — Вестник, т. 26—27А, 1970, с. 169, № 190, — Библиогр.:
18 назв.

86. J o r d a n i a, R. Zoologische Ausslellung des Georgischen akade-
mischen Statlichen Djanaschias Museums, 1968, 10 გვ. 12 ტაბ., 2000 ც. 12 კ.
ე ო რ დ ა ნ ი ა, რ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის, ს. ჯანაში-
ას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ზოოლოგიური გამოფენა.
1968, 10 გვ., 12 ტაბ., 2000 ც. 12 კ.

საზოგადოებათმეცნიერებანი
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ისტორია — История

87. ა ხ ო ბ ა ძ ე, მ. გლახთა მოძრაობა სამეგრელოში XIX საუკუნის 70-
იან წლებში. — მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 124—148, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბი-
ბლიოგრაფ.: შენიშვნებში.

А х о б а д з е, М. В. Волнения крестьян в Мегрелии 70-х гг. XIX в. — Вестник, т. 26В, 1970, с. 121—148. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

88. ა ხ ო ბ ა დ ე, მ. — საქართველოს დროებით ვალდებული გლეხები მიწისათვის ბრძოლაში XIX საუკუნის 70-იან წლებში. — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 172—208 — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

А х о б а д з е, М. В. — Из истории движения хизансв в Грузии в 70-е годы XIX века. — Вестник, т. 29В, 1972, с. 185—198. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

89. ბ უ რ ძ ე ნ ი ძ ე, ნ. — საქართველოს ქალთა შორის პოლიტ. აღმზრდებლობითი მუშაობის ისტორიიდან (1921—1925 წწ.) — მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 76—100 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Б у р д з е н и д з е, Н. М. Из истории политвоспитательной работы среди женщин Грузии (1921—1925 гг.) — Вестник, т. 26В, 1970, с. 76—100. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

90. გ ე რ გ ე დ ა ვ ა, გ. — საბჭოთა საქართველოში მძიმე ინდუსტრიის განვითარების ისტორიიდან (1946—1950 წწ.) — მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 5—40 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г е р г е დ ა ვ ა, Г. А. — Из истории развития тяжелой индустрии Грузинской ССР (1946—1950 гг.) — Вестник т. 26В, 1970, с. 5—40, — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

91. ე ძ ვ ვ ე რ ა ძ ე, ლ. პროფესიულ-ტექნიკური განათლება საქართველოში რევორმის შემდგომ ხანაში. — მოამბე, ტ. 31В, 1975, გვ. 55—66 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Е д з г в е რ ა დ з ე, Л. Д. Профессионально-техническое образование в пореформенный период Грузии. — Вестник, т. 31В, 1975, с. 55—66. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

92. თ ე ვ ზ ა ძ ე, გ. საქართველოს მუშათა კლასის რევოლუციური ბრძოლის ისტორიიდან (რკინიგზელების ბრძოლა თვითმპყრობელობის დამხობისათვის 1908—1917 წწ.) 1964, 94 გვ. 1000 ც. 37კ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Т е в з ა დ з ე, Г. Г. Из истории революционного движения рабочего класса Грузии (Борьба железнодорожников против царского самодержавия 1908—1917 гг.), 1964, 94с., 1000 экз., 37к. — Библиогр.: в примеч.

93. ი ა შ ვ ი ლ ი, მ. მასალები საქართველოს სოციალისტურ-ეკონომიური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები). გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მ. იაშვილმა, 1974, 355 გ., 1000 ც. 1 მ. 170 კ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Я ш в и л и, М. Д. Материалы к социально-экономической истории Грузии (книги о приданом), 1974, 355с., 1000 экз., 1р. 70к. — Библиогр.: в примеч.

94. კ ა ხ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, ა. რამდენიმე სამხედრო-მემორიალური ნივთი მუზეუმის ფონდებიდან. — მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 186—193 ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К а х н и а ш в и л и, А. Н. Несколько военно-мемориальных предметов, из фондов музея. — Вестник, т. 26В, 1970, с. 186—193 с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

95. ლომოური, ნ. ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან (III საუკუნეში და IV ს. დასაწყისში), 1975, 108 გვ. 7000 ც., 55 კ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Л о м о у р и, Н. Ю. Очерки из истории Картлийского (Иберийско-го) царства (в III начала IV в. н. э.), 1975, 108 с. 7000 экз., 55 коп.—Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

96. ლომსაძე, შ. სამცხე-ჯავახეთი (XVIII საუკუნის შუაწლებიდან XIX საუკუნის შუაწლებამდე) 1975, 561 გვ. 3000 ც. 3 მან.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Л о м с а д з е, Ш. В. Самцхе-Джавახети с середины XVIII в. по пятидесятые годы XIX в. 1975, 561 с. 3000 экз. 3 р.—Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

97. ლომსაძე, შ. სოფელ ველის ისტორიიდან. — მოამბე, ტ. 25B, გვ. 203—210— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Л о м с а д з ე, Ш. В. Из истории села Вели. — Вестник т. 25B, 1968, с. 203—210.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

98. მანჯგალაძე, გ. გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში. 1974, 194 გვ. 2000 ც. 1 მან. 10 კაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М а н д ж г а л а д з е, Г. Х. — Немецкие колонисты в Закавказье (1818—1920), 1974, 194с. 2000 экз. 1 р 10к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

99. მირიანაშვილი, მ. დ. სარაჯიშვილის ალკოჰოლიანი სასმელების წარმოების ისტორიიდან.— მოამბე, ტ. 28B, 1969, გვ. 223—245. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М и р и ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, М. Ш. К истории промышленного производства алкогольных напитков, Д. .3. Сараджишвили— Вестник, т. 28B, 1969, с. 223—245,— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

100. მუშკუდიანი, ქ. ქ. ფოთისა და ს. საჭილას — სახერხი ქარხნების მუშათა გაფიცვები 1913 წ.— მოამბე, ტ. 31B, 1975, გვ. 49—54.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М у ш к у д и ა ნ ი, К. А. Стачные движения рабочих на лесопильных заводах г. Потий с. Сачилао в 1913 г. — Вестник, т. 31B, 1975, с. 49—54.— Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

101. საყვარელიძე, მ. სამეფო კოსტუმი (ლეონ კახთა მეფის მიხედვით) — მოამბე, ტ. 31B, 1975, გვ. 138—148, 4 ტაბ. ილ.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

С а к в а р е ლ ი ძ ე, М. Д. Царский костюм (по фресковым изображениям Кахетинского царя Левана). — Вестник, т. 31B, 1975, с. 138—148, 4 таб. с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

102. ქანთარია, ნ. საქართველოს ფეოდალური მეურნეობის ისტორიიდან XIX საუკუნეში. — მოამბე, ტ. 28B, 1969, გვ. 162—171, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К а н т а р и ა, Н. Г. Из истории феодального хозяйства Грузии, XIX в.—Вестник, т. 28B, 1969, с. 162—171, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

103. ქ ვ ა რ ი ა ნ ი, ლ. 1901 წ. სასოფლო-სამეურნეო და სამრეწველო გეოგრაფია თბილისში. — მოამბე, ტ. 28B, 1969, გვ. 209—222, 2 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К в а р и а н и, Л. Д. Сельскохозяйственная и промышленная выставка в Тбилиси в 1901 г. — Вестник, т. 28B, 1969, с. 209—222, 2 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

104. ქ ვ ა რ ი ა ნ ი, ლ. სახელოსნო სკოლები რევოლუციამდელ საქართველოში. — მოამბე, ტ. 31B, 1975, გვ. 67—73. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К в а р и а н и, Л. Ремесленные школы в дореволюционной Грузии. — Вестник, т. 31 B, 1975, с. 67—73, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

105. შ ა ფ ა ქ ი ძ ე, ბ. საბჭოთა საქართველოს მშრომელთა ბრძოლა ჩაის კულტურის განვითარებისათვის (1921—1937). — მოამბე, ტ. 26 B, 1970, გვ. 101—120. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ш а п а к и д з е, Б. Г. Борьба трудящихся Советской Грузии за развитие чайной культуры (1921—1937гг.) — Вестник, т. 26 B, 1970, с. 101—120. Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

106. შ ვ ე ლ ი ძ ე, ნ. ილია ჭავჭავაძე და საადგილმამულო ბანკები საქართველოში. — მოამბე, ტ. 25B, 1968, გვ. 211—228. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ш в е л и д з е, Н. Илья Чавчавадзе и земельные банки в Грузии. — Вестник, т. 25B, 1968, с. 211—228, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

107. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ო. მელიორაციის ისტორიიდან საბჭოთა საქართველოში. (კოლხეთის დაბლობის ამოშრობა 1921—1941 წწ.) — მოამბე, ტ. 29 B, 1972, გვ. 212—230. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч и к о в а н и, О. Ш. Из истории мелиорации в Советской Грузии. (Осушение Колхидской низменности 1921—1941 гг.) — Вестник, т. 29B, 1972, с. 212—230 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

108. ჩ ხ ე ი ძ ე, თ. საუფლისწულო მამულები კახეთში 1885—1921 წწ., 1968, 156 გვ. ილ., 2000 ც, 79 კ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч х е и д з е, Т. Б. Удельные имения в Кахетии. 1885—1921 гг., 1968, 156 с илл., 2000 экз., 79 к. — Библиогр. в примеч.

109. ჩ ხ ე ი ძ ე, თ. ქართული სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება. — მოამბე, ტ. 26B, 1970, გვ. 294—303. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნები.

Ч х е и д з е, Т. Б. Грузинское общество сельского хозяйства — Вестник, т. 26B, 1970, с. 294—303 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

110. ც ი ნ ც ა ძ ე, დ. თამბაქოს ფაბრიკები საქართველოში მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში. — მოამბე, ტ. 25B, 1968, გვ. 229—253. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ц и н ц а д з е, Д. Г. Табачные фабрики в Грузии во второй половине 19 века. — Вестник, т. 25B, 1968, с. 229—253, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

111. ც ი ნ ც ა ძ ე, დ. სავაჭრო-სამრეწველო მეთამბაქოეობის განვითარება საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში.— მასალები სმკი 1, 1966, გვ. 91—101— რეზიუმე, რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ц и н ц а д з е, Д. Г. Развитие торгово-промышленного табаководства в Грузии во второй половине XIX века. — Материалы ИМКГ I, 1966, с. 91—101, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

112. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, ვ. მასალები ახმეტის რაიონის დასახლების ისტორიისათვის.— მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 77—85.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ц и с к а р и ш в и ლ ი, В. Г. Материалы к истории населения Ахмедского района. — Вестник, т. 29 В, 1972, с. 77—85. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в. примеч.

113. ა ს ა თ ი ა ნ ი, В. А. Партийная печать Грузии в борьбе за осуществление ленинского кооперативного плана (1927—1929 гг.) — Вестник, т. 26B, 1970, с. 41—75— Библиогр.: в примеч.

114. გ ა მ რ ე კ ე ლ ი, В. Н. Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Н. Гамрекели, 1968, 335с. 2 л., карт. 1000 экз., 2р. 42 к. — Библиогр.: в примеч.

115. გ ა მ რ ე კ ე ლ ი, В. Н. Торговые связи Восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в I, 1968, 112 с. 1000 экз. 45 к. — Библиогр.: в примеч.

116. მ ი რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, М. Ш. Некоторые вопросы истории коньячного производства в Российской Империи.— Вестник, т. 31 В, 1975, с. 74—84.— Библиогр.: в примеч.

არქეოლოგია — Археология

117. ა ნ დ რ ი ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ი., გ ა გ ო შ ი ძ ე ი. ვერცხლის თასი ყანჩაეთიდან. — მოამბე, ტ. 31B, 1975, გვ. 98—103, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

А н д р и а ш в и ლ ი, И. В., Г а გ ო შ ი ძ ე, Ю. М. Серебряная чаша из Канчаети. — Вестник, т. 31B, 1975, с. 98—103, с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

118. ბ ე რ ი ძ ე, თ. თბილისის შემოგარენის ისტორიიდან (სეიდაბადი)—მოამბე, ტ. 31B, 1975, გვ. 34—48— რეზიუმე. რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Б е р и д з е, Т. П. К истории окрестностей города Тбилиси, (Сеидабад). — Вестник, т. 31B, 1975, с. 34—48.— Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

119. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ი. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან. 1964. 108 გვ. XVI გვ. ტაბ. 1000 ც. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а г ო შ ი ძ ე, Ю. М. Памятники раннеантичной эпохи из Ксанского ущелья, 1964, 108 с. XVIс. таб. 1000 экз. 63к.— Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

120. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ი. ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან. — მოამბე, ტ. 27B, 1967, გვ. 53—93, VI ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а г о ш и д з е, Ю. Памятники эллинистического времени из Самадло. — Вестник, т. 27B, 1967, с. 53—93, VI таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

121. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ი. ითხვისის სამარხი — მოამბე, ტ. 25B, 1968, გვ. 31—46, III ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а г о ш и д з е, Ю. Погребение из Итхвиси. — Вестник, т. 25B, 1968, с. 31—46, III таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

122. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ი. ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966—1967 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. ტ. I, 1966, გვ. 40—44, ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а г о ш и д з е, Ю. М. Краткий отчет работ Ксанской археологической экспедиции за 1966—1967 гг. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии т. I, 1966, с. 40—44 — Библиогр.: в примеч.

123. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ი. ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968—69 წლების მუშაობის მოკლე ანგარიში. საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. II, 1971, გვ. 53—62, ილ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а г о ш и д з е, Ю. М. Краткий отчет работ Ксанской археологической экспедиции за 1968 и 1969 гг. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии т. II, 1971, с. 60—62. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

124. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ი. ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1970—71 წლების მუშაობის მოკლე ანგარიში. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ., III, 1974, გვ. 79—91 ილ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а г о ш и д з е, Ю. М. Краткий отчет работ Ксанской археологической экспедиции за 1970—71 гг. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии III, 1974, с. 79—91 с. илл. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

125. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი, გ. არქიტექტურულ-არქეოლოგიური ძიებანი ვანის ქვაბში 1967 და 1968 წწ. — საქ. მუზეუმის არქ. ექსპედ., II, 1971, გვ. 108—117, 2 გვ. ტაბ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г а п р и н д а ш в и л и, Г. М. Архитектурно-археологические разыскания в Ванис Кваби в 1967 и 1968 гг. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии II, 1971, с. 108—117, 2 с. таб. — Парал. текст на рус., яз. — Библиогр.: в примеч.

126. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. საეკლესიო-სამონასტრო მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის XI—XIII სს. საქართველოში. — მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 62—76. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г в р и т и ш в и л и, Л. К истории церковно-монастырского землевладения Грузии XI—XIII веков. — Вестник, т. 29B, 1972, с. 62—76. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

127. გ ო გ ა ძ ე, ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, 1972, 147 გვ. 34 ტაბ., 1400 ც. 2 მ. 25 კაპ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Гогадзе, Э. М. Периодизация и генезис курганной культуры Триалети. 1972, 147, с., 34 таб., 1400 экз. 2 р. 25 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

128. დავლიანიძე, ც. 1941 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხი მცხეთაში. — მოამბე, ტ. 27В, 1967, გვ. 94—101, 1 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Давлиანიძე, Ц. Погребение случайно обнаруженное в Мцхета 1941 году. — Вестник, т. 27В, 1967, с. 94—100, 1 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

129. დოლაბერიძე, რ. — არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან (თუშეთი), 1973, 60 გვ. XXIV ტაბ. 1000ც. 45 კაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Долабериძე, Р. М. Археологический материал из села Шенако (Тушетня), 1973, 60с. XIV таб. 1000 экз., 45к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

130. დოლაბერიძე, რ. იმირის გორის სამარხი. — მოამბე, ტ. 30В, 1974, გვ. 97—110, V ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Долабериძე, Р. М. Погребение в Имирис гора — Вестник, т. 30В, 1974, с. 97—110, V таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

131. დოლაბერიძე რ. XI—XIII სს. ბეჭდები (არქეოლოგიური მასალის ფრესკებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით) — მოამბე. ტ. 27В, 1967, გვ. 166—194, IV ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Долабериძე, Р. Перстни XI—XIII вв. (по археологическим данным — письменным источникам и фрескам). — Вестник, т. 30В, 1974, с. 166—194, IV табл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

132. დოლაბერიძე, რ. საქართველოს მინის სამაჯურები. — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 98—115, 2 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Долабериძე, Р. М. Стекланные браслеты Грузии. — Вестник, т. 28В, 1969, с. 98—115, 2 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

133. ზაქარაია, პ., ლექვიანაძე, ვ. გულდავში 1971 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. III, 1974, გვ. 139—153, პარალ. ტექსტი რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Закарая, П. П., Леквинадзе, В. А. Археологические раскопки в Гудае 1971 г. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии. III, 1974, с. 139—153. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

134. ზაქარაია, პ., ლექვიანაძე ვ. ჭაქვენჯისა და გულდავის 1968—1969 წწ. ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. II, 1971, გვ. 96—107 ილ. — რეზიუმე რუს. ენ.: ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Закарая, П. П., Леквинадзе, В. А. Предварительный отчет раскопок 1968—1969 гг. в Чаковиндже и Гудае. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии II, 1971, с. 96—107 с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

135. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დ. მუსტიერული ხანის მასალა ხვირა-
თიდან (სოფ. სალიეთი, ჭიათურის რაიონის, საქ. სსრ). — მოამბე, ტ. 30, 1974,
გვ. 5—20, 4 გვ. ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Т у ш а б р а м и ш в и л и, Д. М. Мустьерский комплекс из Хви-
рати. (Селение Салиети, Чиатурский р-н, Груз. ССР)— Вестник, т. 30В,
1974, с. 5—20, 4с. табл.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

136. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი დ. მუსტიერული ხანის ძეგლები სოფ. ჭი-
ლოვანიდან (დასავლეთ საქართველო, ჭიათურის რაიონი.— მოამბე, ტ. 27В, 1967,
გვ. 5—52, 3 ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Т у ш а б р а м и ш в и л и, Д. М. Мустьерские памятники из С.
Чиловани (Чиатурский район, Западная Грузия)— Вестник, т. 27В, 1967,
с. 5—52, 3 таб. Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

137. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური
ექსპედიციის მიერ 1968—1969 წლებში ჩატარებული სამუშაოების შედეგები.—
საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. 11, 1971, გვ. 3—21. X გვ. ტაბ.— რეზიუმე რუს.
ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Т у ш а б р а м и ш в и л и, Д. И. Итоги работ археологической экс-
педиции Квирильского ущелья за 1968—1969 гг. — Арх. экспед. Гос. Му-
зея Грузии II. 1971, с. 3—21, X с. таб.— Резюме на рус. яз. — Библиогр.
в примеч.

138. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დ. ყვირილის ხეობის ქვის ხანის შემსწავ-
ლელი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1966 წ. ჩატარებული სამუშაოების შე-
დეგები. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. 1, 1966, გვ. 3—12. IV გვ. ტაბ.—
ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

139. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, ლ. ყვირილის ხე-
ობისა და ცუცხვათის არქეოლოგიური ექსპედიციების 1970—1971 წლების ძირი-
თადი შედეგები.— საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპ. III, 1974, გვ. 5—27, 6 სურათი.
— პარალ. ტექსტი რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Т у ш а б р а м и ш в и л и, Д. М., Н е б и е р и д з е, Л. Д. Ито-
ги Квирильской и Цуцхватской археологических экспедиции за 1970—
1971 гг.— Арх. экпс. Гос. Музея Грузии III, 1974, с. 5—27, 6 рис. Парал.
текст на рус. яз.— Библиогр. в прим.

140. კ ე რ ე ს ე ლ ი ძ ე, თ. IV—XIII სს. ძეგლის ნაწარმი (საქართველო-
ში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). — მოამბე, ტ. 28В,
1969, გვ. 116—131 7 ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К е р е с е л и д з е, Т. П. Костяные изделия IV—XIII вв. (по ар-
хеологическим материалам Грузии). — Вестник, т. 28В, 1969, с. 116—131,
7 таб.— Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

141. კ ე რ ე ს ე ლ ი ძ ე, თ. სარიტუალო დანიშნულების ნივთი ურბნისიდან.
მოამბე, ტ. 30В, 1974, გვ. 128—130. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშ-
ვნებში.

К е р е с е л и д з е, Т. П. Предметы культового назначения из Урб-
ниси.— Вестник, т. 30В, 1974, с. 128—130, Резюме на рус. яз.— Библиогр.
в примеч.

142. კ ი კ ნ ა ძ ე, გ. ვერცხლის ნივთების განძი სოფ. მშვიდლობიანიდან. —
მოამბე, ტ. 30В, 1974, გვ. 78—93, V ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.:
შენიშვნებში.

К и к н а д з е, Г. А. Клад серебряных предметов из села Мшвидо-ბიანი — Вестник, т. 30В, 1974, с. 78—93, V таб., — Резюме на рус. яз.

Библиогр.: в примеч.

143. კ ი კ ნ ა ძ ე, გ. ლიონის ჭურჭლის კატალოგი (მუზეუმის შუასაუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების ფონდები). 1974, 73 გვ. 30 ფ. ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К и к н а д з е, Г. А. Каталог металлической посуды (по фондам отдела средневековой археологии Государственного Музея Грузии. 1974, 73с. 30 л. таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

144. კ ი კ ნ ა ძ ე, გ. XI—XIII სს. სპილენძის ქართული ჭურჭელი (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით) — მოამბე, ტ. 27В, 1967, გვ. 135—151, 111 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К и к н а д з ე, Г. А. Медная посуда Грузии XI—XIII вв. (по археологическим материалам) — Вестник, т. 27В, 1967, с. 135—151, III таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

145. კ ი კ ნ ა ძ ე, გ. XVII—XVIII სს. წარწერებიანი ქართული სპილენძის ჭურჭელი. — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 149—161, 4 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К и к н а д з ე, Г. А. Грузинская металлическая посуда с надписями XVII—XVIII вв. Вестник, т. 28В, 1969, с. 149—161, 4 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

146. ლ ო ს ა ბ ე რ ი ძ ე, ა. ურბნისის ძველი არხი — მოამბე, ტ. 25В, 1968, გვ. 105—125, 5 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Л о с а б е р и д з ე, А. — Древний Урбнисский канал, т. 25В, 1968, с. 195—125, 5 рис., — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

147. მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. 1966, 196 გვ. 61 გვ. ტაბ. 27, სურ. 1000., 1 მ. 10 კ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Материалы по истории материальной культуры Грузии, 1966, 196с. 61с. таб. 27 рис., 1000 экз., 1р 10к.

148. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ლ. მაგიური გამოსახულებანი სამთავროს სამაროვანის გვიანი ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელზე — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 29—45, 1 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М а ч а в а р и ა ნ ი, Л. Магические изображения на керамике поздней бронзы из Самтаврского могильника. — Вестник, т. 28, В, 1969, с. 29—45, I таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

149. მ ე ნ ა ბ დ ე, მ. დ ა ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე, ც. თრიალეთის სამაროვნები. კატალოგი I. 1968, 152 გვ. XVI ტაბ., 1000 ც., 1 მ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М е н а б д е, М., Д а в л и ა ნ ი ძ ე, Ц. Могильники Триалети. Каталог I, 1968, 152, XVI л. таб., 1000 экз., 1 р. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч. :

150. ნ ე მ ს ა ძ ე, გ. ბრინჯაოსნივთებიანი სამარხი ძამას ხეობიდან. — მოამბე, ტ. 29В, 1972, გვ. 23—33, 1 გვ. ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Немсадзе, Г. М. Погребение с бронзовыми предметами из Дзамского ущелья. — Вестник, т. 28В, 1972, с. 23—33, 1с. таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

151. ნ ე მ ს ა ძ ე, გ. ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964—1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. I, 1966, გვ. 45—56, VIII გვ. ტაბ. — ბიბლიოგრ. 10 სსწ.

152. ს ა გ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, მ. მარტაზისხევში აღმოჩენილი IV ს. სამარხი. — მოამბე, ტ. 27В, 1967, გვ. 102—111, II ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

ს ა გ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, მ. Погребение из Мартази. — Вестник, т. 27В, 1967, с. 102—111, II таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

153. ს ა გ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, მ. ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი. კატალოგი—1970, 125 გვ. XXI ტაბ., 700 ც., 1 მ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

ს ა გ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, მ. Н. Стеклённые сосуды Урбнисского могильника. Каталог. 1970, 125 с. XVI таб., 700 экз. 1 р. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

154. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური გამოფენა (მეგზური) რედ. ა. ჯავახიშვილი, 1967, 20 გვ. ილ., 3000 ც., 30კ.

Путеводитель археологической выставки Государственного Музея Грузии, ред. А. Джавахишвили, 1967, 20 с. с илл., 3000 экз., 30 к.

155. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები (1965—1967 წწ. ანგარიშები), 1, 1966, 73 გვ. VII გვ. ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Археологические экспедиции Государственного Музея Грузии (Отчеты 1965—1966 гг.) 1, 1966, 73 с. XI—II с. таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

156. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები (1968—1969 წწ. ანგარიშები), 11, 1971, 118 გვ. 47 გვ. ტაბ., 1000 ც., 1 მ. 8 კ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Археологические экспедиции Государственного Музея Грузии, II, 1971, 118с. 47 с. таб., 1000 экз., 1р. 8к. Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

157. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები III, 1974—152 გ. 700 -ც. 1 მ. 03 კ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Археологические экспедиции Государственного Музея Грузии III, 1974, 152 с. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

158. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. 1970—1971 წწ. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპ. 111, 1974, გვ. 92—108, ილ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. И. Казретская археологическая экспедиция 1970—1971 гг. Арх. эксп. Гос. Музея Грузии, III, 1974, с. 92—108 с илл. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

159. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული მასალების მიხედვით). მასალები სმკი 1, 1966, გვ. 39—90, 18 გვ. ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ი. Раннефеодальная керамика Восточной Грузии (по материалам Государственного Музея Грузии). Материалы ИМКГ I, с. 39—90, 18 с. таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

160. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის სამარხები ყოლოთოდან. — მოამბე, ტ. 27B, 1967, გვ. 112—134, VII, ტაბ. ილ. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ი. Погребения позднеантичного и раннефеодального времен из Когато—Вестник, т. 27B, 1967, с. 112—134, VII таб. с илл. Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

161. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. სასანურ ირანთან საქართველოს დამაკავშირებელი ერთ-ერთი გზის საკათხი. — მოამბე, ტ. 28B, 1969, გვ. 46—52. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ი. Об одном пути, связывающем Грузию с сасанидским Ираном.— Вестник, т. 28B, 1969, с. 46—52. — Резюме на рус. яз.— библиогр.: в примеч.

162. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ქიზიყის 1938—1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები, ტ. 25B, 1968, გვ. 47—48, VI ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ი. Материалы Кизикской археологической экспедиции 1938—1939 гг.— Вестник, т. 25B, 1968, с. 47—88, VI таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

163. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ხატისოფლის ადრექრისტიანული ხანის ძეგლები, მოამბე, ტ. 31B, 1975, გვ. 123—137, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, მ. ი. Раннехристианские памятники Хатиссопели — Вестник, т. 31B, 1975, с. 123—137, с. илл.— Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

164. ფ ა ნ ც ხ ა ვ ა, ლ. კოლხური ცული ირმის გამოსახულებით.— მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 51—61— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

П а н ц х а в а, Л. Н. Колхидский топор с изображением оленя.— Вестник, т. 29B, 1972, с. 51—61 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

165. ქ ო რ ი ძ ე, დ. ალისებრპირიანი შუბებისა და ხელშუბების საკათხისათვის. — მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 34—50 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Қ о р и д з е, Д. Л. К вопросу о распространении и генезисе пламедидных копий и дротиков— Вестник, т. 29B, 1972, с. 34—50 — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

166. ქ ო რ ი ძ ე, დ. კოლხური კელტურის ისტორიისათვის 1965, 167 გვ. 47ფ. ტაბ., 2000 ც., 1 მ. 65 კ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К о р и д з е, Д. Л. К истории колхидской культуры, 1963, 167 с. 47 л. таб., 2000 экз., 1 р. 65 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

167. ქო რ ი ძ ე, დ. ლიხნის განძი და კოლხურ-ყობანური ცულების გენეზისის საკითხისათვის. — მოამბე, ტ. 25B, 1968, გვ. 15—30. VI ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К о р и д з е, Д. Клад из сел. Лихни и вопрос о генезисе Колхидско-Кобанских топоров — Вестник, т. 25B, 1968, с. 15—30, VI таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

168. ქო რ ი ძ ე დ. ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1967 წელს ჩატარებული მუშაობის მოკლე ანგარიში. — საქ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. 1, 1966, გვ. 35—39, IV გვ. ტაბ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

169. ქო რ ი ძ ე, დ. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული ბრტყელი ცულების კლასიფიკაციისა და გენეზისის საკითხისათვის — მოამბე, ტ. 28B, 1969, გვ. 5—28, V ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К о р и д з е, Д. Л. К вопросу классификации и генезиса плеских топоров из территории Грузии. — Вестник, т. 28B, 1969, с. 5—28, V таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

170. ქო რ ი ძ ე, დ., გო გა ძ ე, ე. ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. II, 1971, გვ. 31—52, VIII გვ. ტაბ. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К о р и д з е, Д. Г о г а д з е, Э. М. Результаты полевых работ проведенных Носирской археологической экспедицией в 1969 году. — Арх. экспед. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

171. ქო რ ი ძ ე, დ. გო გა ძ ე, ე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი გ. ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1970—1971 წლების მუშაობის შედეგები — საქ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები III, 1970, გვ. 60—78 — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნ.

К о р и д з ე, Д. Л. Г о г а д з ე, Э. М. Д ж а в а х и ш в и л и, Г. И. Результаты работ Носирской археологической экспедиции 1970—1971 годах. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии III, 1974, с. 60—78. — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

172. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ლ. ახალსოფლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (1970—71 წწ. ანგარიში) — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. III, 1974, გვ. 109—138. — პარალ. ტექსტი რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч и л а ш в и л и, Л. А. Ахалсопелская археологическая экспедиция — Арх. эксп. Гос. Музея Грузии III, 1974, с. 109—138 — Парал. текст на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

173. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ლ. ახალსოფლის (გავაზის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის შედეგები. — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. II, 1971, გვ. 89—95, IV გვ. ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Ч и л а ш в и л и, Л. А. Результаты работ Ахалсопельской (Гавазской) археологической экспедиции за 1969 год. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии II, 1971, с. 89—95, IV с. таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

174. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. ტ. 1. 1968, 150 გვ. XV ტაბ., 1200 ც. 1 მ. 06 კ.—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

Ч и л а ш в и л и, Л. А. Города в Феодалной Грузии. т. I, 1968, 150 с. XV таб., 1200 экз., 1р. 06 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр., в примечании.

175. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. 2, 1970, 202 გვ. 1200 ც., 1 მ. 60 კ. —რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

Ч и л а ш в и л и, Л. А. Города в Феодалной Грузии. т. 2, 1970, 202с., 1200 экз., 1р. 60, к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

176. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, გ. ნეოლით-ენეოლითური კულტურების ურთიერთობა საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული მასალების მიხედვით. — მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 5—17, V გვ. ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

Д ж а в а х и ш в и л и, Г. И. Взаимоотношения неолит-энеолитических культур по добытым на территории Грузии материалам. — Вестник, т. 29B, 1972. с. 5—17, Vc. таб.— Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

177. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, გ. ნეოლითური მასალა ლაგოდეხის რაიონიდან — მასალები სმკა, 1, 1966, 11 გვ. 111 გვ. ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

Д ж а в а х и ш в и л и, Г. И. Неолитические материалы из Лагодехского района.—Материалы ИМКГ, I, II с. III с. таб. —Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

178. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, გ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჭიათურის რაიონის სოფ. ქვემო ზოდში გამოქვაბულ სამეღე კლდეში 1966 წელს ჩატარებული მუშაობის შედეგები — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. 1. 1966, გვ. 12—18, VIII გვ. ტაბ.— ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

179. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვ. დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965--1966 წწ. (მუშაობის მოკლე ანგარიში).— საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. 1, 1966, გვ. 57—74, VII ტაბ.

180. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვ. დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში — საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. II, 1971, გვ. 75—88, X გვ. ტაბ.— პარალ. ტექსტი რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

Д ж а п а р и д з е, В. В. Краткий отчет Дманисской археологической экспедиции Государственного Музея Грузии за 1969 год. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии. 1971, с. 75—88, X с. таб.— Парал. текст на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

181. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვ. ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები).— მოამბე, ტ. 28B, 1969, გვ. 53—79, XI ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში.

Д ж а п а р и д з е, В. В. Раскопки городища Дманиси (предварительные результаты)— Вестник, т. 28B, 1969, с. 53—79, XI таб.— Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

182. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვ., ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა, ვ. გათხრები დმანისსა და მის მიდამოებში. (1968 წ. მუშაობის წინასწარი შედეგები) — საქ. სახ. მუზეუმის

არქ. ექსპედ. II, 1971, გვ. 63—74, X გვ. ტაბ.— პარალ. ტექსტი რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж а п а р и д з е, В. В. Раскопки городища Дманиси (предварительные результаты)— Вестник, т. 28В, 1969, с. 53—79, XI, таб.— Парал. текст на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

183. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ო. მასალები გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიისათვის შიდა ქართლიდან.— მასალები სმკი 1, 1966, გვ. 12—27, IV გვ. ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж а п а р и д з е, О. М. Материалы позднебронзовой эпохи из Шиды Картли. — Материалы ИМКГ I, 1966, с. 12—27, IV с. таб.— Резюме рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

184. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ო., კ ი კ ვ ი ძ ე, ი., ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, გ. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1970—1971 წლებში ჩატარებული მუშაობის ანგარიში.— საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. III, 1974, გვ. 40—59. 2 სურ. პარალ. ტექსტი რუს. ენ.

Д ж а п а р и д з е, О. М., К и к в и д з е, Я. А., А в а л и ш в и л и, Г. Б. Отчет работы Месхет-Джавахетской археологической экспедиции за 1970—1971 гг. Арх. экспед. Гос. Музея Грузии III, 1974, с. 40—59, 2 рис.— Парал. текст. на рус. яз.

185. Археологические экспедиции Гос. Музея Грузии (1965—1967) Краткое содержание. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии I, 1966, с. 75—76. Библиограф. в примеч.

186. გ ლ ო ნ თ ი, ლ., დ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ა., დ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, გ., კ ი კ ვ ი ძ ე, Я., ტ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დ. Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедици.— Вестник, т. 25В, 1968, с. 3—14, IX таб. — Библиогр.: в примеч.

187. დ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ა. ი. Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1970—1971 гг.)— Арх. экспед. Гос. Музея Грузии III, 1974, с. 28—35, III таб.— Парал. текст на груз. яз. — Библиогр.: в примеч.

ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ა. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1970—1971)— საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედ. III, 1974, გვ. 28—35. III ტაბ.— პარალ. ტექსტი ქართ. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

188. Д ж а п а р и д з е, О. М., Д ж а ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ა. ი. Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1967 г.) Арх. экспед. Гос. Музея Грузии I, 1966, с. 19—26, VIII с. таб.— Библиогр.: в примеч.

189. Д ж а п а р и д з ე, ო. მ. დ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ა. ი. Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1968—1969 гг.)— Арх. экспед. Гос. музея Грузии II, 1971, с. 22—30, III с. таб.— Библиогр. в примеч.

190. კ უ ფ თ ი ნ, ბ. ა. Археологическая маршрутная экспедиция в бассейне рек Лиахви, Проне Квирилы и среднего Риони в 1951 году (Отчет руководителя экспедиции)— Вестник, т. 30В, 1974, с. 131—153,— Библиогр.: в примеч.

191. ლეკვინაძე, ვ. ა. Базилика Археополиса. — Вестник, т. 30В, 1974, с. 111—124 с илл. — Библиогр.: в примеч.

192. ლეკვინაძე, ვ. По поводу Анакопийской крепости. — Вестник, т. 25В, 1968, с. 89—104, V таб. — Библиогр.: в примеч.

193. პიოტროვსკი, ბ. ბ. Первые шаги изучения памятников урартской культуры — Вестник, т. 30В, 1974, с. 39—42. — Библиогр.: в примеч.

194. ციციშვილი, ა. ლ. Костные остатки животных из Шулавери. — Арх. экспед. Гос. Музея Грузии I, 1966, с. 27—34, III с. табл. Библиогр.: в примеч.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

195. ჯავახიშვილი, გ. — საინტერესო გამოკვლევა უძველესი ხანის ნამოსახლარებზე. (ო. ჯავახიშვილი — უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე) — კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია. — მოამბე, ტ. 30-В, 1974, გვ. 205—206.

პუბლიკაციები — ПУБЛИКАЦИИ

196. გლოტი, ლ. ი., ჯავახიშვილი, ა. ი., კიგურაძე, თ. ვ. Антропоморфные фигурки Храмис Диди-гора. — Вестник, т. 31В, 1975, с. 85—97, с илл. — Библиогр.: в примеч.

ნუმისმატიკა — НУМИЗМАТИКА

197. აბრამიშვილი, თ. ბიზანტიური ოქროს მონეტა (ჩიბათის განძი) — მოამბე, ტ. 25В, 1968, გვ. 159—176, III ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

აბრამიშვილი, თ. ი. Византийские золотые монеты (Клад из села Чибати) — Вестник, т. 25В, 1968, с. 159—176, III таб. — Резюме на русск. яз. — Библиогр.: в примеч.

198. აბრამიშვილი, თ. იდუმალას განძი — მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 149—161, 2 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

აბრამიშვილი, თ. ი. Клад из села Идумала. — Вестник т. 26В, 1970, с. 149—161, 2 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

199. აბრამიშვილი, თ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, 1965, 155 გვ. XXX გვ. ტაბ. 1 ფ. რუკა, 1 მ. 37 კ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

აბრამიშვილი, თ. ი. Византийские монеты Государственно-го музея Грузии. 1965, 155 с., XXX с. таб. I л. карта — Библиогр.: в примеч.

200. აბრამიშვილი, თ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული მონეტების კატალოგი, 1974, 155 გვ. 15 ფ. ტაბ., 1500 ც. 1 მ. 65 კ.—რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Абрамишвили, Т. Я. Каталог парфянских монет Государственного Музея Грузии. 1974, 155 с. 15 л. таб., 1500 экз., 1 р. 65 к.—Резюме на рус. яз.—Библиогр.: в примеч.

201. აბრამიშვილი, თ. ჯალალანია, ი. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1953—1959 წწ. მოპოვებული ნუმისმატიკური მასალა, მოამბე, ტ. 25В, 1968, გვ. 151—158 — რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Абрамишвили, Т. Я., Джалагания, И. Нумизматический материал добытый Урбнисской археологической экспедицией в 1953—1959 гг.—Вестник, т. 25В, 1968, с. 151—158. — Резюме на рус. яз.—Библиогр.: в примеч.

202. ანთაძე, მ. გუმბიშხანეში მოპოვილი იშვიათი თურქული მონეტები, (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით). — მოამბე, ტ. 27В, 1967, გვ. 195—201, 1 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Антадзе, М. Г. Редкая турецкая монета, чеканенная в Гюмишхане — Вестник, т. 27В, 1967, с. 185—201, 1 таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

203. ანთაძე, მ. თურქული მონეტების მურჯახეთის განძი. — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 132—148, 4 ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Антадзе, М. Г. Клад турецких монет из сел. Мурджахети — Вестник, т. 28В, 1969, с. 132—148, 4 таб.— Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

204. გიუნაშვილი, ჯ. ქართულ-სპარსული წარწერის ფრაგმენტი სოფელ გრემიდან. — მოამბე, ტ. 30В, 1974, გვ. 94—96 — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Гиунашвили, Дж. Ш. Фрагмент грузино-персидской надписи из села Гречи — Вестник, т. 30В, 1974, с. 94—96 — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

205. დობროვოლსკი, ი. სახელმწიფო ერმიტაჟის ზოგიერთი იშვიათი ქართული მონეტა. — მოამბე, ტ. 30В, 1974, გვ. 61—66, 2 გვ. ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Добровольский, И. Г. Некоторые редкие грузинские монеты собрания Государственного Эрмитажа.—Вестник, т. 30В, 1974, с. 61—66, 2 с. таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

206. დონდუა, გ. რას მოგვითხრობენ ძველებური მონეტები, 1968, 33 გვ. ილ. 2000 ც. 25 კ.

Дундуа, Г. О. О чем рассказывают старинные монеты, 1968, 33 с. с. илл. 2000 экз. 25 к.

207. ქებულაძე, რ. ევროპული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV—XVIII საუკუნეებში, 1971, 148 გვ. 1000 ც. 84 კაბ. — რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლ. შენ.

К е б у л а д з е, Р. В. Обращение Европейских монет в Грузии в XV—XVIII вв., 1971, 148 с., 1000 экз. 84 к. — Резюме на русс. яз. — Библиогр.: в примеч.

208. ქ ე ბ უ ლ ა დ ე, რ. ფხოველის განძი — მოამბე, ტ. 31В, 1975, გვ. 104—122, 2 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К е б у л а д з е, Р. В. Клад из Пховели— Вестник, 31В, 1975, с. 104—122, 2 таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

209. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქ. ურბნიის ნაქალაქარის გლიბტიკური ძეგლები (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, 1972, 148 გვ. XIV ტაბ., 1000 ეკზ. 1 მ. 43 კ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж а в а х и ш в и л и, К. А. Памятники глиптики городища Урбниси. Геммы Государственного Музея Грузии). 1972, 148 с. XIV таб. 1000 экз. 1 р. 43 к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

210. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვ. ჩვენი იუბილარი დავით გიორგის-ძე კაპანაძე (დაბადებიდან 70 წლისთავის შესრულების გამო) — მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 304—311.

211. К а п а н а д з е, Д. Г. Клад монет XII—XIII вв., из сел. Ничбиси. — Вестник, 28В, 1969, с. 80—97 — Резюме на груз. яз. — Библиогр. в примеч.

კ ა პ ა ნ ა დ ე, დ. XII—XIII სს. ქართული ფულის ნიჩბისი — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 80—97. — რეზიუმე ქართ. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

212. К а п а н а д з е, Д. Г. Нумизматические фонды Музея Грузии и их значение для грузинской историографии. — Вестник, т. 30В, 1974, с. 185—189 — Библиогр.: в примеч.

213. Н а с и р о в а, С. А. Новые эпиграфические данные XIII—XIV веков о Грузии и грузинах — Вестник, т. 30В, 1974, с. 125—127. с илл. — Библиогр.: в примеч.

214. П а х о м о в, Е. А. Монеты Грузии. 1970, 352с. XXXIII таб., 25000 экз., 2р. 29к.— Библиогр.: в примеч.

ეთნოგრაფია — ЭТНОГРАФИЯ

215. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი, ლ. მასალები XIX საუკუნის ქართული ხალხური ტანსაცმლის ისტორიისათვის მესხეთ-ჯავახეთიდან. — მასალები სმკო 1, 1966, გვ. 131—150, VI გვ.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Б а р а т а ш в и л и, Л. Материалы к истории народного костюма Месхет-Джавახети и половины XIX в. — Материалы ИМКГ I. с. 131—150. VI с. табл. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

216. ბ ე დ უ კ ა ძ ე, ს. ქვის დამუშავების ხალხური წესები ხევში — მასალები სმკო, 1 გვ. 1966, 113—130, XX გვ. ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ. 14 სსწ.

Б е д у к а д з е, С. Я. Народные способы обработки камня в Хеви. Материалы ИМКГ I, с. 113—130, XX с. таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр. 14 назв.

217. ბედუკაძე, ს., რეხვიაშვილი, ნ., მოლოდინაძე, ლ., ჩართოლანი, მ., ჩაჩაშვილი, გ. ქართული ხალხური კერამიკა (კატალოგი) 1964, 108 გვ. 74 გვ. ტაბ. ილ. (ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა VII საერთაშორისო კონგრესისათვის) 1000 ც. 1 მ. 04კ.

Бедукадзе, С. Я. Молодини, Л. Н., Рехвиашвили, Н. Б., Чартолани, М. И., Чачашвили, Г. А., Грузинская народная керамика (каталог), 1964, 108с, 74с, таб. илл. (к VII международному конгрессу антропологических и этнографических наук) 1000 экз. 1 р. 04к.

218. ბედუკაძე, ლ. თუშური ავეჯი (ხონჩა, სავარძელი, კიდობანი, თარო) — თუშეთის ეთნ. შესწ., 1967, გვ. 121—147 — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Бедукидзе, Л. А. Тушинская народная мебель—Материалы для этногр. изуч. Тушетии, 1967, с. 121—147 — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

219. ბედუკაძე, ლ. სვანური ავეჯი.— სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1970, გვ. 124—155, IV ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Бедукидзе, Л. А. — Сванская мебель.— К этногр. изучению Сванети. 1970, с. 124—155, IV таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

220. ბედუკაძე, ლ. ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), 1973, 147 გვ. XV ტაბ., 800 ც. 82კ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Бедукидзе, Л. А. — Народная мебель в горных районах Восточной Грузии (по этнографическим материалам), 1973, 147 с. XV таб. 800 экз. 82 к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

221. ბედუკაძე, ლ. ხალხური ავეჯის ორნამენტის შესწავლისათვის— მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 194—211, 111 ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Бедукидзе, Л. А. К изучению орнамента Грузинской народной мебели.— Вестник, т. 26В, 1970, с. 194—211, III таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

222. ბედუკაძე, ლ. ხეზე კვეთილობის ზოგიერთი ნიმუში სვანეთიდან. — მოამბე, 31В, 1975, გვ. 21—33 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Бедукидзе, Л. А. Некоторые образцы резной мебели из Сванетии.— Вестник, т. 31В, 1975, с. 21—33— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

223. ბედუკაძე, ლ., სოსელია, ლ., ჩართოლანი, მ. სარტყელების კატალოგი. 1967, 52 გვ. 26ფ. ტაბ. 1000 ც. 1 მ. 18კ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Бедукидзе, Л., Соселиа, Л. К., Чартолани, М. И. Каталог поясов, 1967, 52с. 26 л. таб., 1000 экз. 1 р. 18к — Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

224. ბ ე ზ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ც. თუში ქალის ტალავარი თუშეთის ეთნ. შესწავლისათვის, 1967, გვ. 148—194 — რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Безарашвили, Ц. И. Тушинский женский костюм—талавари — Материалы для этногр. изуч. Тушетии, 1967, с. 48—194 — Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

225. ბ ე ზ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ც. სვანი ქალის სამოსი — სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1970, გვ. 156—193 — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Безарашвили, Ц. И. Сванская женская одежда. К этногр. изучению Сванети, 1970, с. 156—193. — Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

226. გასიტაშვილი, გ. ხის დამუშავების ხალხური წესები თუშეთში. თუშეთის ეთნ. შესწ., 1967, გვ. 85—120 — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Гаситашвили, Т. С. Народные способы обработки дерева в Тушетии. Материалы для этнограф. изуч. Тушетии, 1967, с. 85—120— Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

227. გასიტაშვილი, გ. ხის დამუშავების ხალხური წესები მესხეთ-ჯავახეთში, მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1972, გვ. 70—98 ილ. რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Гаситашвили, Г. С. Народные способы обработки дерева в Месхет-Джавахети. — Материалы к этногр. изучению Месхет-Джавахети, 1972, с. 70—98 с илл. — Резюме на рус. яз.

228. გასიტაშვილი, გ. ხის დასამუშავებელი იარაღები საქართველოში „ჩარხსახვეწელი“ — მასალები სმკი 1, 1966 გვ. 102—111, IV გვ. ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Гаситашвили, Г. С. Орудия по обработке дерева в Грузии. («Чарх-Сахвещели»—токарный станок).— Материалы ИМКГ I, 1966, с. 102—111, IV с. таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

229. გელაძე, თ. მემინდვრეობასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის ფორმები (ტირიფონის ვაკეზე, მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალა). — მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 132—155 — რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Геладзе, Т. Ш. Формы организации труда в полеводстве (Материалы Тирифонской долины) — Вестник, т. 29B, 1972, с. 132—155— Резюме на русс. яз.— Библиогр.: в примеч.

230. გუგუტიშვილი, მ. ახალი ქართული ხალხური დღესასწაული „ზეზვაობა“ — რელიგიის ისტორია და ათეიზ. საკითხები საქ.-ში, ნაკ. 1., 1968, გვ. 106—111 — რეზიუმე რუს. ენ.: ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Гугутишвили, М. Современный грузинский народный праздник «зезваоба» — Вопросы религии и атеизма в Грузии, т. I, 1968, с. 106—III— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

231. გუგუტიშვილი, მ. თანამედროვე საბჭოთა დღესასწაულები, წესჩვეულებები, ტრადიციები და მათი როლი რევოლუციური გადმონაშთების დაძვინტანებაში.

ლევაში.—მოამბე, ტ. 29В, 1972, გვ. 173—184—რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

Г у г у т и ш в и л и, М. Г. Современные советские праздники, обряды, традиции и их роль в преодолении религиозных пережитков. — Вестник, т. 29В, 1972, с. 173—184—Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

232. ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი, მ. თიხის ჭურჭლის მოწერაქების ხალხური ხერხები აღმოსავლეთ საქართველოში. (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების კერამიკის ფონდის მიხედვით).— მოამბე, ტ. 29В, 1972, გვ. 97—122. ილ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

З а н д у к е л и, М. З. Народные способы росписи и ангобированной глиняной посуды в Восточной Грузии (по этнографическим фондам керамики Гос. Музея Грузии)— Вестник, т. 29В, 1972, с. 97—122, с илл. Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

233. თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის. 1968. 282 გვ. ილ. 1000 ც 1 მან. 71 კაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

Материалы для этнографического изучения Тушетии. 1968, 282с. с илл. 1000 экз., 1 р. 71 г. — Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

234. კ ა ხ ი ა ნ ი, კ. გლეხის კარმიდამო იმერეთში (ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით), 1964, 170 გვ. 8 გვ. რაბ., 1000 ც. 87 კ. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

К а х и а н и, К. Е. Крестьянская усадьба в Имеретии (по этнографическим материалам), 1964, 170с. 8с. таб. 1000 экз. 87 к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

235. კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა, გ. ირანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან XIX ს. სპილენძ-თითბრის ირანული ჭურჭელი (საქართველოს სახ. მუზეუმის მასალების მიხედვით). 1968., 138 გვ. XXXVIII ტაბ., 1000 ც., 1 მ. 36კ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

К в и р к в е л и а, Г. Из истории материальной культуры Ирана медно-латурные иранские посуды XIX в. (по материалам Гос. Музея Грузии). 1968, 138 с., XXXVIII тал., 1000 экз. 1р. 36 к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

236. კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა, გ. XVIII—XIX საუკუნეების ქვის ირანული ჭურჭელი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მასალების მიხედვით).— მოამბე, ტ. 31В, 1975, გვ. 5—20, IV ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

К в и р к в е л и я, Г. Г. Иранская каменная утварь XVIII—XIX вв. (по материалам Гос. Музея Грузии). Вестник, т. 518, 1975, с. 5—20, IV таб.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

237. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მ. მესაქონლეობა მესხეთში (სამცხე-ჯავახეთი)— მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, 1972, გვ. 37—69— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრაფიული შენიშვნებში.

М а к а л а т и а, М. Н. Скотоводство в Месхети (Самцхе-Джавахе-ти)— Материалы к этногр. изучению Месхет-Джавахе-ти, 1972, с. 37—69— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

238. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მ. მსხვილფეხა მესაქონლეობა თუშეთში, თუშეთის
ეთნ. შესწ., 1967, გვ. 42—84 — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М а к а л а т и а, М. Н. Крупное рогатое скотоводство в Тушетии — Материалы для этногр. изуч. [Тушетии, 1967, с. 42—84 — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

239. მ ა ნ ჯ გ ა ლ ა ძ ე, გ. სექტანტური მოძრაობა ამიერკავკასიის ისტორიის და თეოლოგიის საკითხები საქართველოში. ნაკ. 1, 1968, გვ. 154—172. რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М а н д ж г а л а д з е, Г. Сектантское движение среди немецких колонистов в Закавказье — Вопросы религии и атеизма в Грузии, ч. I— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

240. მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, 1972, 194 გვ., 2000 ც., 1 მ. 47 კ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М а т е რ ი ა ლ ე ბ ი კ ე ტნოგრაфическому изучению Месхет-Джавахети. 1972. 194. 2000 экз., 1р. 47к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

241. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ლ. ქართული ტაბლის ერთ-ერთი სახეობა. მასალები სმკი 1, 1966, გვ. 28—38, 4 გვ. ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М а ч а в а რ ი ა ნ ი, Л. Д. Один из видов грузинских «Табло» (Трапеза)— Материалы ИМКГ, 1 с. 28—38, 4 с. таб. — Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в 17 назв.

242. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი, ლ. მოკლე ეთნოგრაფიული ნარკვევები საქართველოში მცხოვრებ ღლებობორებზე (XIX).—მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 290—303.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М е л и к с е д - Б е г, Л. [Л. Краткий этнографический очерк духовоборов Грузии (XIX в.)— Вестник, т. 28В, 1969, с. 290—303. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

243. მ ო ლ ო დ ი ნ ი, ლ. მღებრობა მესხეთ-ჯავახეთში. მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1972, გვ. 145—167. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М о л о д и н и, Л. Н. Красильное дело в Месхет-Джавахети. Материалы к этногр. изучению Месхет-Джавахети, 1972, с. 145—167.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

244. მ ო ლ ო დ ი ნ ი, ლ. ღებვის ხალხური წესები თუშეთში — თუშეთის ეთნ. შესწ., 1967, გვ. 195—212. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

М о л о д и н и, Л. Н. Народные способы крашения в Тушетии— Материалы для этногр. изуч. Тушетии, 1967, с. 195—212.— Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

245. მ ო ლ ო დ ი ნ ი, ლ., ჩ ა ჩ ა შ ვ ი ლ ი, გ. ქართული კოსტიუმის კატალოგი 1. ხევისრული — 1964, 174 გვ. XX VII გვ. ტაბ. 9 სურ., 1000 ც., 92 კ.— რეზიუმე რუს. და ინგლ. ენ.— ბიბლიოგრ.— შენიშვნებში.

М о л о д и н и, Л. Н. Ч а ч а ш в и л и, Г. А. Каталог грузинского костюма (хевсурский), 1964, 174 с. XXVII с. таб. 9 рис., 1000 экз., 92 к.— Резюме на рус. и англ. яз.— Библиогр.: в примеч.

246. მ ო ლ ო დ ი ნ ი, ლ., ჯ ა ლ ა ბ ა დ ე, გ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დროშების კატალოგი, 1969, 56 გვ. XXXIII ტაბ. 1000 ეკზ. 30კ.

М о л о д и н и, Л. Н., Д ж а л а б а д з е, Г. В. Каталог знамен Государственного Музея Грузии, 1969, 56с. XXXIII таб., 1000 экз. 30к.

247. ნ ა დ ა რ ა ი ა, მ. აგრარული კულტის გადმონაშთები დასავლეთ საქართველოში. — რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში. ნაწ. I, 1968, გვ. 83—105 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Н а д а р а я, М. Пережитки аграрного культа в горной части Западной Грузии. ч. I, 1968, с. 83 — 105. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

248. ნ ა ნ ო ბ ა შ ვ ი ლ ი, ი. ტყავის დამუშავებისა და გამოყენების ხალხური წესები სამეგრელოში — მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 274—289, — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Н а н о б а ш в и л и, И. Д. Народные способы обработки и употребления кожи в Самегрело—Вестник, т. 28В, 1969, с. 274—289.— Вестник, т. 28В, 1969, с. 274—289.— Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

249. ნ ა ნ ო ბ ა შ ვ ი ლ ი, ი. ტყავის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში. 1973, 500 ც., 1 მან.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Н а н о б а ш в и л и, И. Д. Народные способы обработки кожи в Грузии., 1973, 500 экз., 1 р.— Библиогр.: в примеч.

250. რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში, ნაკვ. 1, 1968, 172 გვ. XII ტაბ. ილ. 600 ც. 1 მ. 04 კ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Вопросы истории религии и атеизма в Грузии. ч. I, 1968, 172 с., XII таб., с илл., 600 экз., 1 р. 04 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

251. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი, ნ. ქართული ხალხური მეტალურგია რკინა მჭედლობა (ეთნოგრაფიული ნარკვევი). 1964, 274 გვ. XI გვ. ტაბ., 27 სურ., 1000 ც. 1 მ. 19კ. რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Р е х в и а ш в и л и, Н. Б. Народная металлургия Грузии. Обработка железа (этнографический очерк), 1964, 274 с. XIс. таб., 27 рис., 1000 экз. 1 р. 19 к. — Резюме на руск яз.— Библиогр.: в примеч.

252. საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები. ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა ნაშრომები. 1964, 311 გვ. 2000ც. 1 მ. 60 კ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Вопросы этнографии Грузии — Труды Молодых научных сотрудников, 1964, 311 с., 2000 экз., 1 р. 60 к.— Библиогр. в примеч.

253. სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის. 1970. 236 გვ. XI ტაბ., 1200 ც., 1 მ. 21 კ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К этнографическому изучению Сванети, 1970, 236с. XI таб., 1200 экз., 1р. 21к.— Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

254. ს ო ს ე ლ ი ა, ლ. მასალები ხალხური ოქრომჭედლობის საკითხისათვის თუშეთში. — თუშეთის ეთნ. შესწავლისათვის, 1967, გვ. 213—218. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

С о с е л и я, Л. К. Материалы к изучению народного златокузнечества в Тушетии— Материалы для этногр. изуч. Тушетии, 1967, с. 213—218. Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

255. სო ს ე ლ ი ა, ლ. ოქრომკვედლობის შესწავლისათვის მესხეთში.—მა-
სალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1972, გვ. 99—116, IV ტაბ.,
— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

С о с е л и я Л. К. К изучению златокузнечества в Месхети.— Мате-
риалы к этногр. изучению Месхет-Джавახети. 1972, с. 99—116, IV таб.—
Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

256. სო ხ ა ძ ე, ა. ზოგიერთი მონაცემი ქართველ ტომებში ხარისქ სამეურ-
ნო და საკულტო მნიშვნელობის შესახებ.— მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 276 —
293. რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

С о х а д з е, А. Некоторые данные о хозяйственно-культурном значе-
нии быка среди грузинских племен.— Вестник, т. 26В, 1970, с. 276—293—
Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

257. სო ხ ა ძ ე, ა. რელიგიური გადმონაშთები რაჭა-ლეჩხუმში და ბრძო-
ლა მათი აღმოფხვრისათვის 1945—1965 წწ. — რელიგიის ისტორიისა და ათეიზ-
მის საკითხები საქართველოში. ნაკვ. 1, 1968, გვ. 7—49 — რეზიუმე რუს. ენ.—
ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

С о х а д з е, А. Религиозные пережитки в Раче и Лечхуми и борьба
для их изжития 1945—1965 гг.— Вопросы истории религии и атеизма в
Грузии, ч. I, 1968, с. 7—49. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примечании.

258. ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა.
1964, 257 გვ., 2000 ც., 1 მ. 34 კ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Хозяйственный быт и материальная культура грузинского народа.
1964, 257 с. 2000 экз., 1р. 34к.— Библиогр.: в примеч.

259. ლო ლო ბ ე რ ი ძ ე, ნ. თუშური საბავშვო გართობა-თამაში და სათა-
მამოები. თუშეთის ეთნოგრაფიის შესწავლისათვის. 1967, გვ. 228—263. ილ. —
რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Г о г о б е р и д з е, Н. С. Тушинские детские игры, развлечения и
игрушки.— Материалы для этнографического изучения Тушетии 1967, с.
228—263 с илл. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

260. ლო ლო ბ ე რ ი ძ ე, ნ. ქართული ხალხური დედოფალების კატალოგი.
1968, 48 გვ. 32 გვ. ტაბ., 6000 ც., 40 კ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენი-
შვნებში.

Г о г о б е р и д з ე, Н. С. Каталог грузинских народных кукол, 1968,
48 с. 32 с. табл., 6000 экз., 40 к. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в при-
меч.

261. ლო ლო ბ ე რ ი ძ ე, ნ. ხალხური აღზრდის წესები სვანეთში (თამაში
და სათამაშოები). სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1970, გვ. 194—235, ილ.,
რეზიუმე, რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Г о г о б е р и д з ე, Н. С. Народные способы воспитания в Сванети
(детские игры и игрушки). К этногр. изучению Сванети, 1970, с. 194—235 с
илл.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

262. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი. ც. ნაქსოვი ფეხსაცმელი. თუშეთის ეთნოგრა-
ფიის შესწავლისათვის. 1967, გვ. 264—282, ილ.— რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლი-
ოგრ.: შენიშვნებში.

К а р а у л ა შ ვ ი ლ ი, Ц. Г. Вязанная обувь.— Материалы для этнографического изучения Тушетии. 1967, с. 264—282, с. илл. Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

263. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ც. ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები აღმოსავლეთ საქართველოში (ჯეჯიმური ქსოვა).— მოამბე, ტ. 31В, 1975, გვ. 149—164, 4 ტაბ., ილ. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К а р а у л ა შ ვ ი ლ ი, Ц. Г. Народные способы изготовления тканей в Восточной Грузии. «Тканье джеджимури». — Вестник, т. 31В, 1975, с. 149—164, 4 таб. с. илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

264. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ც. ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები კახეთში (სარტყელებისა და ზონრების ქსოვა)— მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 257—273, 7 ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К а р а у ლ ა შ ვ ი ლ ი, Ц. Г. Народные способы изготовления тканей в Кахети (Тканье и плетение поясов и тесьмы). — Вестник, т. 28В, 1969, с. 257—273, 7 таб., — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

265. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ც. ხალხური ფეიქრობა მესხეთ-ჯავახეთში. მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1972, გვ. 117—144, 6 ტაბ.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К а р а у ლ ა შ ვ ი ლ ი, Ц. Г. Народное ткачество в Месхет-Джавахеги. — Материалы к этногр. изучению Месхет-Джавахеги, 1972, с. 117 — 144, 6 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

266. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ც. ხალხური ქსოვის წესები კახეთში (ჩხირებით ქსოვა)— მოამბე, ტ. 26В, 1970, გვ. 247—275, 4 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

К а р а у ლ ა შ ვ ი ლ ი, Ц. Г. Способы народного вязания в Кахети (Вязание спицами). — Вестник, т. 26В, 1970, с. 247—275 — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

267. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, მ. ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი სვანეთში. სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1970, 236, გვ. 22 ტაბ.

268. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, მ. ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი სვანეთში (ხალხური ცოდნა-გამოცდილების მიხედვით). სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1970, გვ. 36—77 ილ. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч а р т ო ლ ა ნ ი, М. И. Современные жилища в Сванети — К этногр. изучению Сванети. 1970, с. 36—77 с. илл — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

269. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, მ. სამეურნეო ნაგებობანი სვანეთში — სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1970, გვ. 78—123, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч а р т ო ლ ა ნ ი, М. И. Хозяйственные постройки в Сванети.— К этногр. изучению Сванети, 1970, с. 78—123 с илл. — Резюме на рус. яз.— Библиогр. в примеч.

270. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, მ. საცხოვრებელი ნაგებობანი მთიულეთში.— მოამბე, ტ. 25 В, 1968, გვ. 255—282, VIII ტაბ. 15 სურ.— რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч а р т о л ა ნ ი, მ. ი. Жилые здания в Мтиулету. — Вестник, т. 25В, 1968, с. 255—282, VIII таб. 15 рис. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

271. ჩოლოყაშვილი, კ. ქართველი მამაკაცის სამოსისა და საჭურველის ზოგიერთი ელემენტის მსგავსება-ურთიერთკავშირის შესახებ. — მოამბე, ტ. 25В, 1968, გვ. 303—314, 9 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч о л о к а ш в и л и, К. К. О сходстве и взаимосвязи некоторых элементов мужской одежды и боевого снаряжения. — Вестник, т. 25В, 1968, с. 303—314, 9 рис.— Резюме на рус. яз.— Библиогр.: в примеч.

272. ჩოლოყაშვილი, კ. ღამით ბრძოლის ზოგიერთი ტაქტიკური ხერხი საქართველოში. — მოამბე, ტ. 29В, 1970, გვ. 123—131. —რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч о л о к а ш в и л и, К. К. О некоторых тактических приемах ночных боев в Грузии. — Вестник, т. 29В, 1972, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

273. ჩხარტიშვილი, ი. ეკლესიისა და მის მსახურთა კრიტიკა „დროების“ ფურცლებზე —რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში. ნაკვ. 1, 1968, გვ. 147—153.—რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Ч х а р т и ш в и л и, И. Критика церкви и ее служители на страницах газеты «Дроеба» — Вопросы религии и атеизма в Грузии, ч. I, 1968, с. 147—153. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

274. ცამცაშვილი, ა. რელიგიური გადმონაშთები თუშეთში და მათი დაძლევის გზები. ქართული წარმართული პანთეონის ისტორიიდან — რელიგ. ისტ. და ათეიზმის საკ. საქ-ში. ნაკვ. 1, 1968, გვ. 50—81, XII ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ц а м ц и ш в и л и, А. Религиозные пережитки в Тушети и пути их преодоления — Вопросы ист. религии и атеизма в Грузии, ч. I, 1968, с. 50—81, XII. таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

275. ჭანტუარიშვილი, ს. შრომის სიმღერების კვლევის საკითხისათვის სვანეთში— მოამბე, ტ. 28В, 1969, გვ. 246—256. რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Ч а н т у რ ი ш в и л ი, С. Г. К исследованию трудовых песен в Сванетии. Вестник, т. 28В, 1969, с. 246—256 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

276. ხოსიტაშვილი, ს. ქორწინების წესები მესხეთ-ჯავახეთში. მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1972, გვ. 168—194. რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Х о с и т а ш в и л и, С. И. Свадебные обряды в Месхет-Джавахеги. Материалы к этногр. изучению Месхет-Джавахеги, 1972, с. 168—194 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

277. ხუციშვილი, მ. საქართველოს ეკლესია ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის სამსახურში (XIX ს.) საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება და მისი ჩაყენება ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის სამსახურში. რელიგ.

ისტ. და ათეიზმის საკ. საქ-ში, ნაკვ. 1, 1968, გვ. 112—146 — რეზიუმე რუს. ენ.
— ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Х у ц и ш в и л и, М. Грузинская церковь на службе колониальной политики царизма. Вопросы религии и атеизма в Грузии, ч. I, 1968, с. 112—146. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

278. ჯ ა ლ ა ბ ა დ ე, გ. მევენახეობა-მელენეობა ქსნის ხეობაში. — მოამბე, ტ. 30B, 1974, გვ. 43—60, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Д ж а л а б а д з е, Г. В. Виноградарство-виноделние в Ксанском ущелье. Вестник, т. 30B, 1974, с. 43—60 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

279. ჯ ა ლ ა ბ ა დ ე, გ. მემინდვრობა კახეთში — მოამბე, ტ. 25B, 1968, გვ. 283—302, VIII ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Д ж а л а б а д з е, Г. В. Земледелие в Кахетии. — Вестник, т. 25B, 1968, с. 283—302, VIII таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

280. ჯ ა ლ ა ბ ა დ ე, გ. მემინდვრობა მესხეთ-ჯავახეთში. მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1972, გვ. 9—36, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж а л а б а д з е, Г. В. Полеводство в Месхет-Джавახети, 1972, с. 9—36, с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

281. ჯ ა ლ ა ბ ა დ ე, გ. მემინდვრობა სვანეთში. სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის. 1970, გვ. 3—35, ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж а л а б а д з е, Г. В. Полеводство в Сванети. К этногр. изучению Сванети. 1970, с. 3—35, с илл. — Резюме на рус. яз. — Библиогр. в примеч.

282. ჯ ა ლ ა ბ ა დ ე, გ. მიწათმოქმედება თუშეთში. თუშეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1967, გვ. 11—41, — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж а л а б а д з е, Г. В. Земледелие в Тушетии. Материалы для этногр. изучения Тушетии, 1967, с. 11—41 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

283. ჯ ი ქ ი ა, ნ. თუშური საჭმელები. თუშეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1967, გვ. 219—227 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж и к и а, Н. П. Тушинская народная пища. Материалы для этногр. изучения Тушетии, 1967, с. 219—227 — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

284. ჯ ი ქ ი ა, ნ. საკმლის მოსახარშავი სპილენძის ქართული ქვაბები ეთნოგრაფიის განყოფილების ლითონის ფონდის მიხედვით. მოამბე, ტ. 29B, 1972, გვ. 156—172. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

Д ж и к и а, Н. П. Грузинские медные котлы для варки пищи по фонду металла этнографического отдела — Вестник, т. 29B, 1972, с. 156—172. Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

285. Д ж а л а б а д з е, Г. В. Горное земледелие в Грузии. — Вестник, т. 26B, 1970, с. 242—246 — Библиогр.: в примеч.

286. Сохадзе, А. К. Типы грузинской верхней одежды чохма, ареал их распространения и термины (ინფორმაციები — Информации) — Вестник, т. 30В, 1974, с. 67—77 с илл. — Библиогр.: в примеч.

287. Ч и т а я, Г. С. Колхское жатвенное орудие-шпакви. — Вестник, т. 30В, 1974, с. 34—38. — Библиогр.: в примеч.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

288. ი თ ო ნ ი ვ ი ლ ი, ვ. კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია. წიგნი სარტყელე-ბის უნიკალური კოლექციის შესახებ. — მოამბე, ტ. 29В, 1972, გვ. 263—265. ბიბლიოგრაფია: შენიშვნებში.

289. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, მ. რეცენზია კრებულისა — მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის — მოამბე, ტ. 31, 1975, გვ. 194—204.

ხელოვნებათმცოდნეობა
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

290. ბ ა ბ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი, ზ. ზაქარია ფალიაშვილი და კონსერვატორიის დაარსება საქართველოში — მოამბე, ტ. 25В, გვ. 315—322 — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Б а б у н а ш в и л и, З. П. Палиашвили и основание консерватории в Грузии — Вестник, т. 25В, с. 315—322. Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

291. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, პ. ანანური. 1967. 18 გვ. 9 ფ. ილ. 2000 ც. 52 კ. პაპალ. ტექსტი რუს. ენ.

З а к а р а я, П. Ананური 1967. 18 с. 9 л. илл. 2000 экз. 52 к. Парал. текст на рус. яз.

292. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, პ. გვიანი შუასაუკუნეების ორი არქიტექტურული ძეგლი — მოამბე, ტ. 25В, გვ. 177—200, VI ტაბ. 14 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

З а к а р а я, П. П. Два архитектурных памятника позднесредневековья — Вестник, т. 25В, с. 177—200, VI, табл. 14 рис. Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.

293. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, პ. თავდაცვითი ღონისძიებანი XVIII ს. ქართლ-კახეთში — მოამბე, ტ. 27В, 1967, გვ. 237—260, VII ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

З а к а р а я, П. П. Сбрасные мероприятия в Картли и Кахети в XVIII в. крепость-ограда — Вестник, т. 27В, 1967, с. 237—260, — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

294. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, პ. ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება. 1965, 160 გვ. XVIII ტაბ. 1000 ც. 1 მ. 32 კ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ. შენიშვნებში.

Закарая П. П. Зодчество городища Урбниси, 1965, 160 с. XVIII таб. 1000 экз. 1 р. 32 к. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.: в примеч.

295. Закарая, П. П. Крепостные сооружения Картли, 1968, 136 с. XLVIII. табл., 1000 экз., 93 к.— Библиогр.: в примеч.

296. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, სამეგრელოს გვიანფეოდალური ხანის ციხე-სიმაგრე-ები. მოამბე, ტ. 25, 1970, გვ. 162—185, 10 ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

З а к а р а я, П. П. Позднефеодальные крепости Мегрелии. — Вестник, т. 26В, 1970, с. 162—185, 10 таб. — Резюме на рус. яз. — Библиогр.; в примеч.

297. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, პ. ხულუტის ციხე-დარბაზი, მოამბე, ტ. 29В, 1972, გვ. 86—96, 2 ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

З а к а р а я, П. П. Хулутский замок. — Вестник, т. 29В, 1972, с. 86—96, 2 таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

298. ფ ე რ ა ძ ე, თ. სოციალური მოტივი ქართულ მხატვრობაში, XIX—XX სს. მიჯნაზე. — მოამბე, ტ. 29В, 1972, გვ. 231—248. რეზიუმე რუს. ენ.—ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

П е р а д з е, Т. Г. Социальный мотив в грузинской живописи на рубеже XIX—XX вв. — Вестник, т. 29В, 1972, с. 231—248. — Резюме на рус. яз. Библиогр.: в примеч.

299. Н е п р и н ц е в, М. Н. Воспоминания автора проекта и строителя здания «Кавказского музея» в г. Тбилиси. — Вестник, т. 30В, 1974, с. 198—204 — Библиогр. в примеч.

300. Ч у б и н а ш в и л и, Г. Н. Художественная характеристика и датировка фрагментов двух серебряных крестов из села Балта. — Вестник, т. 30В, 1974, с. 25—33, XII таб. — Библиогр.: в примеч.

ენათმეცნიერება. ფილოლოგია
ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ФИЛОЛОГИЯ

301. ა ბ ლ ა ძ ე, ი. ხელნაწერთა განყოფილება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში — მოამბე, ტ. 30-В, 1974, გვ. 190—197 — რეზიუმე რუს. ენ.

А б у л а д з е, И. В. Отдел рукописей в Музее Грузии. — Вестник, т. 30В, 1974, с. 190—197 — Резюме на рус. яз.

302. ე ო რ დ ა ნ ი ა, რ. ფრინველთა მეგრული ტერმინოლოგიისათვის — მოამბე, ტ. 26—27А, 1970, გვ. 212—216. — ბიბლიოგრ.: შენიშვნებში.

ბიბლიოგრაფიის ავტორთა საძიებელი

ა

აბესაძე, ც. 18, 30, 31, 33
 აბრამიშვილი, თ. 197—201
 აბუანდაძე, დ. 17—118
 აბულაძე, ი. 9, 301
 ავალიანი, რ. 62—65
 ავალიშვილი, გ. 184
 აზიზბეგოვა, ფ. 9

ანდრიაშვილი, ი. 117
 ანთაძე, მ. 11, 202—203
 არველაძე, ნ. 24
 ართილაყვა, ვ. 6, 182,
 აფაქიძე, ა. 9
 ასოზაძე, მ. 87—88

ბ

ბაბუნაშვილი, ზ. 290
 ბარათაშვილი, ლ. 215
 ბატიშვილი, ვ. 23
 ბახტაძე, რ. 5, 11, 18, 31—33
 ბედუკაძე, ს. 216—217
 ბედუკიძე, ლ. 20, 218—223
 ბეზარაშვილი, ც. 224—225

ბერიძე, თ. 18
 ბოლტუნოვა, ა. 21
 ბოლქვაძე, ს. 1, 21
 ბურკაძე, თ. 2—3
 ბურტენიძე, ნ. 10, 89
 ბურჯანაძე, ლ. 24

გ

გაბაშვილი, ე. 7
 გავოშიძე, ი. 5, 14, 17—19, 22, 117, 119—124
 გამრეკელი, ნ. 12, 66
 გასტაშვილი, გ. 23, 226—228
 გაფრინდაშვილი, გ. 8, 12, 14, 19, 125
 გეგეჭკორი, ა. 17
 გელაძე, თ. 11, 229

გერგედავა, გ. 13, 90
 გვრიტიშვილი, ლ. 17, 126
 გიუნაშვილი, ჯ. 204
 გოგაძე, ე. 127, 170—171
 გოგილაშვილი, გ. 67—68
 გოლენკო, კ. 21
 გუგუტიშვილი, მ. 230—234

დ

დავლიანიძე, ც. 128, 149
 დიდმანიძე, ე. 17, 57—58
 დობროვსკი, ი. 21, 205

დოლაბერიძე რ. 8, 18, 23, 129—132
 დონდუა, გ. 206

ე

ექვევრაძე, ლ. 11, 91

ვ

ვართაგავა, ა. 18
 ვაშაკიძე, ა. 59—60

ვეკუა, ი. 2

ზ

ზამთარაძე, მ. 17
 ზანდუკელი, მ. 232

ზაქარაია, პ. 12, 14, 22, 133—134, 291—297

თევზაძე, გ. 5, 92
თუშაბრამიშვილი, დ. 14, 19, 22, 135—139

თ

თუშმალიშვილი, ე. 2—3

იაშვილი, მ. 93
იაშვილი, ნ. 4

ი

იოთნიშვილი, ვ. 288

კაკაბაძე, ც. 18
კაპანაძე, დ. 11, 21, 79
კაპანაძე, თ. 11
კაჭარავა, მ. 7, 9—10, 12, 36
კახიანი, კ. 234
კახნიაშვილი, ა. 94

კ

კერესელიძე, თ. 140—141
კვიციანი, გ. 6, 12, 235—236
კიკვიძე, ი. 184
კიკნაძე, გ. 142—145
კილურაძე, თ. 12
კროპოტკინი, ვ. 21

ლექვიანიძე, ვ. 6, 8, 10, 14, 19, 21—22. 133—
134
ლომოური, ნ. 18, 22, 95

ლ

ლომსაძე, შ. 5, 15, 96—97
ლოსაბერიძე, ა. 146

მაკალათია, მ. 20—23, 237—238
მანჯგალაძე, გ. 98, 239
მალაღაშვილი — ყანჩაველი, თ. 6, 46—48
მაჭავარიანი, ლ. 148, 241
მელიქიშვილი, მ. 49—51, 242
მენაბდე, მ. 149

მ

მირიანაშვილი, მ. 12, 99
მიქაძე, მ. 18
მოლოდინი, ლ. 217, 243—246
მორჩაძე, თ. 17
მუშელიანი, ხ. 21
მუშყელიანი, ქ. 100

ნადარაია, მ. 247
ნანობაშვილი, ი. 248—249
ნაცვლიშვილი, მ. 7

ნ

ნებსაძე, გ. 7, 12, 17, 130—131
ნიშუა, ნ. 18
ნებევიძე, ლ. 139

ოჩიაური, დ. 17, 52—54

ო

პაპავა, ვ. 9, 55—56

პ

პიოტროვსკი, ბ. 9

ქორდანი, რ. 8, 69—71, 302

ქ

რეხვიანი, ნ. 217, 251
რეხვიანი, ს. 24

რ

რიბაკევიჩი, ვ. 21
რუხაძე, ი. 10

საგინაშვილი, მ. 18, 152—153
საყვარელიძე, მ. 101
სევეროვა, მ. 21
სეიფედინი, მ. 21
სილოგავა, ვ. 20
სინაურიძე, მ. 14, 17, 19, 22, 158—163

ს

სიყმაშვილი, ნ. 72
სოკოლოვა, ი. 21
სოსელია, ლ. 12, 223, 254—255
სოხაძე, ა. 17—18, 117, 256—257
სხირტლაძე, ი. 18, 61

უ

უთურგაიძე, ნ. 23

ფ

ფანცხავა, ლ. 164
ფერაძე, თ. 298

ფრუიძე, ლ. 7—8

ქ

ქანთარია, ნ. 102
ქებულაძე, რ. 5, 21, 207—208
ქეარიაანი, ლ. 10, 103—104

ქიმერიძე, კ. 18
ქორიძე, დ. 14, 165—171
ქუთელია, თ. 21

ღ

ღოღობერიძე, ნ. 259—261

ყ

ყარაულაშვილი, ც. 262—266

ყენია, რ. 20

შ

შაფაქიძე, ბ. 11, 105

შველიძე, ნ. 10, 13, 15, 106

ჩ

ჩარკვიანი, ა. 24
ჩართოლანი, მ. 6, 11, 20, 217, 223, 267—270,
289
ჩაჩაშვილი, გ. 217, 245
ჩერქეზიშვილი, ნ. 15, 17, 21
ჩინჩალაძე, ლ. 71, 75
ჩიტაია, გ. 9
ჩიქოვანი, თ. 13, 15, 24, 107

ჩიხლაძე, ნ. 15
ჩოლოყაშვილი, კ. 6—7, 11, 24, 271—272
ჩუბინაშვილი, გ. 9
ჩხაიძე, გ. 13, 15
ჩხარტიშვილი, ი. 273
ჩხეიძე თ. 108—109
ჩხიკვიშვილი, ი. 76—77

ც

ცამციშვილი, ა. 274
ცინცაძე, დ. 10, 13, 15, 110—111

ცისკარიშვილი, ვ. 17, 112
ციციშვილი, ა. 6, 8, 12, 73—74

წ

წიტიშვილი, ზ. 21

პ

პანტურიშვილი, ს. 275

პილაშვილი, ლ. 14, 18—19, 22, 172—175

ხოსიტაშვილი, ს. 276
ხუციშვილი, მ. 6, 23, 277

ს

ხუჭუა, მ. 5,7, 10, 12, 36—38

ჯ

ჯავახიშვილი, ა. 9, 14, 19, 22, 195
ჯავახიშვილი, გ. 171, 176—178, 194
ჯავახიშვილი, ქ. 209
ჯალაბაძე, გ. 5, 9, 10, 15, 17, 23, 246, 278—282

ჯალალბაია, ი. 201
ჯაფარიძე, ვ. 8, 9, 14, 179—182, 210
ჯაფარიძე, თ. 14, 19, 22, 183, 184
ჯიქია, ბ. 283—284

ა

Андріанов, К. А. 34, 35
Анчабадзе, Т. Т. 44,45

Асатиანი, В. А. 113

ბ

Бахтадзе, Р. А. 34
Болтунова, А. И. 16

Бурчак-Абрамович, Н. И. 39,40

გ

Габашвили, Е. Г. 39,41
Гамрекели, В. Н. 114,115
Гладков, Н. А. 28

Глonti, Л. 186,196
Голенко, К. В. 16

დ

Джавахишвили, А. И. 186, 187, 196
Джавахишвили, Г. 186
Джапаридзе, О. М. 188, 189
Джалабадзе, Г. В. 285

Добровольский, И. Г. 16
Дементьев, Г. П. 28
Дабагова, А. К. 35

ჟ

Жордания, Р. Г. 28, 40, 80, 81—84

ზ

Закарая, П. П. 295

კ

Капанадзе, Д. Г. 211, 212
Качарავა, М. В. 42, 43
Кебуладзе, Р. В. 16
Кигურადзе, Т. В. 196

Киквидзе, Я. 186
Кропоткин, В. В. 16
Кутелия, Т. С. 16
Куфтин, Б. А. 190

ლ

Леквинадзе, В. 191, 192

მ

Мирианашვილი, М. Ш. 116

Мушегян, Х. м. 16

ნ

Непринцев, М. П. 299

პ

Пахомов, Е. А. 214

რ

ს

Соколова, И. В. 16

Сеифеддини, М. А. 16

ტ

ც

Цицишвили, А. А. 194

Насирова, С. А. 213
Нацвлишвили, М. Г. 85

Пиотровский, Б. Б. 193

Рябцевич, В. П. 16

Сохадзе, А. К. 286
Северова, М. Б. 16

Тушабрамишвили, Д.

Цитанишвили, В. М. 16

მუზეუმის 1977 წლის პროექტი

გამოცემული ნაშრომები

მუზეუმმა 1977 წელს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ხაზით გამოსცა:

- 1) ავტორთა კოლექტივი — საბჭოთა საქართველოს სოციალისტური მშენებლობის ისტორიიდან, თბილისი, „მეცნიერება“.
- 2) ავტორთა კოლექტივი — რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში, ნაკვეთი III, თბილისი, „მეცნიერება“.
- 3) ავტორთა კოლექტივი — ნუმისმატიკური კრებული, თბილისი, „მეცნიერება“ (რუსულ ენაზე)
- 4) ავტორთა კოლექტივი — სამუზეუმო ექსპონატების რესტავრაცია, კონსერვაცია, ტექნოლოგია, II კრებული, თბილისი, „მეცნიერება“.
- 5) ავტორთა კოლექტივი — საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბილისი, „მეცნიერება“.
- 6) ავტორთა კოლექტივი — სვანეთი, I, თბილისი, „მეცნიერება“.
- 7) მ. სინაურიძე — ბოლნისის რაიონის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები (1969—1979 წწ. გათხრების მიხედვით), თბილისი, „მეცნიერება“ (რუსულ ენაზე)
- 8) თ. ბერიძე — ძველი თბილისის ვარეუბნების ისტორია, თბილისი, „მეცნიერება“.
- 9) თ. ბერიძე —და აღმოცენდა თბილისი, თბილისი, „ნაკადული“.

სამეცნიერო სესიები

28 ოქტომბერს ჩატარდა საქართველოს მუზეუმის მორიგი XXV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავისადმი. წაკითხულ იქნა 6 მოხსენება (მომხსენებლები — ბ. შაფაქიძე, რ. ერისთავი, გ. გერგედავა, თ. კაპანაძე, ო. ჩიქოვანი, გ. ჩხაიძე), დაიბეჭდა სესიის მუშაობის პროგრამა და მოხსენებათა ანოტაციები.

25 მარტს ქ. ყვარელში ყვარლის რაიკომთან ერთად ჩატარდა სამეცნიერო სესია მიძღვნილი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავისადმი. სესიაზე წაკითხულ იქნა 5 მოხსენება (მომხსენებლები — ბ. შაფაქიძე, დ. ცინცაძე, ლ. ჭილაშვილი, რ. ქებულაძე, მ. ხუციშვილი).

21 მაისს ქ. სავარეჯოში სპელეოლოგიურ კომისიასთან და სავარეჯოს სახალხო უნივერსიტეტთან ერთად ჩატარდა სპელეოლოგთა XII სამეცნიერო სესია. წაკითხულ იქნა მუზეუმის თანამშრომელთა 5 მოხსენება (მომხსენებლები — გ. გაფრინდაშვილი, ს. ბურდილაძე, ბ. მჭედლიშვილი, ა. ვართაგვა, ე. რაზმაძე). მოხსენებათა ანოტაცია დაიბეჭდა.

* * *

30 მაისს ქ. რუსთავში კპ რუსთავის საქალაქო კომიტეტთან, საზოგადოებრივი ცენტრის ბა „ცოდნის“ რუსთავის საქალაქო ორგანიზაციის გამგეობასთან, საქალაქო საბჭოს აღმასკომთან არსებული ახალი სამოქალაქო ტრადიციებისა და წესჩვეულებების დანერგვის კომისიასთან ერთად მოეწყო თეორიული კონფერენცია თემაზე „შეურიგებელი ბრძოლა წარსულის მავნე და დრომოჭმულ გადმონაშთებს“. წაკითხულ იქნა 3 მოხსენება (დ. ლორია, გ. ვასილაშვილი, მ. ხუციშვილი).

* * *

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პროპაგანდის განყოფილების ლექტორთა ჯგუფთან, საქართველოს კომუნისტური პარტიის შუახვევისა და ხულოს რაიკომებთან ერთად მოეწყო თეორიული კონფერენცია მიძღვნილი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მე-60 წლისთავისადმი. ნაჩვენები იყო საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მიერ გადაღებული დოკუმენტური კინოფილმები — „ლაშარობა“ (თუშეთი), „მარიამობა“ (ყაზბეგი) და „ლომისობა“ (მთიულეთი).

1 ივლისს ქ. კასპში საქართველოს კპ კასპის რაიკომთან ერთად მოეწყო თეორიული კონფერენცია მიძღვნილი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მე-60 წლისთავისადმი. კონფერენციაზე წარმოდგენილი იყო 3 მოხსენება (მომხსენებლები — დ. ცინცაძე, გ. ვასილაშვილი, გ. ჯალაბაძე).

თანამშრომელთა კვალიფიკაციის ამაღლება

მუზეუმის ხუთმა უმცროსმა მეცნიერ თანამშრომელმა ც. დავლიანიძემ, თ. ქუთელიამ, მ. ანთაძემ, ნ. ჯიქიამ და მ. ბაქრაძემ წარმატებით დაიცვეს დიპლომატიკური კურსები კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. უმაღლესმა საატესტაციო კომისიამ მუზეუმის 4 თანამშრომელს — მ. ზანდუკელს, ც. დავლიანიძეს, მ. ანთაძეს და მ. ბაქრაძეს — დაუმტკიცა მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხი.

გამოფენები

6—30 მაისს მოსკოვში რევოლუციის ცენტრალურ მუზეუმში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა მოაწყო გამოფენა — „საქართველოს სსრ დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 60 წლისთავზე“; ამასთან დაკავშირებით დაიბეჭდა ბუკლეტი.

* * *

საფუძვლიანად გადახალისდა მუზეუმის სტაციონარული არქეოლოგიური გამოფენა, რომელიც არსებობდა 1961 წლიდან და სპორადული შევსების მიუხედავად, საგრძნობლად იყო მოძველებული. ამჟამად გამოფენაზე შეტანილია პირველხარისხოვანი მასალები თითქმის ყველა უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური ძეგლიდან, რომლებიც აღმოჩენილია და ისწავლება საქართვე-

ლოში უკანასკნელი 16 წლის განმავლობაში ყვირილის ხეობის, ქვემო ქართლის, სამცხე-ჯავახეთის, ვანის, სარკინეს, სამადლოს, უინვალის, კახეთისა და სხვა ექსპედიციების მიერ. შეტანილია აუცილებელი კორექტივები მუზეუმის საციაში, ქრონოლოგიაში და შესაბამისად, მასალის განლაგებაში. ყოველივე ამის მიუხედავად გამოფენის ხასიათი და წყობა უცვლელად არის დატოვებული; არსებითად უცვლელია აგრეთვე გამოფენის მხატვრული გაფორმება, რომელიც, ისევე როგორც პირველად კვლავ განახორციელა უდროოდ გარდაცვლილმა შესანიშნავმა მხატვარმა ავთანდილ ვარაზმა.

* * *

საქართველოს მუზეუმის საბჭოთა პერიოდის ამსახველ გამოფენაზე ჩატარდა საფუძვლიანი რეექსპოზიციის — მთლიანად განახლდა პირველი დარბაზი, მეორე დარბაზის სხვადასხვა განყოფილება შეივსო ახალი მასალებით; განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი გამოფენაზე განვითარებული სოციალიზმისა და უკანასკნელი ხუთწლეულების ამსახველი მასალების ჩვენებას. განახლებული გამოფენა გაიხსნა საიუბილეო დღეებში.

ХРОНИКА МУЗЕЯ ЗА 1977 ГОД

ИЗДАНИЕ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

В 1977 году музеем по общественным наукам изданы:

1. Авторский коллектив — Из истории социалистического строительства Советской Грузии, Тбилиси, «Мецниереба».
2. Авторский коллектив — Вопросы истории религии и атеизма в Грузии, кн. III, Тбилиси, «Мецниереба».
3. Авторский коллектив — Нумизматический сборник, Тбилиси, «Мецниереба» (на русском языке).
4. Авторский коллектив — Реставрация, консервация, технология музейных экспонатов, II сборник, Тбилиси, «Мецниереба».
5. Авторский коллектив — Археологические экспедиции Государственного музея Грузии, V, Тбилиси, «Мецниереба».
6. Авторский коллектив — Сванети, V, Тбилиси, «Мецниереба».
7. М. Синауридзе — Результаты археологического изучения Болнисского района, Тбилиси, «Мецниереба» (на русском языке).
8. Т. Беридзе — История окрестностей старого Тбилиси, Тбилиси, «Мецниереба».
9. Т. Беридзе — И вырос город у Куры, Тбилиси, «Накадули».

НАУЧНЫЕ СЕССИИ

28 октября проведена XXV научная сессия музея, посвященная 60 годовщине Великой Октябрьской Социалистической Революции. На сессии было представлено 6 докладов (докладчики — Б. Шапакидзе,

Р. Эрстави, Г. Гергедава, Т. Капанадзе, О. Чиковани, Г. Чхаидзе) ანოტაციები
ანოტირებულია

* * *

25 მარტა ვ. გ. კვარელია მოწვეულია შეესრულოს გაერთიანებული სესიის მუზეუმი და კვარელის რაიკომის პარტიის, მიძღვნილი 60-წლიანი დიდებული ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის. სესიის დროს წაკითხულია 5 დოკლადი (დოკლადები — ბ. შაპაქიძე, დ. ცინცაძე, ლ. ჩილაშვილი, რ. კეზულაძე, მ. ხუციშვილი).

* * *

21 მაისს საგარეჯოში მოწვეულია XII გაერთიანებული სპელეოლოგიური სესიის სპელეოლოგიური კომისიის მუზეუმი და საგარეჯოს ხალხური უნივერსიტეტი. სესიის დროს წარმოდგენილია 5 დოკლადი (დოკლადები გ. გაპრინდაშვილი, ს. ბურდილაძე, ბ. მჭედლიშვილი, ა. ვარტაგავა, ჟ. რამაძე). ანოტაციები დოკლადები დაბეჭდილია.

* * *

30 მაისს ვ. გ. რუსთავი მოწვეულია გაერთიანებული თეორეტიკული კონფერენცია მუზეუმი, რუსთავის ქალაქის კომიტეტი კპ, რუსთავის ქალაქის ორგანიზაციის საზოგადოება «გნობა», კომისიის მიზნებისთვის ახალი ხალხური ტრადიციები და რიტუალები რუსთავის კომიტეტში. თემა კონფერენციის — «უწყვეტი ბრძოლა ზიანის მტრების წინააღმდეგ». დასმულია 3 დოკლადი (დოკლადები დ. ლორია, გ. გასიტაშვილი, მ. ხუციშვილი).

* * *

მოწვეულია გაერთიანებული სამეცნიერო კონფერენცია მუზეუმი, ლექტორული ჯგუფის განყოფილება ცენტრალური კომიტეტი კომუნისტური პარტიის გეორგიის, შუახევის და ხულოის რაიკომები კომუნისტური პარტიის, მიძღვნილი 60-წლიანი დიდებული ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის. დემონსტრირდნენ მუზეუმი დოკუმენტური ფილმები: «ლაშარობა» (თუშეთი), «მარიამობა» (კაზბეგი) და «ლამისობა» (მთიულეთი).

* * *

1 ივლისს ვ. გ. კასპი მოწვეულია თეორეტიკული კონფერენცია, მიძღვნილი 60-წლიანი დიდებული ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის. სესიის დროს წარმოდგენილია 3 დოკლადი (დოკლადები — დ. ცინცაძე, გ. გასიტაშვილი, გ. ძეგლაძე).

ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ СОТРУДНИКОВ

5 сотрудников музея (Ц. Давлианидзе, Т. Кутелия, М. Антадзе, Н. Джикия, М. Бакрадзе) защитили кандидатские диссертации. Высшая аттестационная комиссия утвердила в ученой степени кандидата 4-х сотрудников Музея (Г. Зандукели, Ц. Давлианидзе, М. Антадзе, М. Бакрадзе)

ВЫСТАВКИ

6—30 мая в Москве, в Центральном Музее Революции СССР, Государственным музеем Грузии им. С. Джанашиа организована выставка — «Советская Грузия к 60-летию Великой Октябрьской Социалистической революции», напечатаны буклеты.

* * *

Коренным образом обновлена археологическая выставка музея. В результате этого, на ней представлены новейшие достижения археологии Грузии — ценнейшие материалы, добытые в итоге исследований последних 16 лет, среди них — находки археологических экспедиций в Самцхе, Кахети, Самадло, Кавтисхеви, Вани, Саркине и Жинвали, по-новому освещающие древнейшие периоды истории Грузии.

* * *

Полностью обновлен зал выставки истории Грузии Советского периода, значительно пополнились остальные ее разделы новыми материалами. Особое внимание уделено на выставке показу материалов, отражающих достижения развитого социализма и последних пятилеток. Выставка была открыта в юбилейные дни.

ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I. ანანური. ხედი სამხ. აღმ-დან
- ტაბ. II. ანანური. კოშკი სამხ. დას-დან
- ტაბ. III. 1. ქსოვილის ანაბეჭდები ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკულ ჭურჭლებზე (ილტოს ნა მოსახლარი, ახმეტის რ.); 2. მატყლის ქსოვილის ფრაგმენტი („თევზიფხური“ ნაქსოვი), ს. მარტყოფიდან, ადრებრინჯაოს ხანისა; 3. მატყლის ქსოვილის დეტალი (სარკული ხლართის, „თევზიფხური“ ნაქსოვი), ყვარლის რ. სოფ. საბუე, XX ს-ის I ნახევარი.
- ტაბ. IV. 1. მატყლის ქსოვილის დეტალი (დიაგონალური ნაქსოვი), ყვარლის რ. სოფ. საბუე, XX ს-ის I ნახევარი. 2. მატყლის ქსოვილის დეტალი („ორშიანი ტოლი“, „ყდის შალი“, დიაგონალური ნაქსოვი), ხევსურეთიდან, XX ს-ის I ნახევარი.
- ტაბ. V. 1. მატყლის ქსოვილის დეტალი ყვარლის რ. სოფ. საბუე, XX ს-ის I ნახევარი; 2. მატყლის ქსოვილის დეტალი (ქსლიანი რეფსის ხლართი), მატყლის (ნართითა და „კოჭის ძაფით“ ნა-ქსოვი). ყვარლის რ. სოფ. საბუე, XX ს-ის I ნახევარი. 3. მატყლის ქსოვილის—ქსლიანი რეფსის სტრუქტურა; 4. კუმბოკრულსასიანი მატყლის ქსოვილის დეტალი (სარკული ხლართის) დიაგონალური ნაქსოვი). სოფ. საბუე, XX ს-ის ნახევარი.
- ტაბ. VI. მატყლის ქსოვილის („ჯავარიანი შალის“) დეტალი (ტილოსწარმოებული ქსლიანი რეფსის ჯაფი). გაცილებული სიჭვრეტით. XX ს-ის დასაწყისი. 2. მატყლის ქსოვილის („ჯავარიანი-შალის“) დეტალი („თევზიფხური“ ნაქსოვი), XX ს-ის I ნახევარი გადიდებული სამჯერ.
- ტაბ. VII. სასანური ვერცხლის სინი (საერთო ხედი).
- ტაბ. VIII. სასანური ვერცხლის სინი. დეტალი. მხედრის პორტრეტი.
- ტაბ. IX. სასანური ვერცხლის სინი. დეტალი. მხედრის საისრე.
- ტაბ. X. 1. ვერცხლის სინი. დეტალი. ერთ-ერთი დათვი. 2. ვერცხლის სინი. პართული წარწერა დეტალი.
3. იგივე სინი. პართული წარწერის დეტალი
- ტაბ. XI—1 — ანტეფიქსი
2 — შავლაკიანი თასი
3 — წითელლაკიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი.
- ტაბ. XII —1 — ამფორის ძირები.
2 — „ტაფისმაგვარი“ ჭურჭლის ფრაგმენტები
3 — ლუთერიის ფრაგმენტები

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- Таблица I. Ананури. Вид с юго-востока.
- Таблица II. Ананури. Башня с юго-запада.
- Таблица III. 1. Образцы отпечатков тканей на глиняных сосудах (Илтопоселение ранне-бронзовой эпохи, Ахметского района).
2. Фрагмент шерстяной ткани из поселения раннебронзовой эпохи около с Мартко-пи
- Таблица IV. Шерстяная ткань «диагонального» переплетения (село Сабуэ, Кварельского р-на). Первая половина XX века
2. Шерстяная ткань «диагонального» переплетения из Хевсурети. Первая полови-на XX века.

- Таблица V. 1. Шерстяная ткань (полотнообразное переплетение) из села Сабуэ. Первая половина XX века.
2. Шерстяная ткань (полотнообразное переплетение) из шерстяных и катушечных ниток. (Сел. Сабуэ. Начало XX века).
 3. Структура шерстяных тканей (репс основа).
 4. Деталь клетчатой шерстяной ткани («диагональное» переплетение). Сел. Сабуэ, первая половина XX века

Таблица VI. 1. Шерстяная ткань (полотнообразное переплетение—репс основа), увеличено в 3 раза. Деталь чохи, начала XX века.

2. Шерстяная ткань. Деталь чохи, начала XX века.

Таблица VII. Сасанидская серебряная чаша.

Таблица VIII. Сасанидская серебряная чаша. Портрет всадника. Деталь.

Таблица IX. Сасанидская серебряная чаша. Колчан всадника. Деталь.

Таблица X. I. Изображение одного из медведей.

2. Фрагмент парфянской надписи.

3. Фрагмент парфянской надписи.

XI — 1 — Антефикс

- 2 — фрагмент чернолаковой посуды

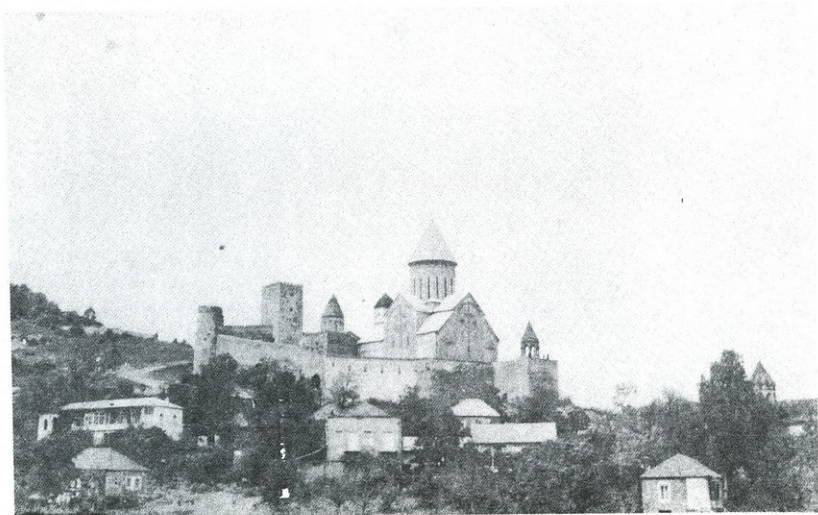
- 3 — фрагмент краснолаковой посуды

XII — 1 — донишки амфор

- 2 — фрагменты посуды

- 3 — фрагменты лутерни.
-

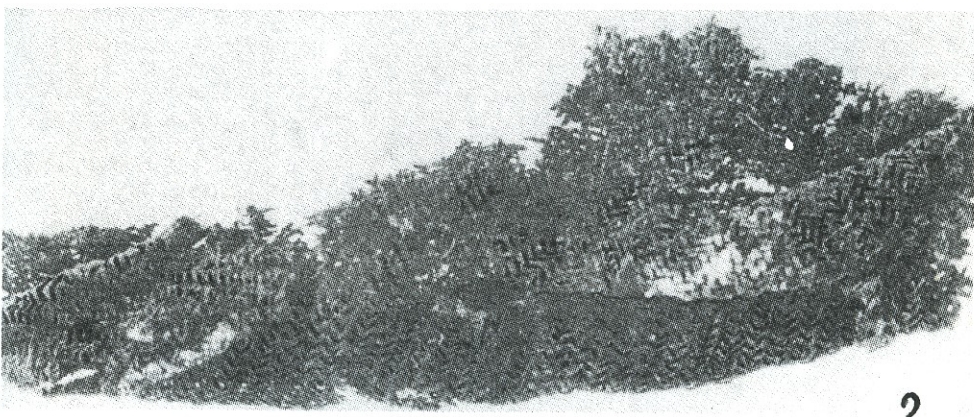
ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი
Т А Б Л И Ц Ы

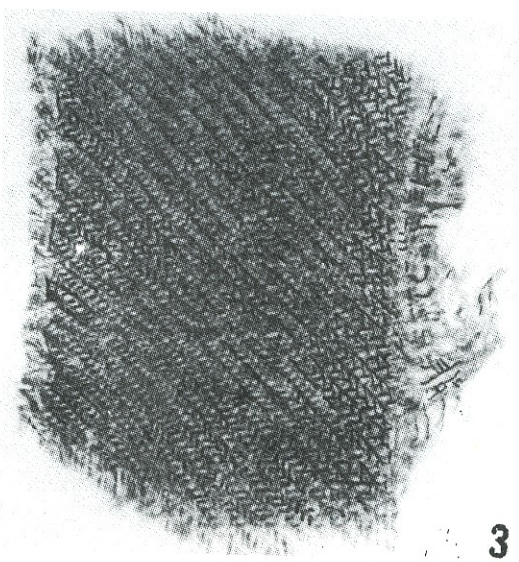

1

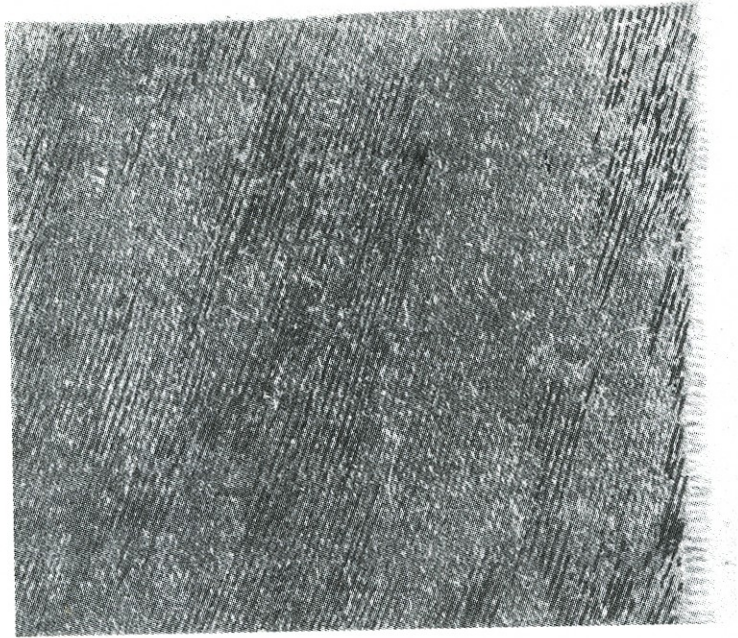

2

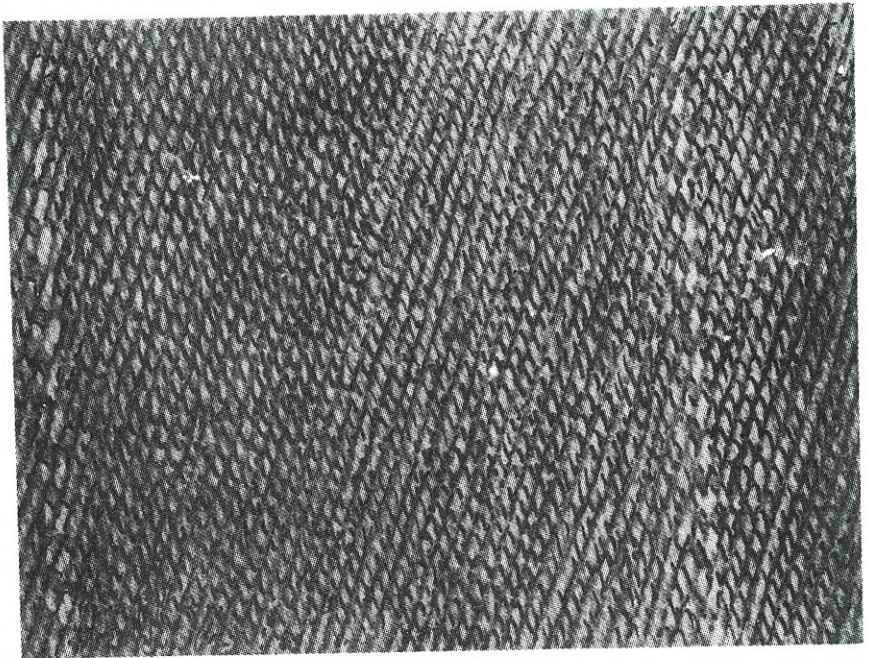

3

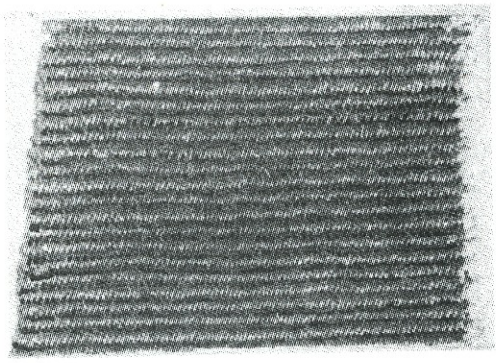
IV

1

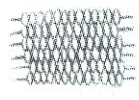
2

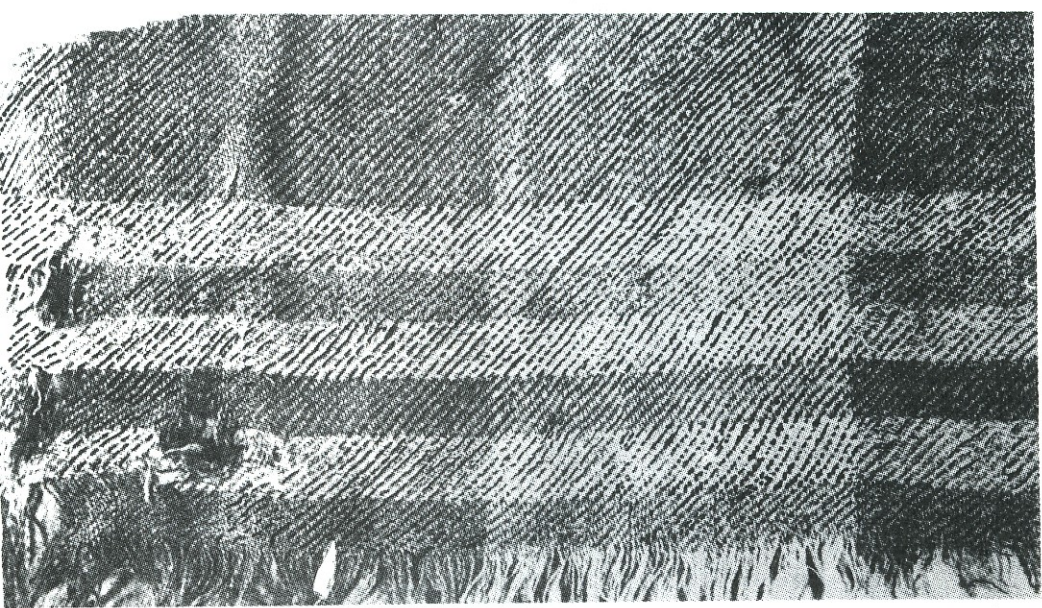
1

2

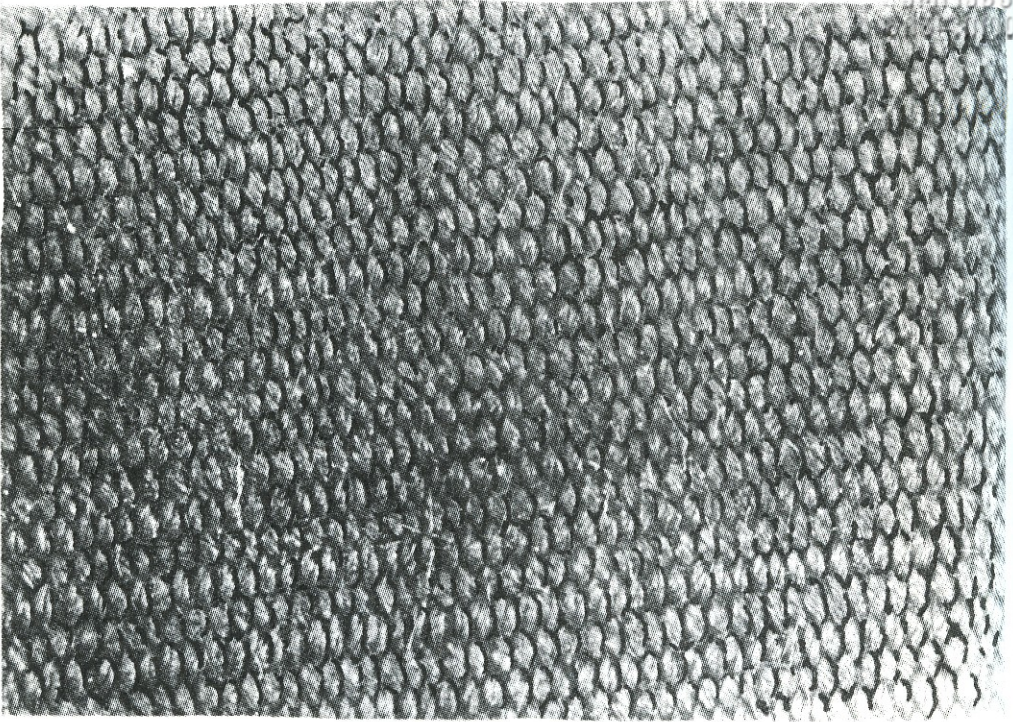

3

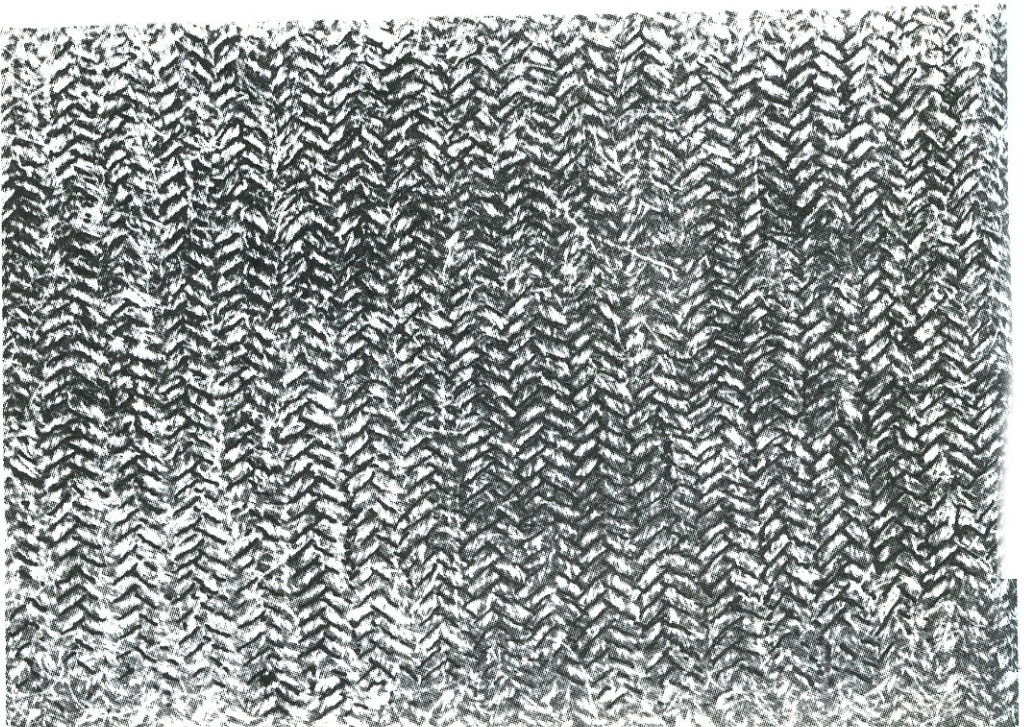

4

VI

1

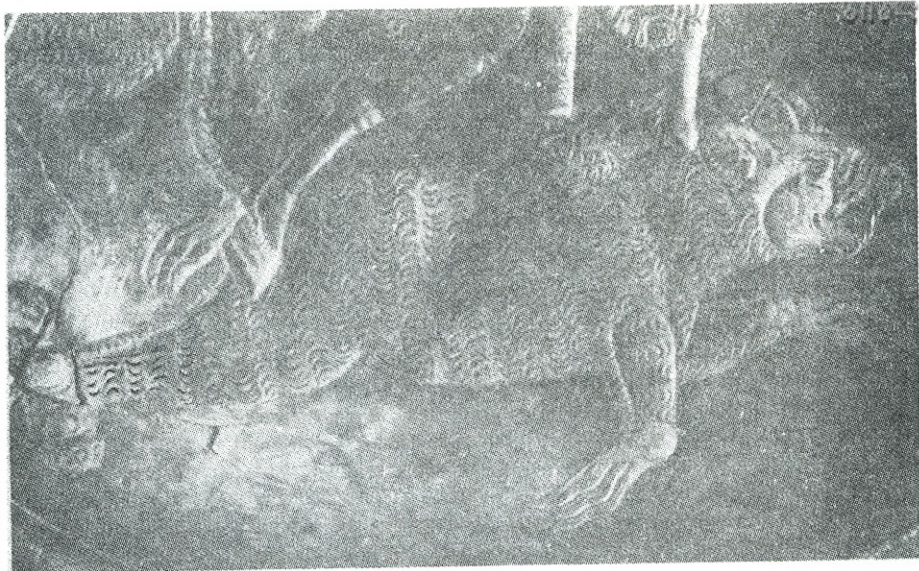
2

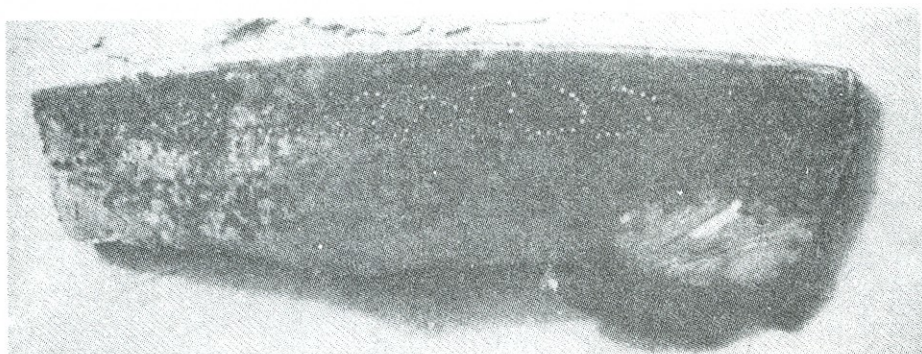

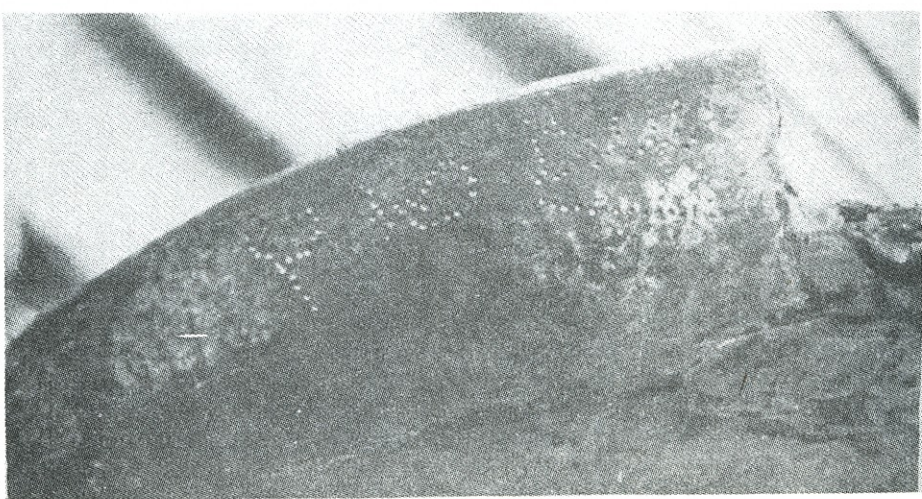
X

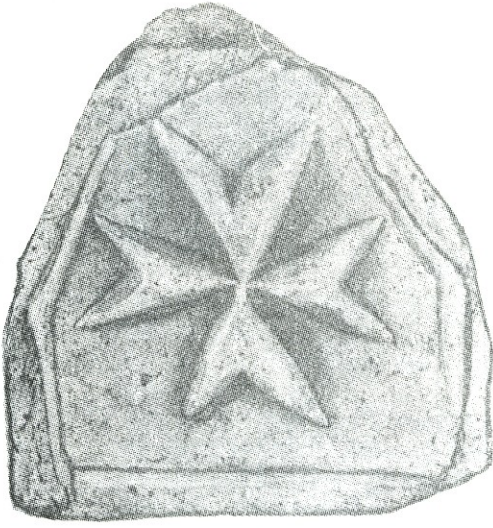
1

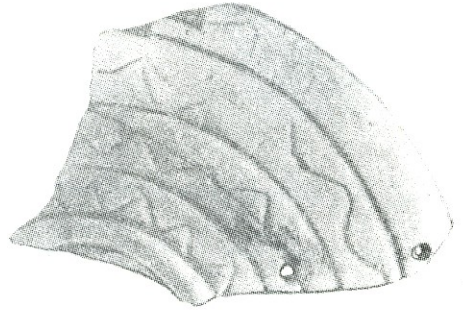
2

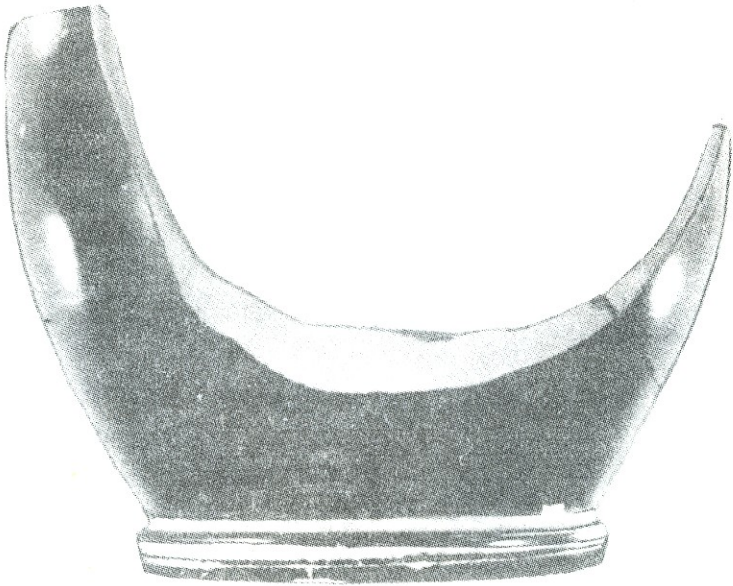
3

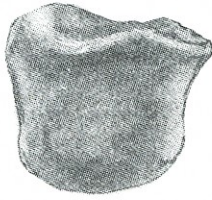
1

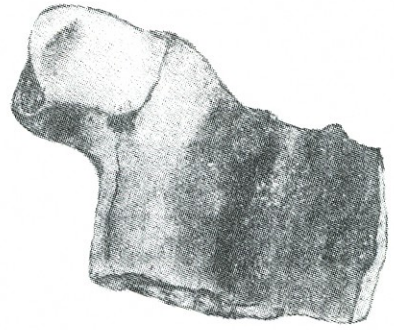
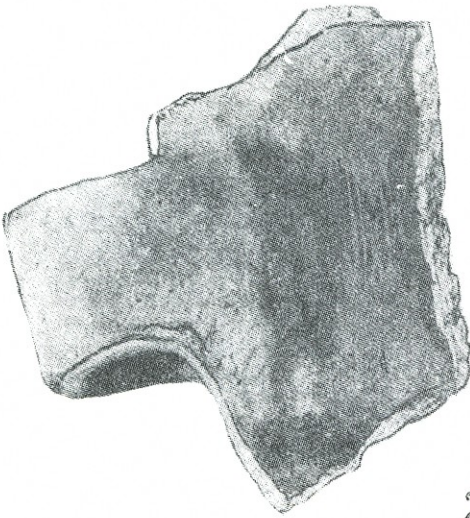
3

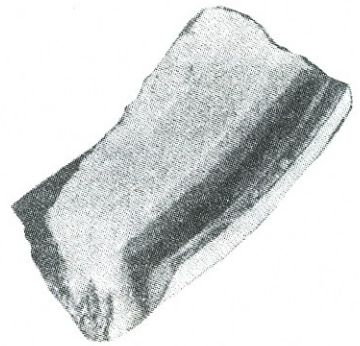
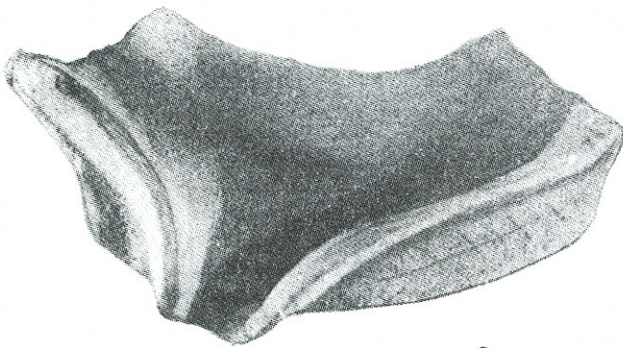
2

1

2

3

სარჩევანი — ОГЛАВЛЕНИЕ

სტატიები — Статьи

П. П. Закарая — К вопросу о возникновении типа башни с пирамидально-ступенчатый кровлей	5
გ. ჯალაბაძე — სათოხნ-საჩერკნი იარაღის ძირითადი ტიპები და მათი გავრცელება საქართველოში	16
Г. В. Джалабадзе — Ручные орудия труда для обработки почвы и их распространение в Грузии (Резюме)	31
ც. ყარაულაშვილი — ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები კახეთში	32
Ц. Г. Караулашвили — Народные способы изготовления тканей в Кახетии (Резюме)	52

პუბლიკაციები — Публикации

გ. ნემსაძე — ავჭალის ვერცხლის თასი	55
მ. ზამთარაძე — გუდავის არქეოლოგიური მონაპოვარი	64
მ. წოწელია — სასაწერი სინი კრასნაია პოლიანადან	79
М. В. Цоцелия — Сасанидская чаша из Красной поляны (Резюме)	85

ინფორმაციები — Информации

ბ. ჯიქია — მუშის დაპურების საკითხი ხელნაცვლივ შველის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში.	87
Н. П. Джикия — Питание рабочего во время трудовой взаимопомощи в горной Восточной Грузии (Резюме)	92

მასალები სახელოვან მეცნიერთა შესახებ — Материалы о выдающихся ученых

Н. Г. Комарова — Г. И. Раде — Неутомимый исследователь Кавказа	94
Л. А. Ельницкий — А. А. Иессен как историк и археолог-кавказовед.	106

ბიბლიოგრაფია — Библиография

ე. თუმშალიშვილი, თ. ბურკაძე — მუზეუმის გამოცემათა ბიბლიოგრაფია (1964—1975) წწ.)	120
Э. М. Тушмалишвили, Т. К. Буркадзе — Библиография изданий музея (1964—1975 гг.)	120
მუზეუმის 1977 წ. ქრონიკა	169
Хроника Музея 1977 г.	169
ტაბულების აღწერილობა	175
Описание таблиц	175

ВЕСТНИК
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ
им. акад. С. Н. ДЖАНАШИА
XXXIV—B

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი ბ. თოფურია

გადაეცა წარმოებას 25.5.1978; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.1.1979;
ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆; ქალაქი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 16.8;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13.28;
უე 01239; ტარაფი 700; შეკვეთა № 1762;
ფასი 1 მან. 45 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

11/2

